

Dîroka civake kurd a hemdem

Abdusamet Yîgît

Dîroka civake kurd a hemdem

Weşanên SORAN e

adara 2016

Edîtor : Zeynel Abidîn Han

Berpirsiyariya Redaksiyonê: Zagros Baran

Grafîk û Design : Gazîn Han

email: han-grafik@hotmail.de

<https://www.facebook.com/kovaraxwenas>

Çap û Grêdan : Concept Medienhaus GmbH

Bülowlstr. 56-57 10783 Berlîn

ISBN 978-3-940997-34-6

Dîroka civake kurd a hemdem.

Civake kurd, xwediyê dîrokek pirr kevn a. Em dema ku hewldidin ku wê fahm bikin, em bi wê re dibînin ku wa civake kurd dîroka wê çend kevn a. Dîroka wê ya civakî, wê heta serdemên sûmerîyan wê herê. Civakeka ku ew bi vê rengê xwediyê dîrokek pirr kevn a, ev dîroka wê li gorî rastîya wê ku ew were ser ziman, wê civak bi xwe re di her dema wê de bi hemdemiya wê re birêxistin bike. Fahmkirina dîroka civake kurd, wê li herême gelek rastîyên dîrokî, civakî, felsefîkî û şariştanî wê raxê li berçav.

Dema ku em bidest hizirkirina li ser dîroka civake kurd dikin, di serî de em divê ku di vê çerçoveyê de bi rastîya wê re li wê bihizirin. Her wusa, bi dîroka wê re divê ku mirov wê hilde li dest û wê bike ku werênê ser ziman. Hemdemiya civake kurd, di roja me de wê bi gelek pêşveçûnên bi xwwe re wê xwe bide jîyankirin. Li vir bi gotina hemdemiye re jî ez vê divê ku wê bibêjim ku kurd, hemdemiye hertimî bi dualiyan wê şrove dikirin. Aliyek wê bi aqil û pêşketina wê ba. Aliyê din ê duyem jî wê bi wijdan ba. Dema ku ew hemdemî ku bi aqilî pêşketiba û aliyê wê yê wijdanî nebûba, wê ew weke pêşketinekê hemdem ne hasibandiban. Her wusa têkiliyek baş û mêhvanperwerîyek ji dil jî wê bi wê aliyê wijdanî re wê bihanîyan ser ziman. Li gorî wan, wê mirovan bi axiftina xwe wê aqilê xwe û wê bi mêhwanperwerîya xwe û hwd re jî wê rengê wijdanê xwe wê bide nîşandin. Em li vir, divê ku vê yekê jî di serî de werênina ser ziman ku wê dîroka civake kurd, wê bi serê xwe bê weke temenekî pêşketinê li herême jî. Di demên bûhûrî de ev wusa bû. Ji dema Sûmerîyan û heta ku ev digihijê dema qasî û gûtîyan û piştire, naîrî, hûrî û mîtannîyan jî wê ev wusa bê. Piştire jî bi teybetî di dema Medîya û desthilatdarîya wê de wê ev yek wusa bê. Dîroka şariştaniyê a civake kurd, her wusa dîrokek ku wê bi awayekî pirrdîmenî ku wê gelek pêvajoyên pêşketinê di nava xwe de pêşbixe bê.

Bi vê re jî, divê ku mirov vê yekê jî werênê ser ziman ku wê dîroka civakê, bi xwe re wê pêvajoyên wê yên ku ew bi şariştanî pêşketina jî wê bi xwe re werênê ser ziman. Î ro di destê me de bineter û nîşanakên ji wan hena ku civake kurd, wê bi dîroka xwe re wê heta dema sûmerîyan wê herê. Em li vir, dema ku civake ku wê hildina li dest, em divê ku bi hemû beşên wê re wê hildina li dest. Hemû beşên wê, wê hevdû temem

bikin. Wê her beşek wê, ji aliyekî ve wê bi dîroka xwe û ya herême re wê şêwayekî pêşketin û pêşveçûnê jî wê bide dîyarkirin. Bo vê yekê, bi awayekî giştî û tememî nêzîkbûna li wê û biawayekî giştîkî fahmkirina wê, wê bi wê re rastîya wê baştirin werênê ser ziman.

Civak, dema ku mirov mejûya wê bike ku wê werênê ser ziman, em divê ku vê yekê jî bi teybetî werênina ser ziman ku em bi wê re pêvajoyên wê yên şariştanî, felsefîkî û dîrokî bi hevdû re jî wê dihênê ser ziman. Ji xwe civak, van hersê aliyên jî wê weke dîmenna ku ew di hevdû re di bûhûrin wê wan bi xwe re wê bide dîyarkirin. Li vir, ya giring wê êdî wê bibê ew ku mirov her aliyê wê bi têngîhiştina wê kifş bike û li ser wê re nêzîkî wê bibê û wê werênê ser ziman. Hanîn wê ya li ser ziman jî wê bi xwe re wê temenê fahmek dîrokî ya civakî wê çê bike. Wê civak, bi wê re wê xwe bibînê. Xwe dîtin, temenê pêşveçûna bi dîrokê re jî ya.

Li vir, di serî de em divê ku vê yekê jî bi wê re werênina ser ziman ku civak, dîroka wê ya pêşketinê, wê xwe bi gelek awayan wê werênê ser ziman. Dîroka civakê a pêşketî, wê bi jîyankirina wê re bê. Jîyankirin, wê ji aliyekî ve bihizirkî wê felsefîkî bê. Ji aliyekî ve jî bijîyanî wê civaknasî bê. Mirov, bi têkiliyên xwe yên di nava civakê de ewên ku mirov wan didênê wê bi wan re têngîna civaknasîkî wê xwe werênê ser ziman. Civaknasî, bixwe bi têngînê hewldana fahmkirina têkiliyan a. Di vê çerçoveyê de em dema ku bahse têkiliyan bikin, em bi bahse çûn û hatinên di nava civakê de dikin bi jîyankirina wê re. Jîyankirin, her wusa wê biawayekî werênê ser ziman. Mirov, bi jîyankirinkirinê re wê di roja me de bi du rêyan wê ezmûn û fêrê ji wê bigirê. Yek li ser mejiyê mirov û di wê de bi xêva mirov re ya. Xêva mirov, piştî ku wê bidest girtinê kir û pê de wê êdî weke nivîsarekî civakî jîyanî jî wê kar bibînê. Mirov, dema ku bi têngîna civakî dijî, mirov li ser xêva xwe re bi zimanê wê yê dayikê re digihijê jiberkirineka xort jî. Di mejî de wê xêv temenê vê rastîyê biafirênê. Di jîyanê de jî jî wê ev wateya xwe bibînê.

Her wusa aliyê din ê dîtin û girtinê jî wê weke xêva mejiyê mirov û girtina wê, piştî kifşkirina nivîsandinê a di jîyanê de bê. Li mesopotamya û kurdistanê, wê ev pirr zû bibê. Her wusa, bi wê re wê di jîyanê de wê mirov bidest nivîsandinê bike. Wateya nivîsandinê wê ji aliyê civakê ve wê qaydkirina ezmûn, fêr û jîyankirinên wê bê. Di vê çerçoveyê de mirov dikarê bahse wê bike û werên ser ziman. Nivîsandin wê weke karekî şariştanî û jîyane wê jî wê pêşbikeve. Her wusa di vê çerçoveyê de divê ku mirov vê yekê jî werênê ser ziman ku wê nivîsandin, aliyekî girtina

aqilê mirov ê di jîyanê de bê. Ev jî, wê weke aliyekî temenî ê pêşketina jîyanî bê.

Jîyane civakî, wê bi dîroka wê re wê hebe. Dîroka jîyane civake kurd li herêma wê li kurdistanê wê bi demê û dîrokê re wê xwediyê pêvajoyîna dîrokî ên pir kevn bê. Dema ku mirov hewl bide ku mirov pêvajoyên serdemên civake kurd ên bi aqilê felsefeyê pêşketina ku em bikin ku wan werênina ser ziman, bi wê re jî divê ku mirov hinekî bi şûn ve herê û hinekî pêvajoyên wê yên berî wê jî werênina ser ziman. Ev pêvajoyên civakî wê weke pêvajoyîna hemdem ên bîaqil ku pêş dikevin jî bin.

Pêvajoyên hemdemîya civakîya kurd, em divê ku wê ji destpêkekê wê ji serdema qasît û gûtîyan bidina destpêkirin. Bi wê re jî, weke destpêka wê em divê ku wê ji serdema hûrî û mîtannîyan bikin ku wê werênina ser ziman. Serdema hûrî û mîtannîyan, di vê çerçoveyê de wê weke serdemek giring a civakî bê. Her wusa bi wê re jî divê ku mirov vê yekê jî werênê ser ziman ku wê pêvajoyên pêşveçûna civakî ên ji dema medîya û piştî jî wê weke pêvajoyîna ku wê li kurdistanê ku ew li ser wê re çê dibin û pêşbikevin bin. Yanî bi gotinaka din, wê weke pêvajoyîna ku wê bi ser wê ve werin bin. Ev jî, wê zêdetirî bi wê pêşketina wê re wê kûr û bi pêşketin bike.

Serdema qasît û gûtîyan, em î ro dizanîn ku wê li herêmê weke serdemek civakî a bîaqil ku ew xwe û pêşketina xwe bijî. Pêvajoyên serdema qasît û qasîtîyan, bo fahmkirina serdemên destpêkê ên berî wê yên civakî ku wê di demên sûmerîyan û wan de bijîn jî bo fahmkirina wan giring in. Herwusa bi wê re jî wê bihevan rengî fahmkirina van pêvajoyên qasît û gûtîyan wê bo fahmkirina pêvajoyên piştî ên weke pêvajoyên civakî ên naîrî, hûrî û mîtannîyan jî wê giring bê. Li vir, pêvajoyên qasît û gûtîyan, wê ji van herdû aliyên xwe jî wê di xwe de nîşanek û pêşketinan bihawênê.

Di serdema qasît û gûtîyan de wê hinek yazdanên wan ên ku wê navê wan xwe biparêzê wê ev bin. Kassîti, wê di nava serdema gûtîyan de wê, piştî dema sumerîyan wê di destpêkê de nêzî 400 salî desthilatdariya wan li dar bê. Piştî jî wê bidomê. Î ro ku ku em li wê dime dinerîn, em hê jî, gelek gotinên ku wan weke navê xwûdayê bi kar dihanî rastî wan tê, Minaq, Zînî, Başu, Maşu û hwd, hena. Navê Başu û Maşu, taqabûlî navê Înanna dikin. Navê xwûdayê wan Hudha heya. Hundha, xwûdayekî wan yê li azmana ya. Gotina xwûdê ku kurd heta roja me jî bikardihênin li herêmê wê ji vê demê bê. Di tefsîran de wê, navê Zînî hebe. Lê xoslet û teybetmendiya wê xwûdayê çîya, nayê zanîn. Yazdanê wan 'Sugurra' wê

beremberî Marduk navê wî were hanîn li ser ziman. Surîas, weke xwûdayê wan yê rojê tê tefsîrkirin. Navê Mirîas, ku di tefsîrkirinan de bi navê "**mirîzîr**" jî tê ser ziman, tabûlî navê îştar dike. Navê 'Hala' ku beremberî Nusku tê, bi navê wî re gotina "sala adar"ê tê xwandin. Navê vwûdayê heyvê "**Şipak, Şipaq, Şipag**" a. Navê xwûdayê rojê "Şuriaş", navê xwûdaya ku wan ê ku wê beremberî yê Îştar, "Nanai", an jî "Nanna" tê ya. Navekî din ku wê weke navê xwûdayê rojê tê ziman "Sah" a. Navê xwûdayekî ku weke "xwûdayê kalîk" tê zanîn û ser ziman "Kaşşu" an jî "Gal-zu" ya. Di vir de vê jî bêjim ku wê di wê demê de navê "gal-zû" tê bi kar hanîn, di vê demê de "kal" kurd bikar dihênin. Qassîtîyan, navê "**Kamulla**" û "**Akmul**" tînin ser ziman. Wate vê gotinê jî ew ku "**masîyekî ku ew xwediyê rûyê mirov a.**" Navê xwûda, "hala", û ankû "sala", weke navê xwûdayaka jin ku ew ya "**jîyana malê**" ya. Sembola wê, "simbileka genim" a. Bi wê re dihê tefsîr kirin. Ya ku ew weke kar û barê wê ya ku wê jîyane malê biparêzê bê. Ji vê rewşê û gotinê mirov baş fahm dike ku wê di vê dema qasîtîyan a serdema gûtîyan de wê jîyane malê pêşketî bê û wê bi giringî li ser wê û parastina wê were sekin in. Em divê ku vê jî di dewama wê de bibêjin ku em dema ku li destûrên lipît îştar, hamûrabî, Êrûkagîna û hwd ên ku ew di vê demê de derketina û serdestin ku em li wan dinerin, em dibînin ku wê di wan de wê pirr zêde wê li ser jîyane 'malbatê' wê were sekin in. Wê bi giringîyekê nêzîkatî li jîyane malbatê were kirin. Têkiliya jin û mêra li berhevdû, berpîrsîyarîya wan ya li berhevdû û li berzaroyê wan û hwd, wê hewl bê dayîn ku ew bi gîyane wan destûran were pêşxistin û parastin. Di vê çerçoveyê de wê li ser jîyane wê demê a malê were sekin in.

Serdema qasît û gûtîyan, wê weke serdemek piştî serdemên sûmerîyan a bi desthilatdarîyek giştî li herêmê ku ew pêş dikeve bê. Berî wê, li herêmê, di serdemên sûmerîyan de wê bajar û ankû 'bajar-welat' wê werin û bijîn. Di vê çerçoveyê de wê gelemperbûn wê zêdetirî bi wê re nebê. Herêm bi herêm xwe birêxistinkirina wê heya bi bajaran û pêşketina wan re. Di wê demê de wê ti desthilatdarî û ankû rêveberî nebin ku ew ji bajarekî herî û li bajarê din jî xwedî derkeve. Ev, wê bi vê rengê wê pêvajoyîna bi hezaran salan wê biser xwe ve wê bide derbaskirin. Piştî em di serdemên dawî ên sûmerîyan de em dibînin ku wê desthilatdarîyek giştî ku ew ser bajaran re ya wê derkeve li holê. Yanî, desthilatdarîyek ku ew xwediyê gelek bajaran a. Di serdema dawî a sûmerîyan de wê çûnûhatinên li bajarên sûmerîyan ên weke **uruk, larsa, Erîdû, Nîppûr**, lagaş û hwd, wê hin bi hin wê bidest ghiştina li hevdu

bin. Ev jî taqabûlî dema li dora 2400 berî zayîna îsa dike. Ev serdem, wê weke serdemeke ku ew di wê de wê êdî şariştanî pêşketîya sazîyên wê yên xwe rêvebirinê, parastinê û bawerîyê û hwd afirîna. Ev serdem, wê ji aliyekî ve jî wê rastî serdema qasît û gûtîyan wê werê.

Serdema qasît û gûtîyan, wê weke serdemek giring a civakî bê. Her wusa di vê çerçoveyê de divê ku mirov vê yekê jî werênê ser ziman ku wê di vê demê de weke ku em bi qasît û gûtîyan re re dibînin, wê desthilatdarîyek giştî wê were û ava bibê. Gûtî, wê di dema xwe de wê li mesopotamiya jêr û jorîn wê li hemûyî bina desthilatdar. Di aslê xwe de ev rewşa gûtîyan, li herêmê nîşanaka destpêka serdemek nû ya. Bi wê re wê êdî dewra bajar-welatan û desthilatdarîyên wan wê were girtin. Wê desthilatdarîyek li herêmekê ku ew herêm di wê de wê gelek bajar wê hebin bin. Wê hemû jî di bin desthilatdarîya wê rêveberîyê de wê bigihijina li hevdû. Her wusa, derketina li pêş a desthilatdarîyê û têgîna wê, wê ji vê demê û pê de wê zêdetir bibê. Dem bi dem wê ev zêdebûn mazitir bibê. Her wusa wê dem bi dem desthilatdarîyên giştî wê pêşbikevin. Piştî jî, wê kîjan key wê li herêmê derkeve li pêş, wê bixwezê ku ew ne tenê li bajarekî lê li herêmê giştî xwe bike desthilatdar. Her wusa, ev yek, wê hem ji aliyê rêveberî ve wusa bê û hem jî wê ji aliyê têgînên din ên weke bawerîyê û hwd ve jî wê wusa bê. Pêşketina têgîna olên pirr-yazdanî wê di vê demê de wê nîşanaka vê rastîyê bê. Bi wê re jî wê nîşanaka pêşketineka din ya giştîkî bê li herêmê. Derketina hamûrabî bi zagonên xwe re wê, her wusa di vê warê de wê nîşanaka şewayekî pêşketinê ê civatî bê. Hamûrabî, wê zagonên xwe yên civakî wê binivîsênê û wê bibêjê ku ew derketîya ber yazdanê mazin û wî herê kiriya. Her wusa wê hamûrabî jî xwe weke yekî 'bijartî' wê bîrê ser ziman. Hamûrabî wê destpêka demekê bê. Bi wê re jî wê serdemna bi hezaran salan ku ew heta wê demê jîyane, wê bi wan zagonên xwe yên ku ew weke 'zagonên xwûdê' bi nav dike û wê piştî wê herkesek wê li gorî wan bijî wê bi wan re wê dawî li wê serdemê werê hanîn. Êdî serdemek nû ya ku wê di wê de desthilatdarî derkevin û serdest dibin wê bibin. Hamûrabî, wê di serdema qasîtîyan de wê derkeve. Babilî jî wê, di vê demê de wê bi wan re wê bijîn. Di wê demê de wê weke yazdanê mazin wê 'enlîl' wê hebe. Her keyê ku ew dihê xwe weke yê li ser dihênê ser ziman, bi wê re jî xwe weke 'kûrê enlîl' jî dihênina ser ziman.

Her wusa, li herêmê kîjan rêveberî derkeve wê bi vê rengê wê êdî wê keyên wê di mejiyê xwe de w xwediyê şewayekî hizirkirinê ê asoyî bin. Minaq rewşa keyê aqadî Sargon, wê li vir watedar bê. Key Sargon, berî

zayinê di navbera 2334 -2279 de desthilatî kir. Bi navê "Sargonê Akadî" jî tê zanîn. Bi akadî, jê re "**Šarukinu**" dihat gotin. Sargon, weke avakerê xanadana Akad jî tê zanîn. Di dema wî de, temenê împaratoriyeke wî avêt. Tê gotin ku yê ku temenê têgihîştina împaratoriya cihanî da avêtin ew bû. Di dema wî de, bindestkirina herêman bû. Wî jî, ji Damascûs heta ku digihîşt gelege herêmên anatolia, kirina, xwest ku bike bidestê xwe de. Wî, xwest ku împaratoriya cihanî ava bike. Sargon, girîngiya ew bû ku wî dawî li demeka dewletî ya ku bi oldaran dihat bi vê re birin hanî. Wî, temenê dewleteke ku bi memûr û sazîyên dewletê were bi rê ve birin avêt. Ew û cerba wî, bi peyxam ji împaratoriyeke ku wê piştî werin. Lê Sargon, çend ku dilê wî pirr dixwest ku li ser mezopotamya zêde nebû xwediyê desthilatdariyê. di kevîya mezopotamyan re li ser damascûs re bi ber anatolia ve çû û di gelek şerên ku ew ketîyê de bi ser ket. Hatina wî ya li ser taxt jî, bi derbeyekê bûya. Tê gotin ku Sargon, muhasabevanê **Key Urzababa** bû. piştî ku di şerekî de ku ew pirr wastîyana û divegerihin, Sargon di qasrê de di sale 2350 de tê di ancama derbeyê de tê ser taxt.

Ev rewşa key sargon, wê li herêmê ji gelek aliyên ve wê vegotinbar bê. Her wusa di vê çerçoveyê de wê pêvajoyek şer û pevçûnên giştî wê bi hevdû re bidomê. Rewşa Key Sargon û her wusa rewşên wêke wê, wê bina sedema şer û pevçûnan li herêmê. Her wusa piştî ku wê aqadî li herêmê bina desthilatdar, şer û pevçûnên wan ên bi gûtiyan re wê nîşanaka vê bê. Piştî jî, wê zêde xwe li ser lingan negirin. Gûtiyî, wê serdest bin.

Gûtiyî, wê bi aqilê xwe re pêşketî bin, pêşveçûnên dema wan, wê di reng û şewayê aqilê dema felsefeyê de bê. Her wusa bi wê re jî mirov vê yekê jî dibînê ku wê di aqilê xwe de wê li ser gotinên weke 'yazdan' û hwd re wê yekkirinê û hwd jî wê çê bikin. Ji vê aliyê ve wê gûtiyî bi aqilê xwe re wê li pêş bin. Em li vir divê ku vê yekê jî werênina ser ziman ku wê di hundurê têgih û têgihîştinekê de wê bicihkirina yazdanên xwe wê ji aliyê gûtiyan ve wê were kirin. Bi wê re jî wê li dora wê têgih û têgihîştinê wê hin bi hin jîyane xwe di mejiyê xwe de wê bihûnin. Pergalek xwûdayî ya pirr-yazdanî wê gûtiyan di dema xwe de wê ji xwe re wê ava bikin. Di aslê xwe de di vê çerçoveyê de mirov dikare bibêjê ku wê gûtiyî li herêmê wê weke xalkên herî zêde wê pêşketî bin. Wê bi wê aqilê xwe re wê rêya xwe bibînin û wê serdest bibin. Li vir, em divê ku vê yekê jî di dewama wê de werênina ser ziman ku wê gûtiyî, li herêmê pergalek jîyane civakî wê di dema xwe de bi aqilê xwe re wê ava

bikin. Di vê çerçoveyê de wê gûtiyî, li herê mê wê pêşketî bin. Hêrîşên ku wê li herê mê bibin û ankû şer û pevçûnên ku wê bibin, wê gûtiyî karibin li hemberî wan xwe li ser lingan bigirin. Bo vê yekê, mriov dikarê bibêjê ku wê gûtiyî wê bi pergalekê û sazûmanek civakî re wê bi jîyane xwe re wê pêşbixin. Ev jî, wê bo gûtiyan, wê bê temenekî giring li herê mê. Aşîrên gûti û qasîtan, wê bi hevdu re wê tebigerihiin. Weke ku wê heta roja me jî wê li ser gûtiyan wê di nava civake kurd de wê were hanîn li ser ziman û wê bê gotin ku 'gûtiyî, wê bi aqilê xwe re û biasîrîya xwe re w bi jî. Di dema gûtiyan de wê mîrîti, wê hebe weke sazîyek ku ew sazûmana civakî pêş dixê bi serokatîya xwe re. Mîrîti, wê di nava bawerîya kurdan de jî wê weke mertebeyekê were hanîn li ser ziman. Heta roja me jî di nava ola êzdayî de weke mertebeyekê hebûna mîr, wê vê rastîyê bi xwe re wê bi awayekî vekirî wê werênê ser ziman. Î ro, em dema ku em li wê pergal û sazûmana ola êzdayîyê a civake kurd ku ew heta roja me hatîya dînerin, di derbarê rengê pêşketina van deman de jî em digihijina têgihîştinekê.

Gûtiyan, bo wan heta roja me, gelek gotinên ku wê bo wan werina gotin jî wê hebin. Di serdema keyê aqadî Sargon de wê gûtiyî, pêvajoyek zor a bi tûndûtûjî jî wê derbas bikin. Lê gûtiyan, hertimî wê li berxwe bidin. Dema ku artişên key sargon dihênê bi ser wan de wê gûtiyî xwe bi sipirêne li rêza çîyayên zagrosan. Piştî Key sargon wê keyê Akadî ê bi navê Naramsîn wê ew bixwe werênê ser ziman ku 'wê gûtiyî, di nava çîyayan de mazin bibin, bihêz bibin û wê xwe bidina nîşandin.' Di vê demê de wê gûtiyî wê li hemberî hemû hêrîşên ku wê werina ser wan, wê li berxwe bidin û wê serbikevin. Li rêza çîyayên zagrosan, hêzên aqadî dema ku ew dikin ku herina bi ser gûtiyan de wê, li berxwe wê berxwedanek mazin bibîne. Bi wê re wê, bi demê re aqadî, wê jî hêz bikevin û wê jî herê mên gûtiyan wê xwe bihêzên xwe bivekişênin. Bi wê re wê bo gûtiyan wê serdemek nû a bidesthilatdarîyî bi serdestîya wan re li giştîya mesopotamiya wê destpê dike.

Ji aliyekî ve mirov dikarê serdema qasîti û gûtiyan, weke serdemek teybet jî werênê ser ziman. Mirov dikarê di dewama serdema dawî a duyemîn a sûmerîyan de jî wê werênê ser ziman. Ev serdema bi navê gûtiyan, wê pirr giring bê. Di aslê xwe de em dema ku wê baş fahm bikin, emê bi wê re serdemên civake kurd ên piştî wan re ku wê bi naîrî, hûrî û mîtanîyan re wê destpê bikin jî emê baştir fahm bikin. Ber ku wê ev serdemên piştî qasîti-gûtiyan wê, pêşveçûnên serdemên dirêj ên şariştanîyê ên demên sûmerîyan jî wê bi xwe re û bi pêşketina xwe re wê

derxistina li astek pirr zêde mazin. Her wusa bi vê re wê, serdemekê nû bi wê re wê bi xwe re wê bidina destpêkirin. Bi vê re wê gûtîyî wê bi pêşveçûnên dema xwe re wê di wê serdema xwe de wê şariştaniya civakîyî wê pêşbixin. Li vir, em divê ku vê yekê jî bi wê re werênina ser ziman ku wê di vê demê de wê pêşveçûnên giring derkevina li holê. Li herêmê di dema qasît-gûtîyan de wê pêşketinên weke bi Hamûrabî, Êrûkagîna, Gûade-ensî, Gilgamêş û hwd re wê derkevin li holê. Di aslê xwe de ev reng û şewayên pêşketinê, wê di derbarê rengê pêşketina wê serdema qasît-gûtîyan de wê hizreka baş di serê mirov de wê çê bike.

Gûtîyan, li herêmê pergelek bi sazûmanî a civatî ava kirina. Li herêmê xalkên weke babilîyan û hwd jî hena. Wê bi wan re jî tevbigerihin. Hamûrabî, wê weke ku ew heta roja me ku wê bi navê wî re were hanîn li ser ziman ew babilî ya. Wê zagonên xwe yên ku ew pêşkêşî yazdan Enlîl dike û bi wê re wê bi hemû herêmê bide herê kirin û wê bi wê re serdemekê bide destpêkirin, wê di vê çerçoveyê de rengê pêşketina wê demê jî wê bi xwe re bide nişandin. Mirov bi vê rengê pêşketinê vê jî kifş dike ku wê serdema qasît-gûtîyî, wê desthilatdariyek giştî a di şewayê konfederelî de wê pêşbixin. Di nava wê sazûmana wan de wê xalkên din jî wê xwe werênina ser ziman. Minaqe hebûna babilîyan û hwd, wê di vê çerçoveyê de wê têgîneka baş di derbarê wê sazûmana civakî a serdema qasît-gûtîyan de wê bide me.

Serdema qasît-gûtîyan, wê bi rengekî civakî wê di vê çerçoveyê de wê pêşbikeve. Civaketiya serdema qasît-gûtîyan, wê bi sedsalan wê bijî. Wê bi pêşketinên weke bi hamûrabî û hwd re wê xwe pêşbikeve û têgîh û têgîhiştina xwe xort û mazin bike. Lê em bi wê re vê jî kifş dikin ku wê di serdemên xwe yên piştre de weke ku em bi serdema derkevina Êrûkagîna û piştî re ku wê di dema wî de wê derkeve li **Lagaşê**, wê pêvajoyên xwenûkirinê ên bi têgîhî, têgînî û têgîhiştinî jî wê bi xwe re wê derbas bike. Êrûkagîna wê li hemberî keyê demê wê raperîneka weke ya kawayê hesinkar wê bide destpêkirin û wê biser jî keve. Piştre wê Êrûkagîna, wê destûr û zagonên xwe binivîsênê wê bi xalkê herêmê bide herêkirin. Wê li ser pêşketina wî re wî serdemek wê derbas bibê. Piştre wê di xate Êrûkagîna de wê Gûade-ensî wê were û derkeve. Gûade-ensî jî wê destûr û zagona xwe wê li gorî dema xwe di şopa Êrûkagîna de wê binivîsênê. Di aslê xwe de mirov dikarê pêşketina Gûade-ensî li ser ya Êrûkagîna re weke pêvajoyeka xwenûkirinê jî werênê ser ziman. Ev şêwa û rengê pêşketina weke ku em bi Hamûrabî, Êrûkagîna, Gûade-ensî, Gilgamêş û hwd re wê dibînin, wê di derbarê rengê pêşketina

sazûmana civakî a li herêmê a wê serdemê de jî wê tegin û teginîstinek bi zanebûnî wê re bide me.

Ev serdem, wê her wusa wê serdemên berê ên weke serdemên sûmerîyan jî wê bigihîhênê li ast, rada û pîvanaka maztir û bilindtir. Li herêmê, piştî serdema sûmerîyan wê serdema qasît-gûtîyan, weke serdemek civakî a dîrokî bê. Wê her wusa wê teginên 'pirr-yazdanî' wê pêş bikevin û wê di zik wan de wê teginên yek-yazdanî wê hin bi hin wê pêşbikeve. Ev jî, wê pêşveçûnên civatî re wê di ahengekê de wê pêşve biçê. Li vir, divê ku mirov vê yekê jî werênê ser ziman ku wê di vê demê de wê mirov li ser jîyane xwe û baştir kirina wê êdî wê bihizirê. Ya 'baş' û 'ne baş' çî ya, wê li wê bihizirê. Her wusa, wê hin bi hin biaqil hizirîn wê derkeve li pêş. Di nava civake kurd de wê gotinaka bavûkalan wê hertimî wê were gotin. Ew gotin jî ew a ku wê bê gotin ku "biaqil, binerê" ya. Ev gotina biaqil bi nerê, wê weke gotinaka pirr kevn, wê hertimî di civatên kurdan de wê were hanîn li ser ziman. Bi vê gotinê wê were gotin ku wê her mirov bi zanebûnî wê gotina xwe bibêjê. Wê kirinên ku ew dike, wê li ser wan bi zanebûn bê. Biheman rengî bi gotina 'biaqil binere' re wê gotinaka din jî biheman rengî wê di civatên kurdan de wê were gotin. Ew jî ew a ku wê were gotin ku "gotina xwe bipêve û piştî bibêje" ya. Bi vê re, ew qasî dihê kirin ku mirov zanibê ku mirov çê dibêjê. Ev gotin û gelek gotinên weke van gotinan ku wê di nava xalkê de wê werina gotin, wê gotinên ku wê ji serdemên berê mabûbin. Her wusa, ev gotin, weke 'gotinên ji devê bavûkalan' jî wê biheta gotin. Her wusa, mirov divê ku vê yekê jî werênê ser ziman ku wê ji vê dema qasît-gûtîyan û pê de wê zimanê mirov ê ku mirov wê diaxîfê wê zêdetirî bi teginî wê derkeve li pêş. Gelemperîya bi ziman re wê di nava civakê de wê bibê, wê bandûrê li pêşketina jîyanê û hebûna civatê bike bi aqilê wê re.

Zimanê gûtîyan, mirov dibînê ku wê pêşketîya. Gotinên dirêj ên weke 'gawir' û hwd dihêna bikarhanîn. Gotinên weke "qismet" ku temenê wê li ser 'kisa kirinê' û ankû 'kisayê' ('kisa' û ankû 'kisa kirin' di kurdî de tê wate ya axiftinê jî) ya û gotinên weke 'nesîb' ku wê temenê wê li ser nas kirinê û ankû nasînê û hwd bê, wê ji van deman bê. Her wusa ev gotinên bi vî rengî, wê nîşanaka pêşketinaka zimanekî bi gotinên aqil jî bê. Gûtîyî, wê di axiftina xwe de wê her wusa wê vegotinan weke çîrok û çîvanokan wê bibêjin. Wê bineteran wê binivîsênin. Wê xwandinê wê bikin. Di parastgehan de wê xwandin li ser teginên bawerîyî û yazdanî û hwd re wê were kirin. Şewayekî 'zagûrat'ên dema sûmerîyan wê, di

dema gûtiyan de wê were dîtin. Her wusa, wê di dema gûtiyan de wê yazdanên wan bi navê wan wê parastgeh wê werina avakirin. Li vir, divê ku mirov wê jî bibêjê ku wê gotina 'nesîb' ku wê wateya wê 'ya ku wê li mirov bikeve' wê bi xwe re wê werênê ser ziman, wê bi şewayê '**nîsaba**' wê navê yazdanekî gûtiyan jî bê. Yazdanê gûtiyan nîsaba, wê weke yazdanê 'bereketê', 'hanîna li cih xwestekên mirov', 'xweşkirina dilê mirov' 'hanîna li cih **baxtê** mirov' û hwd a. Ev yazdan, wê navê wê bi navê wê parastgeh jî wê werina çêkirin. Nîsaba, xwûdayeka jin ya deme sûmer-gûtiyan a. Bi navê **Nîdaba** jî tê zanîn. Xwûdana, xwandin, çandin û bereketê jî tê zanîn. Li bajarê Lageşê, tefsîra wê ya ku hat dîtin de, ew tacaka bi qiloç bikardihêne. Di wê tefsîra wê de, pova wê ya ku pirr gurr û dirêj, wê weke dagera wê pirr zêde derdikeve li pêş. Nîsaba keça **An û Uraş** a. Uraş, di çanda sumer-gûtiyan ya xwûdayî de, di tefsîrên ku hatina dîrin de, yên ku Nîngîrsû tefsîr dikin, tefsîrkirina Uraş pirr di tijbihê wan. Di tefsîrê de, **Nanşa û Nînûrta**, xwûşkên wê na. Nanşa, weke yeke ku di nava mirovan de digerîya û pîrsgirêk û nexweşiyên ku wê derdiketin, di nava wan de digand çareseriyê. **Nanşa**, weke sembola **parastina aşîtiya** nava xalkê tê tefsîrkirin. Bi teybetî, di deme sumerîya ya duyemin de ku wê di vê demê de wê êdî gûtiyî bina desthilatdarîyek giştî a li herêmê jî, biqasî Enkî navê Nanşa derdikeve li pêş bi kirinên wê yên baş re. Ew, weke xismetkareka xalkê ku hertim û dayimî bi pîrsgirêkên wan ve alaqeder dibe ya. Di parastgaha Nanşa de, ku weke berdestkvan a, '**keş**' heya û ku nanşa çi dibêje ew dinivîsêne û digihêne li xalkê jî. Bi vê yekê, weke xwûdana dane nivîsandin û xwandinê jî Nanşa derdikeve li pêş û li navê helbest têne rêzkin.

Di vê çerçoveyê de mirov dibînê ku wê di dema gûtiyan de wê bi şewayê pergale bawerîyê re wê pergalek civatî wê wê were afirandin. Gûtiyan, wusa xwestîya ku ew her rewş û kirinê bi nivîskî jî di nava xwe de qayd bikin. Bo vê yekê wan di nava xwe de weke ku em bi '**yazdan Nanşa**' re dibînin ku ew ji xwe re weke yê ku wê gotinên w binivîsênê 'keş' ji xwe re çê dike. Keş, wê hemû kirinan binivîsênê û wê gotinên wê bigihênê nava xalkê. Bi vê rengê wê gûtiyan, pergalekê wê bi demê re wê ava bikin. Li ser rewşên weke 'mirin' û 'jîyanê' jî wê tefsîrên wan ên giring wê hebin. Gûtiyan, li vir, divê ku mirov vê yekê jî bibêjê wê têgîna mirin û jîyanê jî wê bi aqilê xwe re wê li gorî aqilê demê wê werênina ser ziman. Gelek yazdanên ku em î ro navê wan ji tefsîrên ji dema sûmerîyan dixwênin, wê di vê demê de wê di çerçoveyeka ku ew hatina biwatekirin wê hebê. Li vir, bo fahmkirina têgîna 'mirin û 'jîyanê' dema gûtiyan

mirov divê ku hinekî jî li şêwayê tefsîrkirinê ku ji wê li sr yazdanan re hatî kirin re mirov divê ku werênê ser ziman. Minaq, em rastî navê **Namtar** tên. Namtar (ankû "namtara" û "Namtaru" jî tê gotin), di serdema gûtîyan de, wek xwûdayakî 'Dojehê' û 'mirinê' bû. Namtar, weke peyamnêrê An, Ereşkîgal û Nergal jî bû. Namtar, kûrê Enlîl û Nînlîl bû. Piştî ku bû, Enlîl ew ji bo nexweşî û sawalên birîndar bike bi berpirsîyar kir. Di laşê wî de ku wê jev nayê beşkirin, ku di awayê damonan de heftê nexweşî hebûn. Lê ew, ji bo ku wan nexweşîyan pêşî li wan bigirê bû. Namtar, xwediyê zanebûna wan nexweşîyan jî bû. Ew, bi navê xwe heta dema Babil, akad û asûrîyan jî bi bandûra xwe tê ser ziman û bawerî pê tê hanîn. Bi bawerî, dihat gotin, ew nexweşî hemû, ji bo hinekan, "**ew nexweşî gîyanên xirab in**" bûn. Ev rengê nexweşîyan bi gîyanên xirab hanîna ser ziman, wê bi gelek şêwayan wê heta roja me jî wê di nava civake kurd de wê xwe bide nîşandin. Bi vê yekê, her nexweşî, weke jîndîyekî hatîya tefsîrkirin û hatîya ser ziman. Piştî ew, weke kurê hêzkirî yê Bêl jî hat ziman. Piştî tê ser ziman ku dema ku ew hata ser rûyê ardê wî Îştîr, Cinûs kir û şêst(60) nexweşê kira laşê wê de. Navlêdan ji wan nexweşîyan bi ling, dest, çav û dil bûya.

Namtar, wê di zimanê gûtîyan were wateya "baxt"ê jî, her wusa wê bi vê rengê wê şêwayekê pêşxistin wê di vê demê de wê xwe bide dîyarkirin. Gûtîyan, wê di vê demê de wê bi sazûmana xwe ya ku wê ava bikin, wê di wê de wê her rûdaw û kirinê ku wê bibin û hwd, wê bikin ku wan şîrove bikin. Di vê demê de wê çanda Enlîl wê zêdetirî pêşbikeve û serdest bibê. Em dikarin bibêjin ku wê Enlîl, weke yazdanê mazin ê herî serdest jî bê. Bi wê re wê çerçoveya têgih, têgîn û têgihîştina ku wê were afirandin, wê hemû yazdanên din jî wê ji aliyekî ve wê werina girêdan bi Enlîl ve. Weke ku çawa wê Namtar wê kûrê Enlîl û hwd wê were hanîn li ser ziman. Em dema ku vê rewşê bi vê rengê kifş dikin, em baştirîn fahm dikin ku wê kesên weke hamûrabî wê derkevin û wê zagonên weke zagonên u ji yazdan Enlîl re hatina pêşkêşkirin û werina herê kirin. Di vê çerçoveyê de em divê ku vê yekê jî werênina ser ziman ku ew zagonên hamûrabî ku ew bi navê Enlîl hatina bihîstin, êdî wê di cih de wê ji aliye xalkê ve jî wê werina herê kirin. Zagonên hamûrabî, mirov dikarê di şêwayekê ku bi wan **xwenûkirin**(reform) di çanda demê de wê were çêkirin jî wê hilde li dest û fahm bike. Zagonên Hamûrabî, wê di wan de di derbarê jîyanê, kirin û tevgerên mirov, rewîst û rengê gavavêtina mirov, jîyane jîyane malê û di malê de jin û mêr û rewşa wan û hwd, wê bi wan re û bi gelek tiştên din ên ku wê werina

hanîn li ser ziman re wê hanîn li ser ziman. Bi gotinaka din, em dikarin bibêjin ku wê zagonên hamûrabî di serdema qasît-gûtîyan de wê ji nû ve sererastkirinekê di jîyane mirov de wê bidina çêkin. Wê rengê jîyankirina mirov wê werênina hanîn li ser ziman. Di vê çerçoveyê de wê, zagonên **Hamûrabî** bi navê yazdanê mazin Enlîl wê ji nû ve rêxistiniyekê di jîyane mirov de wê werina hanîn ser ziman. Çendî ku wê di çerçoveya çanda îeatkirinê de wê weke şêwayekî kolederî jî wê bi xwe re biafirênê jî, lê di aslê xwe de wê di çerçoveya pêşveçûnê civatî ê demê de wê pîr zêde **pêşketî** jî bin. Her wusa, wê girêdana bi Enlîl ve wê zêdetir bikin. Wê Enlîl weke yazdanê mazin li demê maztir serdest bike. Di şêwayekî rengê pêşketina olî ê roja me de ku wê xwûdê li ser hemû tiştî re bê û bawermendên wî hebin û wê hemû mirov bi wî bi bawer bi wê ve girêdayî bin, wê zagonên Hamûrabî wê ancemê derxina li holê. Bi gotinaka din, ev rengê pêşketina olî ê roja me, bi şêwayekê wê temenê wê bi vê rengê wê di van deman de wê were avêtin.

Ev dem, wê weke demeka ku wê di wê de wê êdî desthilatdarî biafirin û wê li herêman wê serdest bin. Di nava herêman de wê şer û pevçûn wê werina kirin. Şer û pevçûn di destpêka sûmerîyan û heta ku hinekî di dawîya sûmerîyan de jî wê şerê li ser esasê bajarîyê, parastina wê bê. Bi wê re jî wê şerê aşîrî w li hevdû wê bikin. Şerê li bajaran wê di serdemên dawîya serdema sûmerîyan de wê vegerihê şerê desthilatdarîyê. Wê artişên bajaran wê derkevina li holê. Wê bi armanca bindestkirinê û hwd wê hêrişî bajarên din bikin. Minaq weke Kubaba, ku keyê Sumerî ê dema Xanadana Kîş ya sêyemin a. Nêzî 100 salî desthilatdarîya wî doma. Piştî ku wî artişa Marî a di bin pêşenge key **Şarrûmîter** de têkbir û pê de, wê piştî, temenê xanadana kîşê ya çaremin biavêje. Keyê berî wî yê xandanê **key Akşak** û wî, çawa rastkirina kiribû û rê nîşan dabû, ew jî di wê rêyê de meşî. Kîş, bajarekî ji dema sûmerîyan a. Li ber babilê dikeve. Di dema ku babilî li herêmê serdestbûn, ew bajar bû weke bajerekî wan jî. Lê Kîş, li ber ava fîratê dikeve. Di rêzê de di xate bajarê ku li ber avê dikevin piştî Kîşê re Nîppûr tê. Piştî Nîppûrê re jî Ur' tê. Weke bajarê li ber ava fîratê.

Di vê demê de wê desthilatdarîya gûtîyan, wê hin bi hin wê li ser têtîgê re wê pêş bikeve. Her wusa wê şêwayê têtîgiştina bawerîyê ê ku mirov wê êdî bi wê bawer bike wê pêşbikeve. Di vê çerçoveyê de wê şîrovekirin û wê her yazdan wê bi wan re têtîkiliya wan were danîn. Wê navê wan li rex hevdû wê were bi erk kirinê wan re wê werê ser ziman. Minaq weke ku wê Birdu, ku xwûdayekî dunya binardê ya, wê navê wî

bi Nergal re tê hildan. Bîrdû, weke gotinaka ku em ji vê demê dibînin û ev gotin di kurdî de dihê wateya 'bîr' û 'dayîna wê'. Bi gotinaka din, weke ku mirov bibêjê 'yekî bîr da'. Bi vê şewayê navên yazdanên dema sûmerîyan û dema gûtîyan, mirov dikarê di kurdî de wan bi wate bike. Minaq navê 'kapta', wê navê yazdanekî dema sûmerîyan bê. Di kurdî de wê wateya gotina 'kapta' wê, bi gotina kurdî a 'kab da' re mirov dikarê werênê ser ziman. Bi gotinaka din 'kab kirin' jî ya ku ev bi temen kirin û bilindkirina weke avahîyan û hwd a. Kabta, navê xwûdayeke demê sumerîyan jî ya, weke xwûdaya çêker ya Pîrîkêtan jî tê ziman. Karê wê, avadankirin e. Ew bixwe jî ji aliyê Nînhursag ve hatiye afirandin. Muşdamma ku wê jê re ji dayikekê ye û kar û barê wan weke hevdû tê ser ziman. Bi vê rengê wê were hanîna li ser ziman. Bi heman rengî mirov dikarê vê bibêjê ku di kurdîya roja me de jî gotina 'har' heya û ew di wate ya harbûnê û ne haşbûnîyê de ya. Zaroyeka ku ew pîr harbûnîya dike jî ji wê re dihat gotin 'haş bê!' Bi wê re gotina 'hiş be!' ku ew di wateya bédengkirinê de ya. Mirovê har, weke mirovê ku ti destûr û qaîdeyan nasnekê ya. Bi heman rengî sawala har jî ew dema ku dihat kedîkirin wê ew biheta 'ahlkirin.' Gûtîyan, ku wan gotina 'har'ê kirina temenê wê de wê navê 'lahar' pêşxistina. Piştî jî, ev nav wê di serdema dawî a sûmerîyan de jî wê bi gûtîyan re wê hebe. Lahar, wê weke 'yazdanê ku ew mirovan haş dike û sawalan ahl dike jî dihê ser ziman. Weke ku wê di tefsîran de jî wê were ser **ziman** wê Lahar, weke xwûdanê sawalên ahlkirî tê zanîn. Bi birayê wî Aşnan re ji bo ku ew zadê xwûdayan bide hevdû û çêbike, hatina afirandin. Berpîrsîyarî wê heya ku ew a ku wê her mirovê ku sawalê wî hebê, sawalê wan bi parezê û bike ku ew jî xwûdayên xwe bibînin û wan jî dilxweş bikin. Lahar, yazdanê koçerîyê jî ya. Di tefsîrên nivîskî ên wê demê de Lahar bi birayê xwe Aşnan re weke zaroyên Enlîl jî dihên ser ziman. Lahar û birayên wî, ji bo ku zadê yezdanan çê bikin ji aliyê yezdanan ve hatiye afirandin. Lê di tefsîran de tê ziman ku "ji ber ku wê, ew berpîrsîyarî bi cih neaniye, êdî yezdanan jî mirov afirandina."

Pêşketinên weke mîtolojîkî û hwd ku wê di dema sûmerîyan wê bibin, wê di dema gûtîyan de jî wê, werina ji nû ve şîrovekirin û ankû wê şîroveyên nû wê bi wan re werina pêşxistin. Her wusa, em dikarin mînaqa 'şahmaranê' werênina ser ziman. Şahmaran, wê weke çandaka civake kurd a bi hezaran salan bê. gelek nîşanakên wê hena ku ev çanda kurdan a şahmaran wê di dema qasît û gûtîyan de jî wê bê jîyankirin. Her wusa, em li vir, divê ku vê yekê werênina ser ziman ku çanda şahmaran,

wê weke çandaka dîrokî ya. Nîşanakên wê, wê heta dema sûmerîyan û berî wê, dema neolîtîkê jî wê herin. Di dema sûmerîyan de jî, dema ku wê her wusa çanda şahmaran bi hinek şîroveyna mirov dikarê ji mîtolojiya wê ya destpêkê fahm bike. Di destpêka mîtolojiya sûmerîyan de wê di destpêkê de sîroveya bi 'jina pêşî' re ku wê di mîtolojiya sûmerîyan de wê bi navê 'lahamû' wê were ser ziman, tefsîra wê, weke mar hatiya çêkirin. Lahamu, weke zaroya pêşî ya Tîamat û Apsu tê ser ziman. Bi birayê xwe Lahmû re hat dînyê û bû. **Lahmû û Lahamû** jî, bûna dayik ji **Anşar û Kîşar** re. Di kêvalbarên ji wê demê mana de Lahamu (ye "mê" ya), carna weke Mar tê xûyakirin. Carna jî, weke jin tê xûyakirin. Ku weke sembola wê jî tê ser ziman, li ser wê kemeraka sor ku ew girêdayî ya tê dîtîn. Lahmû û Lahamû, ti carî jev cuda nabin. Ev jî, weke xosletekî wan tê ser ziman. Ev şîrove wê ji mîtolojiya dema sûmerîyan bê. Lê wê ev şîrove wê piştî di dema gûtîyan de wê li wê şîrove jî werina zêde kirin. Tîamat, xwûdanaka pêşî ya dema sumerîyan a. Navê dê û bavê wê Lahmu û Lahamu ya. Destpêka bûn û hebûnê bi wê re tê dest pê kirin. Ew destpêk jî, bi "Abzû" re tê dest pê kirin. Abzû, tê wate "ava germ". Li gorî wê, çêbûn û hebûn, bi vî rengî çê dike, Ya tirs yanî "xwê" û ya şêrîn yanî "şîran" tevî hevdu dibê. Bi hev re zawacekê dikin. Ew, zawaca pêş ya pîroza jî. Wê ji wê zawacê, gelek tişt û jîndî bi afir in. Ejdarha jî wê bibin. Ew bûyin hemû wê bi navê Enûma Eliş wê were bi navkirin û ser ziman. Bi rêzî, wê hinek komkirinên wê bibin, ev jî bi vî rengî, Wê pêşî, Abzû, Lahmu û lahamu, û Tîamat, bê. Piştî, wê "Anşar" yanê azman û Kîşar yanê "ax û ard" wê bibe. Piştî Enkî ku ew tê û wê tevîheviyê çêkê, Wê hin Tîamat, bi hîddetî deng bide û biqîrê, Abzû, piştî ku bi awayekî kozmik, her der tiştî av kir û xwest ku hemû xwûdayên din bixwê. Lê Enkî, abzû kuşt. Piştî zaroyên Tîamat, agahî danê de, wê jî ji binê ardê mişk, mar, tupişk û şaytan derkevin. Piştî xwûdan lev gihiştina hevdu ku li ber Tîamat şer bikin. Marduk, bi bayekî ku derxist, pêşî aligirê Tîamat Kîngu kuşt, piştî Tîamat. Piştî ji herdu çavên Tîamat, ava ku herîkî Dicle û Firat çêkirin.

Ev rengê şîroveya mîtolojîkî ku wê ji destpêka afirînê wê heta hanîna afirandina herdu çemên diclê û firatê, wê piştî wê reng bide hemû şîroveyên ku wê bînin kirin jî. Em di dema gûtîyan de dibînin ku wê di vê çerçoveyê de bi dualîteya 'dojeh' û 'bihûştê' re wê ew ji hevdu cudakirin, wê were pêşxistin. Wê her wusa, wê li ser gîyanê re wê hanîna li ser ziman wê bibê. Ev şîroveyên ku wê werina kirin, wê hinekî berhemên mejî û aqilê mirov bin.

Rengê şîroveyên ku em di dema gûtîyan de wê dibînin, wê regekî bi aqil bê. Her wusa, şêwayê weke destana gilgamêş, rewşa Êrûkagîna û piştî re ya Gûade-ensî, şîroveyên weke yên bi şêwayên weke ên bi şahmaran re û hwd re wê werina ser ziman. Ev jî, wê rewşna şîrveyî ên ku wê bi çerçoveyî bin. Her wusa, divê ku mirov vê yekê werênê ser ziman ku wê gûtîyan, wê bi zimanê xwe re wê li ser gotinan re wê wê v rengê dualitiya 'başî' û 'xirabiyê' jî wê werê hanîn li ser ziman. Em dema ku li wan gotinên zimanê kurdî dinerin, em di vê çerçoveyê de wê baştirin jî kifş dikin. Î ro di roja me de gotina "derewê weke gotinaka ku biw ateya tiştê ne rast dihênê ser ziman a. Bi heman rengî, wê gotina 'derewê wê navê yazdanekî dema sîmer-gûtîyan jî bê. Weke ku çawa kurd di roja me de vê gotinê bi têngîhiştineka xirab dihênina ser ziman biheman rengî ew jî hatîya şîrove kirin. Di wê demê de gûtîyan bi navê "druaga" wê dihênina ser ziman. Druaga, xwûdayakî deme sumer-gûtîyan a. Serdestîya li dunya binêardê kirîya. Têkilîya Druaga, bi Ehrîman re jî tê danîn. Bi navê druaga, pîr vegotin, hatîna vegotin. Heta ku wê weke nav Druaga, weke ku di Avesta de jî wê were ser ziman. Di wê de jî wê di wate derewê de were ser ziman. Gotina derewê ya ku heta roja me di kurdî de tê ziman jî, ji wê afirîya û xwe daya berdewam kirin, weke ku çawa ku î ro ku em di kurdî de bi kar dihênin gotina "şer" ku ji gotina Şara ku maya ya. **Gotina 'Şara'**, weke navê xwûdayê şer tê ser zanîn di wê deme sumerîyan de. **Şara, weke kurê Îştâr** jî tê dîtin û wusa di kêvilbarên ku ji wê demê mana de wê were tefsîrkirin. Gotina 'şara' di kurdî de hem di wateya 'şer' de ya û hem jî di wateya 'bajarîyê' de ya.

Bo ku mirov bi awayekî baş reng û şêwayê pêşketina dema qasît-gûtîyan baş fahm bike, divê ku mirov li şêwayê hizirkirina wan binerê. Her wusa, me hinekî li jor bahse tefsîra şahmaran kir. Bi vî rengî wê û di şêwayekî bi vî rengî wê, şêwayekî afirandinê wê hebe. Minaq, tefsîra 'Lamassû' weke tefsîreke bi rengê bi wateya nêhta parastina meyizendinê jî mirov dikarê bi wate bike. Bi wê re jî, tefsîra ku wê wê re weke ya şahmaran wê were çêkirin wê di şêwayekê şerek ku bi perrê eylo û serê mirovan re dihê tefsîr **kirin**. Lamassu, ku weke ku gowde wê ku Ga û an jî ya Şêr a û serê wî yê mirov a, tê tefsîrkirin. Di dema Sumerîyan de jê re "lamma" dihat gotin. Di dema Akadîyan de "**Lamassu**" û li ber dicle jî jê re "Şedu" dihat gotin. Şêdu, di kurdî de bi gotina "**şêd**" re hîmê gotinaka teybet ya navî bi şêr re diafirîne. Di dema Sumerîyan de jê re "**alad**" jî hatîya gotin. Piştî dema Sumerîyan, heta dema Akadîyan, wê jê re

bê gotin "**şêdu**". Şêdu, di kurdî, dibê gotinaka sentez. Lamassu, di kurdî de, bi lê-mes-su, bi nêhta parastinê meyîzendinê têne ser ziman. Bi teybetî, weke ku tê dîtîn, Lamassu, weke sembola hêz û qûwete tê dîtîn û ser ziman. Hêz û qûwete desthilatdariyê. Bi vî rengî, ku serî serê mirovan a û gowde weke ya şêr û an jî ya Gayan a, di dema gûtiyan û heta Medîya de derketîya pêş, weke sembola hêza keyên wan bûya. Lamassu, yeykerê wî yê ku hat dîtîn, weke ku bi milê çapê de li ser lingan dimeşê. Ev şeklê peykerê wî, weke teybetmendîya wî tê dîtîn. Ku jî pêşîya wî ve lê tê nerîn, weke ku li kêvîya xwe dinerê û dimeşê tê berçav. Ew nerîna wî, bi Nêht a. Dîroka Lamassu, diçe ta berî zayinê nêzî sê hezar salan. Lamassu, piştî dema dawî a sumer, babil û akad, di dema gûtiyan de jî, pîr mazin tê dîtîn. Weke ku van hersê serdemên mazin ên pêşî, tê dîtîn ku di wê demê de jî Lamassu, wate xwe mazin di parêzê. Lê di dema Gûtiyan de jî, weke simbolaka hêza mazin hatîya dîtîn. Ew tefsîra wî ya ku gowde wî ya ga, serê wî yê mirov û bi çengê baz, tê dîtîn. Baz, şêr û mirov, di Lamassu de hatîya yekkirin. Gûtiyan, Lamassu weke xwûdayakî afirand. Piştî, di jîyanê de, bi pîrralî wê lamassu, were li holê di dema hûrî, mîtann û Medîya de Lamassu ya jin, wê derkeve li holê. Lê di dema ku mirov li wê motîva sumerîyan dinerê, mirov dibîna ku weke ne afirandinaka jî wê demê ya. Weke ku berî wê demê di dema Gûti û hûrîyan de afirîya ya.

Lamassu, biqasî Şahmaran û melekê Tawis ku xwûdayê ola Êzîdî ya kurdan a, mazin a û bi wate ya. Lamassu ya jin jî jê re 'Apsasû' hatîya gotin. Di nava Asûrîyan de jî mirov bi cengê ga, pêşketîya. Jê re hatîya gotin Aladlammu û ankû Lamassu. Aladlammu, tê wate "gîyane parastvan." Lamassu, bi tememî weke mîtolojiyekî nayê hasibandin. Di mîtolojiya Mezopotamya de Lamassu, ne jîndatîyaka azmanî nîn a. Wusa nayê dîtîn. Ji noqa xwe û pê ve ku li gayekî sûwar mirovek, qîloç û guhê wî jî hatina çêkirin. Di dema babiliyan de Lamassu, gîyaneka, pîroz tê dîtîn û ew jî wê forma wî ya ku hatî çêkirin cuda tê şîrovekirin. Li qasrê keyan, peykerê wî heya û gîyana wî, keyan diparêzê di şer û rêwîtiyan de. Di dema qasî û babiliyan de Şêdu, weke navê wê gîyana xwûdayî ya. Sembola wî jî, peykerê wî yê li jîyanê ya. Tê gotin ku ji bo ku malan bi parêzê, navê wî û kêvalbarê wî hatîya çêkirin ji bo parastinê. Li devê deriyê qasran, ji bo ku qasran bi parêzê, hatîya çêkirin. Li devê deriyê bajaran hatîya çêkirin ji bo bajaran bi parêzê. Minaqa, wê ya herî zêde ya li berçav, di dema medîyan de, ew peykerê ku ji qama sê mirovan bilindtrî ku dihatina çêkirin ji bo ku qasrê bi parêzên bûna. Hatîyan zanîn

ku li devê deriyê bajêr jî hatîya çêkirin. Di demên me yên hemdem de jî, her netewekê, ji wî sûdgirtîya û weke sembola desthilatdarîya ew derxistîya li pêş. Minaq, ya şêr ku du şûran weke baz ku ew bi lapên xwe digirê û hwd, bûna. Ev wê di serdema qasît-gûtîyan de wê zêdetirî wê derkeve li pêş. Minaqa ku wê perrên baz bi şêr ve bikin û serê mirov dênina li şûna serê şêr û hwd, wê şêwayekî aqilê dema qasît-gûtîyan û piştî ya aqilê dema hûrî û mîtannîyan bê. Di dema mediya de wê keyên medî, wê şîroveyna ji yên berê ne cûda wê bi afirandinên bi vî rengî re wê pêşbixin. Ev rengê aqilê ku ew bi vî rengî di afirênê, wê her wusa wê weke aqilekî gûtîyan ku wê di temenê xwe de wê têngîna yazdaniyê û bawerîyê ku ew diparêzê bê. Weke çêkirin û afirandinên bi vî rengî mirov dikarê şahmaran jî bi heman şêwayê werênê ser ziman. Şahmaran, w di afirandina naqşaya wê de wê reng û figûrên pîroz wê di çêkirin û hevgyrtina naqşaya şahmaran de wê werina bikarhanîn. Her wusa, ji figûrên weke 'Lamassû' û heta 'şahmaran' û hwd, mirov bi wê re şêwayê hizirîna bi demê re a qasît-gûtîyan kifş dike. Wê ev şêwayê hizirkirinê wê biawayekî afrîner wê xwe bi hûrî û mîtannîyan re wê bide domandin. Wê bi têngî û têngihîştinî, wê li ser yazdan û bawerîyê re wê wate û wasîfîyn nû wê bi şîroveyên nû re wê werina pêşxistin.

Em ku vê şêwayê hizirkirina qasît-gûtîyan baş fahm nekin, emê ne baş karibin wan û pêşketina wan fahm bikin û ne jî emê karibin pêşveçûnên ku w di dewama ya wan de bi hûrî û mîtannîyan re û piştî bi mediya xwe re xwe bidina domandin jî baş fahm bikin.

Di dema gûtîyan de wê serdestîya Enlîl wê zêdetirî derkeve li pêş. Her wusa, wê di vê çerçoveyê de wê sazûmanek bi vegotinî wê werê hanîn li ser ziman. Rastîya Enlîl û hanîya wê ya li ser ziman wê di gelek çerçoveya wan de wê were ser ziman. Di hinek vegotinan de wê weke yazdanê bahoze were ser ziman. Di hinek vegotinan de jî wê weke yazdanê herî mazin ê bav wê were ser **ziman**. Enlîl, yezdanê sereke yê Mezopotamyayê ye. Navê wî weke "Bel" û "Belûm" jî hatiye bi navkirin. Enlîl, kurê Anûm e. Piştî ku bavê wî mir êdî ew li cihê wî rûnişt û bû yazdanê herî mezin. Li ser rûyê erdê serdestî û hikimdartî jî bi wî re û bi navê wî re bi têngihîştinê ser ziman. Bûna bahoze û zipikan, tofan û felaketên mezin, vedana berqê jî, ji wî tê nasîn. Navê jina wî Belîd e, lê tê gotin ku navê wê Nînîl e jî. Li çiyayê Elam dirûnin. Li Nîppurê bi navê wî, perestgeh hatiye çêkirin û lê ji wî û jina wî re dehîkirin hatiye kirin. Di destana tofanê de, weke yezdanê sereke jî tê ziman. Weke xudayê ku hertimî kifş dike, navê wî tê ziman. Destana tofanê, hemû beşên wê, bi

tememî ne hatine xwendin. Ez li vir, vê jî bibêjim ku wê gelek deverên ku wê di van sûmer-gûtîyan de wê weke herêmê bi niştecih bin li herêma wanê a roja me, wê malên weke 'malên bi rengê dûkeşîyên ferîşteyan hebûn. Piştî gûharînên bi ardnîyarîyê re wê li herêmê gelek gûharîn çê bibin. Wê piştî gelek herêmên gola Wanê wê bidest gitina avê bikin weke golê û wê ev herêmên weke herêmên jîyanê ên bi niştecih wê dibin avê de bimênin. Gelek herêmên ku ew î ro di bin ava gola Wanê de na, wê di van serdemên Sûmer-gûtîyan wê weke herêmên biniştecih bin û wê li wan xaniyên weke ku ew bi kevirên kirmanî û bilind hatina çêkirin wê hebin. Weke çawa ku wê çemê xabûrê wê di wê demê de weke çemekî ku wê kişt li ser wê re biçûyan ba û di roja me de ava wê kêmbûya û weke çemekî piçûk lê hatiya, wê biheyan rengî weke ku ew av wê cih bigûharênê û wê were û cihê xwe li cihê gola Wanê wê çê bike. Bêgûman, wê gûharînên ardnîgarî ên bi vî rengî wê pirr zêde wê hebin. Ew jî bi serê xwe mijara lêkolînekê na. Di aslê xwe de têngîna gotina 'destana tofanê' wê di vê çerçoveyê de wê bi aqilê me yê roja me û gûharînên ku ew bûna re wê rastîyek pirr zêde mazin wê bi xwe re wê bide berçavê me. Lê ji beşên wê yên ku ew hatine xwendin de tê têngiştin ku weke ku ew biryara tofanê jî û xirakirinê û avakirinê jî dide. Di destûrên Lipît Îştîr de jî, Enlîl, weke xudayê mezin yê bav tê zanîn. Ew, di derbarê hemû jîyan û zindîyan de biryarê dide. Ew, li ser hemû xwudayên din re tê dîtin. Enkî, bi navê wî yê din jî "Ea" ya. Ea, weke xwudayekî ku pirr bi aqil û şahreza jî tê zanîn. Ea, weke xwudayekî fênek jî tê zanîn. Lê di wir de jî, weke xudayê bav tê zanîn. Taybetmendiyeke ku di vê tabletan (kêvalbaran) de tê ser ziman, ew e ku wî weke Enlîl, li dijî xwudayên din têkoşîn daye û bi serketiye. Piştî jî bûye serokê hemûyan.

Weke ku çawa ku wê Enlîl di serdema qasît-gûtîyan de wê derkeve li pêş, wê bi heman rengî wê ew jî derkeve li pêş. Çanda kupapa di dema gûtîyan de pirr zêde li pêş a. Wê li ser van çandan re wê, sazûmanaka civakî wê li herêmê ava bibê. Pêşveçûnên di dema gûtîyan de wê bandûrê li giştîya herêmê bikin. Çanda yazdana anatolîa a kîbêla ew jî wê weke çandaka ji ya yazdana gûtîyî a kûpapa hatiya derhanîn a. Ji vê rewşê mirov dikarê fahm bike û werênê ser ziman ku wê gûtîyî di dema xwe de wê sazûmanaka giştî a civatî li herêmê wê pêşbixin. Piştî wan re wê di xate wan de û bi wan re di ahengekê de wê pêşketina dema hûrîyan wê di dewama wan de bibê.

Çanda yazdaniyê a li herêma kurdistanê, wê weke çandaka ku ew ji serdemên sûmerîyan ve xwediyê xateka pêşketinê ya. Her wusa, mirov dikarê weke rastîya vê xatê yek-xwûdayîya yazdanî bi ola êzdayî re wê werênê ser ziman. Pêşveçûnên dema qasît-gûtîyan wê bo pêşketinên piştîrê en weke yên bi civakî û şariştanî û hwd wê kifşkar bin. Her wusa mirov dikarê ji aliyê aqil ve jî wê yekê bi heman rengî werênê ser ziman. Gûtîyan, di dema xwe de bi aqilê xwe re sazûmaneka bi aqil ya felsefîkî avakiribûn. Li ser wêrze(matamatîk), stêrzanî û hizirkirinên bi şêwayê metafizîkê û hwd, wê di dema wan de wê pêşbikevin. Gûtîyî, bi vî rengê wê aqilê xwe werênina ser ziman. Gûtîyan, hertimî bi şêwayekî ku wan mereq kirîya li pêşîya ya ku tê zanîn ew a ku nayê zanîn çî ya. Li ser wê kirina ku bihizirin û wê kifş bikin. Her wusa, di vê çerçoveyê de wê hertimî mereqek di mejiyê wan de bi wan re wê hebê. Gûtîyan, sazûmana xwe ya bawerîyê jî wê li ser şêwayekî hizirkirinê ê bi vî rengî wê ava bikin. Wê bi wê re hertimî wê li y ku nayê zanîn wê bihizirin. Bi wê re bikin ku wê kifş dikin. Di mejiyê xwe de rastîya wê bibînin. Xwe bigihênina têgiha wê. Her wusa, di vê çerçoveyê de têgîna dunyayên din, azman, fezeyê û bi wê re ya gerdûnê û hwd, wê navaroka hizrên wan biafirênên.

Aqilê gûtîyan, em dikarin bibêjin ku ew pêşketîya. Her wusa ew aqilê wan bi vî rengê wê hertimî balê bikişênê li ser xwe. Wê ew kifşkirinên wan û hizirkirinên wan ên ku wan nivîsandina, wê bale mirovan bikişênina li ser xwe. Di vê çerçoveyê de ew li ser vejena baş a ku ew di gerdûnê de dijî û ya ne baş ku ew di gerdûnê de dijî û hwd jî ku ew çawa bi hevdu re di ahengekê de na, wê dikin ku wê werênina ser ziman. Wê kîjan li yan din serwer bê û ankû wê serkeve, her wusa wê li ser wê re bi têgînên bawerîya xwe re wê aqil werênina ser ziman. Di mîtolojiya dema gûtîyan de şer û pevçûnên ku ew di nava ya baş û ya ne baş de ku ew dihênina ser ziman, wê di vê çerçoveyê de wê xwediyê wateyekê bê. Mirov, bi gelek şêwayan ji pêşketina mîtolojiya gûtîyan fahm dike ku ew xwediyê jîyane bixwezayê re jî na. He wusa jîyane şivaniyê wê di dema wan de pêşketî û serdest bê. Wê li gorî vê jîyanê wê sazûmana xwe jî pêşbixin. Minaq, zanebûna wan ya jîyane zozana û ankû şivaniyê wê bi navê 'Entên' re wê werênina ser ziman. Entên wê yazdanekî wan ê ku ew xwediyê zanebûna sawalan û kedîkirinê **bê**. Entên, xwûdayekî dema sumer-gûtîyan a. **Entên**, xwûdayê bereketê jî ya. Ew ji aliyê Enlîl ve hat xuluqandin. Enlîl, wasf, karê û berpisîyarîya zabûnê yê sawalên weke Bizin, Ker, Çêlek û hemû teyrikên ku wê çêlikên wan çêdibin da wî.

Zêdebûna wan, Enlîl, kira berpirsîyarîya Entên de. Aqilekî wan yê bi hevdû ve girêdayî wê hebe. Gûtîyan, fêrî wê bûna ku wê çawa têkiliya rewş û tiştan di jîyanê û herikîna wê de bi hevdû re dênin. Li ser wê re jî wê, dikin ku wê bênin ser ziman. Bi demê re ew wê di çerçoveyeka bawerîyî de wê yazdanên xwe bi erk û wasîfîya wan re wê di rex hevdû de wê têkiliya wan bi hevdû re dênin ku ew bi hevdû re ne di nava nakokîyê de bin. Her rewş, wê di vê çerçoveyê de wê bikin ku ew ji wê re vegotinekê werênin. Ev wê weke aliyekî hizirkirina gûtîyan a dema wan bê. Di vê çerçoveyê de em dibînin ku wê gûtîyan, hin bi hin ji xwe re di parastgeh û bawergehên xwe de wan nivîsgeh çêkirina ku wê di wan de bi hezaran nivîs û ankû bineterên ku wan nivîsandina wê di wan de bin.

Gûtî, di vê çerçoveya aqilê xwe de wê di bawergehên xwe de wê bikin ku ew ji rewşên ku ew dijîn, ji wê hebûna wan re vegotinaka hizirkî a weke sedem werênin. Têgîna bi sedemkirinê û hanîna li ser ziman, wê di dema gûtîyan de wê di mejiyê wan de wê xort bê. Her wusa têgîna sedem û ancâmê, li vir, mirov dikarê biawayekî vekirî werênê ser ziman ku wê di dema wan de wê bi têgîhiştinê wê bi wan re wê di fahma wan de wê hebe. Ji ber wê yekê ya ku wê gûtîyî wê hem boraqan ji yazdanên xwe yên baş re û ji yên ne baş re jî wê bikin. Wê boraqê ji yazdanên xwe yên baş re bikin ku ew wan ji xirabi û ne başîyan biparêzên. Wê boraqan ji yazdanên xwe yên xirab re jî bikin, bo ku ew ti xirabiyê û ne başiyê bi wan nekin. Di vê çerçoveyê de wê di mejiyê xwe de wê xwediyê sazûmanaka aqilî bin. Ev rewşa gûtîyan, wê piştî wan wê xwe bi naîrî, hûrî û mîtannîyan re jî wê xwe bide domandin. Piştî wan, wê xwe bi medyaya re jî wê bi şewayekî pêşketî û bi sazûmanî wê bide domandin.

Î ro, hinek bineterên nivîskî ên ku ew ji serdema gûtîyan mana heta roja me, ku em li wan dinerin, em dibînin ku ew bi zimanê xwe re jî di rewşek çawa a pêşketî de na. Mirov, bi vê yekê re vê yekê bi wan re baş kifş dike. Zimanê wan bi gotinên bingihînî ya û her wusa gotinên ku wê yên ku wê di rewşan de werênina cem hevdû û wê bi wan re wê navê tişt û rewşên nû wê bi afirênin bê. Di vê çerçoveyê de wê pêşketî bin. Lê li vir, mirov tişteki din jî, bi zimanê gûtîyan re baş kifş dike. Ew jî ew a ku ew dema ku bi zimanê xwe re wusa bi hanîna cem hevdû a gotinan û çêkirina gotinên nû û ankû hişên nû wê, weke rewşek teybet a wan ya li ser ziman re jî bê. Bi afirandina gotina û pêşxistina wan bi wateyên nû re wê ziman di temenê pêşketin û pêşveçûneka hişmendî de wê bicih bikin. Ev rewş, wê di zimanê kurdî de wê piştî wan re wê di dema naîrî, hûrî,

mîtannî, medîya û di serdemên din ên piştîre ên kurdistanê de jî wê xwe bide nîşandin. Her wusa ev rewş jî weke rewşeka bi pêşxistina ziman re weke pêşxistina aqil û kifşkirina bihiş a di hundurê wê de jî mirov bi wê û wan re kifş dike. Di vê çerçoveyê de mirov divê ku vê yekê jî bi wan re werênê ser ziman ku wê gûtîyî, di zimanê xwe de wê pirr zêde pêşketî bin. Her wusa mirov divê ku vê yekê bi teybetî werênê ser ziman. Di zimanê wan de weke ya kurdîya roja me, her dengên ku ew derdixin ku ew dikarin wateyekê li wê bikin û ankû ji wê derxin. Di vê çerçoveyê de di şêwayê zimanekî xwezayî de wê zimanê xwe bidine nîşandin. Gûtîyan, di nava xwe de ev rewş jî bi têgih û têgihîştin kirina. Wê di vê çerçoveyê de wê gûtîyî, temenekî baş ê hizirkirinê bi sawerîya xwe re û ankû bi xiyalkirina xwe re wê di mejiyê xwe de wê biafirênin. Têgîna xwandina 'pêşarojê', wê bi wan re zêde hebe. Her wusa, weke 'vekirina fala mirov', 'şîrove kirina xewnan' û 'bi wate kirina rewş û tiştên jîyanî ên zindî û ne zindî wê bi wan re wê hebe. Bi wê re jî, wê di mejiyê xwe de wê hewl bikin ku ew qarakterê mirov ê ku wan kifşkirîya li ser wê re gotinan bişîroveyî werênina ser ziman. Ev aliyê gûtîyan, wê di dema wan de wê pirr zêde wê pêşbikeve û wê derkeve li pêş. Li gorî wan, 'mirov bi keseyet û baxtê wî re hatîya afirandin ji aliyê yazdanan ve.' Bo vê yekê, mirov dikarê vê baxtê wan û keseyetîya wan ji şêwayê jîyankirin, tevger, kirin û dîtinên wan re kifş dike. Li cem gûtîyan, wê xewn, bi gelek wateyan wê were şîrove kirin. Her wusa wê xewn, hem weke peyamên di derbarê pêşarojê de bin û hem jî wê tiştê ku wê bibê wê agahîya wê bi xwe re wê bidina mirov. Peyamên ku mirov ji xewnê bigirê, wê di vê çerçoveyê de wê pirralî bin. Bo vê yekê, gûtîyî, keyên wan, berî ku ew ketiban şer û pevçûnan jî wê pêşî bi bawermendên xwe yên ku wê di derbarê **'ancama wê'** şer û enkû pevçûnê de ku wê çî bê, di şêwirîn û piştîre wê êdî çûban yan wê ew şer û pevçûn kiriban û yan jî wê nekiriban. Ya ku wê bandûra bawermendan wê pirr zêde wê derxistiba li pêş jî wê ev ba. Wê ew, di rewşek destlênedanî de ban. Wê ti kesekî nikarîba dest li wan bixe, zirarê bide wan û wan piçûk bixe. Di bawergehên wan de wê bi teybetî mirovna ku ew li pêşaroja mirov dinêrîn û wê dibînin wê hebin. Ev wê di dema naîrî, hûrî, mîtannî û medîya de jî wê hebin. Di dema medîya de ji wan mirovên ew jî bi şêwayekî weke bawermendan bûn 'magû' di hat gotin. Magû'yan wê li pêşaroja mirovan binerîya û wê di rojên wan ên pêş de wê çî bi heta serê wan û ankû wê çî bijîyan, wê bikiran ku wan ji wan re bigota.

Ev rewşên şîrovekirina li ser 'pêşarojê' mirov divê ku wê hinekî baş hilde li dest û wê bike ku wê fahm bike. Wê bi wê re wê aqilekî pirr zêde ku wê were ser ziman wê di serdema gûtîyan de wê bidest hatina wê ya li ser ziman werê kirin. Bi wê re jî, em divê ku vê yekê jî werênina ser ziman ku wê hertiştê ku ew di jîyanê de heya ku ew zindîya û ne zindîya wê, wê bi wateyekê di vê çerçoveyê de wê werina hanîn li ser ziman. Minaq, dema ku mirov di xewna xwe de dît ku mirov li ser marşekê bi hazn rûniştîya wê ev hatiba wateya ku wê tiştêkî ne baş w di rojên pêş de wê bi heta serê mirov. Dema ku mirov di xewnê de dît ku mirov mirov difirê, ev nîşanaka tiştêkî ne baş bû. Dema ku mirov di xewnê de dît ku mirov di dewetekê de bi şêxûşeng û diraqisê, ev wê biheta wateya ku wê yek ji male mirov miriba. Dema ku mirov di xewnê de dîtiba ku mirov di rewşek pirr tang û xirab de ya, wê deriyê firehiyê li mirov di pêşaroja mirov e vebûba. Di xewnê de dîtina genim, nîşanaka bereketê ya. Dîtina nîskê, dibû nîşanaka hinekî zaxaliyê. Di xewnê de dîtina ku mirov bi hinekan re pevçûnê dike, wê ew bûba nîşanaka wê ku mirov xwediyê keseyetek aksî. ..

Bi v rengê wê di vê demê wê xewn, bi her rewşên dîtînen wê re wê bi heta şîrovekirin. Wê tiştên ku mirov di xewnê de dîtina wê bi hetan salixkirin. Ev rengên salixkirinê, wê di jîyane mirov de wê pirr zêde wê bandûra wê li ser mirov heba.

Gûtîyan, di vê çerçoveyê de wê dîtina xewnan û hwd, bi hewldanên wan ên ji rewşan, dîtînan û ankû gotinan, xwandina pêşarojê û hwd, wê rewşa pirr zêde ku wê bi aqilî biheta pêşxistin bûn. Her wusa, di vê çerçoveyê de divê ku mirov vê yekê jî binxat bike û werênê ser ziman ku wê gûtîyî, bi van rewşên weke şîrovekirina xewnan vekirina falan û xwandina pêşarojê û hwd re wê bûban xwediyê têgihiştina zêde li pêş a di derbarê keseyetîyê de. Her wusa mirov xwediy keseyetîyek çawa ya, mirov dikarê bi pê bawer bê û ankû na, wê li rewşên bi vî rengî ên jîyane mirov binerîyan û wê biryar bidan. Minaq, dema ku mirovek li ser sofreya xwarinê rûnişt bi çend mirovên li dora xwe re û ku wî mirovî berî berî kesekî dest avêt xwarinê û dest bixwarinê kir, wê weke nîşanaka keseyetîyek bi azwer û ku tenê li xwe dihizirê wê bi hata şîrove kirin.

Ez li vir, vê yekê jî di dewama wê de werênima ser ziman ku gûtîyî, di wê bawerîyê de na ku yazdanan baxtê wan novîsandîya. Her tiştê ku mirov wê di jîyane xwe de bikira û ankû wê derketa li pêşîya mirov, wan kifşkirîya û birîyara wê daya. Di vê çerçoveyê de têkiliya dîtina xewnan, wê pêşî bi bûyar û bûyînen ku wê di pêşaroja mirov de wê bi mirov re

bûba wê biheta danîn. Piştî jî wê di dewama wê de wê têkiliya wê pêşarojê bi jîyankirinê wê re wê bi 'baxtê mirov ê kifşkirî' re wê bidanîyan. Di vê çerçoveyê de jî wê bi aqilê xwe re wê sazûmanaka aqilî wan afirandîya ku ew bi wê keseyetîya mirov fahm dikin, pêşaroja mirov dixwênin bi dîtinê mirov ên weke xewnê û hwd re. Gûtîyî, di vê çerçoveyê de wê xwediyê sazûmanaka aqilî ya pirr zêde pêşketî bin. Em li vir, divê ku wan bi aqilê wan re pirr zêde bi çerçoveyek pêşketî werênê ser ziman.

Gûtîyî, wê di dema xwe de wê di vê çerçoveyê de wê zêde li keseyetîya mirov wê bihizirin. Têgîna keseyetîyê, wê bi wan re pêşketî li pêş bê. Ev jî, di çerçoveya têgîna 'gîyane baş' û 'gîyane ne baş' de wê bi wan re pêşbikeve. Mirovê ku ew hatîya dînyê ku ew jîyanê bijî, ew bi gîyanek baş hatîya dînyê û ankû ew bi gîyane ne baş hatîya dînyê. Wê gûtîyî û bawermendên wan wan wê pirr zêde wê li ser vê serî bi wastênên. Wê hewl bidin ku wê baş fahm bikin. Ew dualîteya di nava 'qancî' û 'xirabiyê' de ku wan di nava jîyane xwe de bi aqilê re bi sazûmanî hanîya ser ziman, wê bi wê re wê bikin ku wê fahm bikin. Têgîna qancî û xirabiyê, di vê çerçoveyê de wê bikin ku wê ji kirinê ku mirov wê fahm bikin. Lê gûtîyan, ev jî bi xwe re derxistibû têgihiştinê ku wê kirinê mirov ên di jîyanê de wê çûyîna mirov a li dogehê û ankû li bihûştê wê bidina dîyarkirin. Di vê çerçoveyê de wan bi aqilê xwe re hinekî jî pay ji kifşkirina mirov a di jîyane mirov a bi kirinê mirov re dihişt. Bo vê yekê, wê hertimî li kirina baş, gotina baş û tevgera baş ku wan ji mirov bixwestan ku mirov bikira.

Em li vir, divê ku wê jî di dewama wê de werênina ser ziman ku wê gûtîyî, li keseyetîyê bihizirin. Her wusa, li gorî wan, 'mirov, ji piçûkatîya xwe ve kifşa ku wê çawa bê.' Bo vê yekê li kirin, tevger û gavavêtinê mirov ên piçûkatîyê dinerin ku ka mirov çawa bûya. Yan jî, ji dêûbav û mazinên mirov dipirsîn ku ka mirov çawa bûya. Ku weke gotinaka nava xalkê ya a civake kurd a, hertimî hatîya gotin ku "mirov, di hêk(qaqa)a xwe de kifş a." Ev gotin, weke gotinaka ku wê li ser qarakterê mirov w biheta gotin bû. Her wusa, wê di vê çerçoveyê de wê nêzîkatî li mirov biheta kirin. Dema ku mirovek bi kirinê xwe hertimî bêhêvî da mirov, wê êdî bigotan 'dev jê berdin, hêvî têde nemaya.' Bi vê rengê, wê biheta gotin.

Li vir, em divê ku em vê yekê jî werênina ser ziman ku wê nêzîkatîya li dêûbav û ankû mazinên xwe a zaroyan ku ew rêz û hûmetê bide mazinên xwe, wê hertimî weke nêzîkatîyaka b qadr li wê biheta nerîn.

Wê mirov, bi wê nêzîkatîyaka xwe re weke ku wê dîmenekî baş di derbarê xwe û keseyetîya xwe de bide mirov. Di nava kurdan de ji wê demê û heta roja me jî, wê rêz û hûrmeta li dêûbav û ankû li mazinan, wê hertimî wê weke pîvanaka keseyetîya mirov a gihayî jî wê bi heta dîtin. Her wusa, bi wê re jî, mirov çendî dikarî gotina xwe bi aqil û bi hevdû re di ahengekê de bigota, wê ew jî weke wê weke pîvanekê ba. Dema ku mirov di civatan de rûnişt, wê ji mirov biheta xwestin ku ew li mazinên xwe bihistanda û ji wê axiftina wan aqilek bigirta. Bo vê yekê, di nava civake kurd de bûya weke gotinaka xalkê ku wê hertimî bigotan ku 'tû mazin î, bo ku tu êdî baş bi aqil bibê û bibê mirovekî baş here nava civatan û li wan rûniha û li mazinên xwe bihisêna, dakû tu ji wan û gotinên wan tiştekî baş di serê xwe de bigirê.' Bi vê rengê, wê şîret bikiran. Gotinên dapîr û bapîran, wê hertimî weke 'şîretan' wê li wan biheta nerîn û ji wan biheta bahs kirin. Di vê çerçoveyê de wê nêzîkatîyek li wan û gotinên wan bikiran.

Li hevdû rûniştina mirovan û bi hevdû re axiftina wan, em dibînin ku wê di serdema gûtîyan jî bi vê rengê wê zêdetîr li pêş hebûya. Wê di rewşek bi vî rengî de wê nêzîkatî li hevdû bikiran. Civatên wan ên li bawergehên wan ku wan fikir, wê di vê çerçoveyê de wê bûba. Li vir, em dema ku wan destûrên lipît îştar, zagonn hamûrabî, Ûrûkagîna û Gûade-ensî û hwd dinerin, di wan de dîmenê ku mirov digirê, wê dîmenekî jîyanî ê ku wê ji vê rewşê ne cudatir bê. Bi wê re jî, destanên weke destana tûfanê, destana gilgamêş, destana kawa û hwd ku mirov li wan dinerê mirov digihijê heman qanaatê û têgînê. Bi heman rengî bineterên nivîskî ên ku ew di dema wan de dihên xwendin ku mirov li wê navaroka wan ya ku ew di wan de ew hatîna nivîsandin jî ku mirov dinerê, mirov dîsa digihijê heman qanaat û têgînê. Bineterên nivîskî ên ji van deman wê bi deman re wê werina xwandin û wê li gorî wan wê were jîyan kirin. Di nava kurdan de wê, ew xwendin wê hertimî weke 'xwendinên ku mirov ji wan şîretan bigirê, fêran hilde û rastîyê bibînê li wan dihat nerîn û ji wan dihat bahs kirin. Li kurdistanê, wê di vê çerçoveyê de wê ew bihetan ji wan bahs kirin. Li kurdistanê, di wan demên bûhûrî de wê di vê çerçoveyê de wê nêzîkatîyeka civatî wê heta û wê bahse wê biheta kirin. Li kurdistanê, di van deman de wê regekî pirr zêde wê bi aqil pêşketî ê bi hizirîna felsefîkî wê heba. Mirov, vê ji wan destên weke yên îştar, hamûrabî, destanên weke yên gilgamêş û hawa û her wusa bineterên nivîskî ên ji dema wan mana, mirov fahm bike.

Di vê demê de wê li ser şêwayê hizirkirina demê a bawerîyê û têtîn û têtîhiştinê re wê şêwayekî desthilatdarî wê xwe bide dîyarkirin. Her wusa, desthilatdarîya dema gûtîyan, wê du dîmenî bê. Di nava xwe de wê bi şêwayekî konfederelî bê. Lê li hemberî derve jî wê bi awayekî yekdeng deng. Her wusa, wê mîrgehên kurdan wê herêm bi herêm wê avakirî wê hebin. Mîrgeh, wê temenê wan li ser aşîr û herêmtiyê bê. Wê pirr herêm bi vê rengê wê hebin. Lê ew dema ku wê hêrîşek li herêmen wan bûba, wê bi hevdû re bûban yek. Wê karîban bi hevdû re tevbigeriyan. Di vê çerçoveyê de şêwayekî desthilatdarî ê bi têtîhiştinê ê pêşketî û ku pirr zêde mihtacê lêkolînê û fahmkirinê heya.

Şêwayê desthilatdarîya demê, mirov dibînê ku wê di serdema dawî a gûtîyan de wê di çerçoveyek giştî de wê bi desthilatdarî wê derkeve li pêş. Wê ji serdema xwe ya navîn û pê de wê hin bi hin wê di reng û şêwayê împaratoriyeke de wê pêşbikeve. Lê pêvajoyên destpêkê ên gûtîyan ku ew dikevina demên dawî ên sûmerîyan de jî wê, di vê çerçoveyê de wê weke bi mîrgehî û aşîrî û hwd wê xwe bi rêxistin bikin. Di vê warê de rewşa destana gilgamêş wê fêrker û fahmker bê bo vê rewşê. Di vê deme destpêkê a gûtîyan de wê gûtîyî xwe bi bajaran, herêman û mîrgehan wê bi rêxistin bikin. Lê hin bi hin wê li ser têtîh, têtîn û têtîhiştin bawerîyî ên ku wê pêşbikevin, wê weke li ser Enlîl û yazdanîya wî û hwd re wê gihiştina hevdû wê bibê. Di ancama wê gihiştina hevdû de wê weke rewşekê bê ku Hamûrabî zagonên xwe dinivîsênê û bi navê yazdanê mazin pêşkêşî xalkê dike ku ew jîyane xalkê bi hemû aliyên wê re bike weke hevdû. Di dema wî de zagonên hamûrabî, wê di aslê xwe de wê tenê ancamek wê dema wî bin. Wê weke pêwîstîyeka demî ya ku wê xwe daya der jî ya bê.

Di vê demê de wê hewldanên bi vî rengî ên weke ya Hamûrabî wê pirr zêde wê derkevina li holê. Her wusa pêşketin û hewldana bi Ûrûkagîna û piştî wî re bi Gûade-ensî re ku wê bibê, mirov dikarê bi heman rengî wê werênê ser ziman. Bi demê re wê Rewşên bi vî rengî wê zêde hebin. Ev hewldan, wê jîyan bi xwe re wê ji gelek aliyên ve wê li ser têtîh, têtîn û têtîhiştina aqîl re wê bikin ku wê bi rêxistin bikê. Destûrên Lipît îştar, wê di vê warê de wê aqilmendîyek giştî wê bi xwe re wê biafirênin. Di dema qasîtîyan de wê ku wê weke rewşa lipît îştar, wê yazdanên jin ên weke **Gulla guduru** û Zînê wê hebin. Li ser keviyekî mazin û bilind û ew **'weke kevirê gullê guduru'** dihê bi navkirin û destûrên wê li ser nivîsîna, wê hebe. Wê li wir, mirov li şifayê jî wê bigerihin. Ev jî, wê bi demê re wê li welatê qasîtîyan wê deng bike

û belav bike. Wê gelemperîyekê wê bi xwe re wê çê bike. Ev rewş, wê weke têgînna nava civakê bin. Wê bandûra wan li pêşketina jîyane civakê a bi hevdû re wê pirr zêde wê hebe. Dem bi dem wê bi heman rengî wê rewşên bi vî rengî wê hebe. Li vir, em divê ku bi vê re vê jî werênê ser ziman ku wê di nava civake kurd wê hertimî jin wê bi têgînî wê li pêş bê. Her wusa, divê ku mirov werênê ser ziman ku wê xwûdewenda jin Harbê a dema gûtîyan ku ew weke yazdana 'bereketê' jî ya wê derkeve li pêş. Li bajarên weke yên dema gûtîyan ên weke Lagaşê, gûdea, kûrê û hwd, wê keseyetîyên yazdanî ên weke hayasum, Hegir-nûna, hendûrsaka, henî, kakka, zû û hwd wê hebin. Kakka, ji dema sumer-gûtîyan navê wî maya, di tefsîra wî de, weke alîkarvan û refeqatvan û wezîr jî hatîya ziman. Di kêvalbarên ku wê bahse wî Nergal û Ereşkîgal dikin de navê wî heya. **Kakka**, di kurdîya wê demê de jî û ya î ro de jî tê wateya 'biratîyê.' **'Zû' û ankû 'zû'**, ew jî tê wateya zanînê. Gotina 'zanînê' a ku wê di dema gûtîyan de wê were bi karhanîn û di dema me de jî wê bi rengê xwe re bikarhanîn, temenê wê li ser vê ya. Her wusa, gûtîya, 'zû' weke navê yazdanakî xwe yê ku ew zanînê dide mirov jî şîrovekirina û hanîna ser ziman. Rewşa gotin û navê 'Zû' pirr giring a ku em wê baş fahm bikin, wê ev nav bi xwe re wê regekî pêşketinê wê bide **dîyarkirin**. **Zû, di mîtolojiya sumer-gûtîyan, bi wate "zanîn" û ankû jî "bihûştê"** tê tefsîrkirin. Ji dema sumer-gûtîyan di buhurê deme babiliyan û akadîyan jî. Di tefsîrên dema Akadîyan de, weke kurê Sîrîs jî tê ser ziman. Zû, bi bawerîyaka ku ew bi wê dunya hatîya afirandin jî tê tefsîrkirin. Minaq, tê gotin ku "dunya bi ava safî ya zelal('saf') hatîya çêkirin." Destpêka jîyan û dunyê, di çanda Zû de wê, ji avê tê dest pê kirin. Zû, bixwe jî, tefsîra wî, serê wî weke yê şêr tê çêkirin. Lê Zû jî û Sîrîs jî, weke teyrê baz hatina hizirkirin. Bi wê re, teyrêkî baz ku ew xwediyê serê şêrêkî ya, tefsîra wî hatîya kirin. Zû, biqasî ku ew tê zanîn di navbera 2550–2500 de di dema qasît-gûtîyan a navîn de jîn bûya. Di **tefsîra Zû** de, tê gotin ku Abzu xwediyê kifşkirinê bû. Kêvalbar(tablatên) baxt, di destê Abzû de na. Ew baxt kifş dike. Lê tê gotin ku xwûdayan Lugalbanda şand ku Kêvalbarên baxt hilde û bêne. Lugalbanda çû û wî Abzû kuşt. Piştî Ea û Belet, çûn û kêvalbarên ku ew baxt kifş dikirin hildan. Piştî, weha tê tefsîrkirin; **'Zû**, ku teyrêkî pîroz û awr kirina keseyetek. Piştî ew bû Iblîsek, wî teyrî çû û kêvalbarên baxt hildan û birin. Ku ew çûn çiyayekî bilind, ew di nava xwe de veşartin. Piştî Anu, derket û ferman da xwûdayan ku kêvalbarên baxt hildin û bênin. Lê Marduk berî wan, xwe gihand teyr û wî teyr kuşt û kêvalbarên ku ew baxt kifş dikin hildan. Di

vir de wê, du tefsîrn jev cuda wê hebin. Di tefsîra duyemin de jî tê gotin ku wê Marduk, bi tîr hêrîşî Nînurta kir û ew kuşt. Piştî ew bû serwer. Di vê tefsîra duyemin de, ew teyrê ku hat kûştin, weke Abzû tê tefsîrkirin jî. Di, dema gûtî û babiliyan de, wê ew rewş, weke şerekî di nava xwûdayan de jî wê were tefsîrkirin.

Li vir, em divê ku vê yekê jî werênina ser ziman ku wê gûtîyî wê giringîyê zêdetirî bidina zanînê. Her wusa, gûtîyan zanîn wê di demên xwe yên navîn de wê pirr zêde wê li ser Zû' re jî wê şîrove bikin. Ew ava ku ew bahse wê dikin û bi wê dihê gotin ku wê dunya ji wê were avakirin, ew ava ku wê di bawerîya êzdayîyê de pîroz a 'zimzim' jî dihê bi navkirin bê. Dihê kurdan di dema gûtîyan de jî û di demên piştî jî bawer dikirin ku ew 'av ji bihûştê diharikê û tê dunyê.' Li vir, **Zû**, ji aliyekî ve weke 'bihûştê' şîrovekirina wê jî, wê hinekî weke nîşanaka vê rastiye jî bê.

Gûtîyan wateyek bi zanebûnê re didina Zû. Bi wê re jî weke yê ku ew zanebûnê dide jî wê dihênina ser ziman. Di kurdî de gotina 'zanînê' koka wê li ser vê gotinê dirûnihê. Her wusa, weke gotineka ku mirov divê çerçoveyê de wê hilde li dest a.

Şîroveya gûtîyan a li ser yazdanan re wê gelek tiştan bi rengê pêşketina wan re wê bide dîyarkirin. Her wusa, em li vir divê ku vê yekê jî werênina ser ziman ku wê gûtîyî, li ser yazdaniyê wê re wê rastîyn pêşketina di jîyanê de wê werênina ser ziman. Her wusa, em î ro dizanin ku wê têgîna 'welatîtiyê' wê di dema sûmerîya û wan de wê pêşbikeve. Her wusa wê gûtîyî, di destpêka xwe de wê, vê rewşê jî, wê bi şîrove bikin. Em dibînin ku wê gotineka gûtîyan jî di vê çerçoveya pêşketina vê têgînê de wê hebe. Gûtîyî, wê têgîna welatîtiyê wê bi '**ilabrat**' re wê werênina ser ziman. Ilabrat, di mitolojiya sumer-gûtîyan de weke xwûdayê azmana tê ziman û serok û rêvebirê welatîyê dike û bi wê re tê tefsîrkirin. Rêgezên welatê jî, dide çêkirin.

Li vir, em dibînin ku wê gûtîyî, wê di serdema xwe de wê têgîneka giştî a desthilatdarî wê pêşbixin. Li vir, ji wê rewşa bajar-welatîtiyê û derbasbûna li rewşa desthilatîtiya giştî a dema gûtîyan û bi wê re pêşxistina têgîna 'konfedereliyê' û hwd, wê li vir, şewayekê pêvajoya pêşketinê a wê demê jî wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Her wusa, li vir, em divê ku vê yekê bi teybetî werênina ser ziman ku wê di dema gûtîyan a dawî de wê rewşa desthilatdarîyê, wê di yekkirina wê de wê pêşveçûnek dîrokî wê derkeve li holê. Li gorî wê jî wê rewşa pêşveçûna jîyane civatî wê xwe bide dîyarkirin. Li vir, em divê ku vê yekê jî

werênina ser ziman ku wê gûtîyî, di vê dema xwe ya dawî de wê weke ku wê bi pêşketina xwe re wê têr bibin. Her wusa, rewşên ku wê derkevina li holê, wê di reng û şêwayê desthilatdarîyek giştî de bê. Wê hebûna yazdan bi navê wî re wê derkeve li pêş. Wê ji yazdan re wê bawergehên mazin li her deverê wê çê bikin. Wê ji yazdanekî re wê ne li bajarekî li li gelek bajaran wê bi navê heman yazdanê wê bawergeh wê werina vekirin. Di dema gûtîyan de wê bajarên ku ew xwediyê rêveberîyna xort in li herêma û bi bandûr in, ên weke Uruk, Raşgal, Ur, Nîppur, Lagaş, Sippur, Erîdû, Larsa, Kiş, Umma, Ngirsû, Adab, marê, Aksak, Aqqad, Işin, Kuara, Zabala, Kîşûra, marad, Dilbat, Borsîpa, Kutha, Der, Eşnûna, Nagar û hwd in. Gelek bajar-welatên din jî wê hebin. Lê ev çend ji wan bajarwelatên ku wê di wê demê de wê bi bandûr bin. Bandûra wan wê bi ramyarî, çandî û rêzanî wê pirr zêde wê hebe. Lê di vê demê de wê bi teybetî di dema dawî a gûtîyan de wê gihiştina hevdû û bi hevdû re ketina têkiliyê û tevgerîna rêveberîyên bajaran, wê temenê hevbeşbûnekê wê bi xwe re wê bidina çêkin.

Di dema gûtîyan de wê bi wê têkiliyê re ew temenê hevbeşbûnê ku ew hin bi hin dihê çêkin û pêşxistin, wê bi pêşxistina destûrên 'ilabrat' hwd re wê zêdetir were pêşxistin. Di destpêkê de wê destûrên ilabrat, wê li bajar-welatekî re wê wê pêş bikevin. Lê wê bi demê re wê wê weke gîyane rêveberîyên herêma ên bajaran wê zêdetirî wê pêşbikevin û wê gelemperbûnekê wê bidina çêkin. Ev rewş, wê piştî dema gûtîyan ku wê di dewama serdema gûtîyan de wê were ser dema hûrî û mîtannîyan de wê bi awayekî hemdem wê bi giştîbûnek û têgîna wê re wê pêşbikeve.

Serdema hûrî û mîtannîyan, wê di dewama serdema sûmer-qasît-gûtîyan de bê. Wê serdemek nû a ji destpêkê ve weke serdema bi pêşketina civakî bê.

Serdema sûmer-qasît-gûtîyan, wê weke serdemeka ku ew di wê de destpêka şariştaniyê, pêşketina jîyane civakî û pêvajoyên wê di wê de dihên kirin bin. Wê ev serdema sûmer-qasît-gûtî, wê weke serdemeka ku wê di wê de wê gelek pêşketin û pêşveçûn, wê di wê demê de destpêka wan wê were kirin. Wê di vê serdema sûmer-qasît-gûtî de wê destpêka jîyane bicîhbûnê wê bê kirin. Wê destpêka pêşketina jîyane şariştanî wê were kirin. Wê pêvajoyên wê ên bi pêşketina wê re wê bibin. Wê aqil wê hin bi hin wê were kifşkirin û wê were bikarhanîn. Bi wê re wê weke kifşkirinaka dirokî ku wê dirokê bi xwe re wê bide gûharandin û wê misogerîya jîyane civakê bi pêşketinên wê re wê bi demê re çê bike û w

nivîsandin wê were kifşkirin û wê were pêşxistin. Nivîsandin, wê weke xêva aqilî a mejiyê jîyane civakê jî bê. Wê bi wê re wê êdî wê weke ku wê pêvajoyek nû a şariştanî wê destpê bike. Piştî serdema pêvajoyên serdema sûmerîyan û pê de ku wê di wê de wê nivîsandin were kifşkirin û pê de, wê li ser wê re wê gelek pêvajoyên demdirêj ên şariştanî wê derbar bibin. Piştî jî wê ezmûn û fêrbûnek giring bi wan pêvajoyan re wê destpê bike. Mirov dikarê li kurdistanê û mesopotamiya, piştî serdema sûmerîyan, wê serdema qasît û gûtîyan, weke serdemek nû ya dawîya serdema sûmerîyan ku wê li ser wê pêşketina nivîsandinê û hwd re ku wê pêşbikeve bê. Bi wê re jî wê jîyane civakî wê pêvajoyana nû ên bi pêşketina xwe re wê bide jîyankirin.

Serdema qasît û gûtîyan, wê di temenê pêşketinê wê de wê pêşketina aqil û piştî nivîsandina aqil jî wê hebe. Di vê çerçoveyê de mirov dikarê li kurdistanê serdema qasît û gûtîyan, piştî serdema sûmerîyan a şariştaniyê weke serdemek giring a ku wê êdî wê bi aqil û ezmûnê serdemên berî xwe ku wê pêş bikeve bê.

Pêvajoya qasît û gûtîyan, wê di wê de wê karê nivîsandinê wê hebe û wê hin bi hin bi aqilê ku wê were pêşxistin re wê di temen de wê cih û war bigirê. Ev serdema qasît û gûtîyan, wê bi hebûna xwe re weke serdema dawî a serdemên şariştaniyê ên bi navê sûmerîyan jî bê. Serdemên sûmerîyan ku em bahse wan dikin, em bahse serdemek bi hezaran salan dikin. He wusa, weke serdemeke pirr demdirêj dikin. Berî wê serdemê wê serdemên neolîtîkê ên ji nû ve bicihbûna mirovan wê hebe. Piştî wê li ser wê re wê pêvajoyên jîyane şariştaniyê ên demên sûmerîyan wê destpê bikin û wê bijîn. Ev serdem, wê piştî pêvajoyana demdirêj wê derbas bikin. Piştî jî wê hemû ancamen xwe yên ku wê bi pêşketina xwe re bidest xistina, wê ji navîna serdemên sûmerîyan û heta serdemên wê ên dawîn û hwd re wê werênina ser ziman. Piştî van pêvajoyên pêşketina jîyane şariştaniyê ên serdemên sûmerîyan, wê serdemên qasît û gûtîyan li kurdistanê di dewama wê de werênina ser ziman.

Bo vê yekê, di serî de divê ku mirov vê yekê binxat bike û bibêjê ku wê serdema qasît û gûtîyan wê ji her aliyê ve wê giring bê ku mirov wê hilde li dest û fahm bike. Ev serdem, wê biqasî ku wê serdemên berî xwe wê bi ezmûn û fêrên wan re wê bide fahmkirin, wê wilqasî jî wê serdemên piştî ên serdema hûrî û mîtannîyan ku wê di dewama wê de wê werin jî wê ji temen ve wê bide fahm kirin. Bo vê yekê, mirov divê ku vê serdemê bi vê rengê bi giringîya wê re wê hilde li dest û werênê ser

ziman. Serdema qasît û gûtîyan, wê weke serdemeka giring a ezmûn kirin û fêrbûna bi jîyankirin û pêşketina jîyane şariştaniyê re bê. Mirov wê di vê demê de wê fêrî bikarhanîna aqil bê. Wê bi dest jîyan kirina li gorî ancamen aqil bijî.

Ev serdema qasît û gûtîyan, wê weke serdemek ku wê mirov bi aqil û pêşketina jîyane şariştanî ku ew wê êdî wê têr bibê bê. Di vê çerçoveyê de ezmûn û fêrên jîyane şariştanî a serdema qasît û gûtîyan, wê pirr zêde giring û watedar bin. Serdema hûrî û mîtannîyan, wê di dewama serdema mazin a sûmer-qasît-gûtîyan de wê were û bibê. Wê weke serdemek nû a ji destpêkê ve ew ku wê weke serdema bi aqil pêşketina civakî dijî bê. Di vê çerçoveyê de emê di rohnîya pêşveçûn û pêşketinên vê serdema pêşî a qasît û gûtîyan de li pêvajoyên şariştanî ên hûrî û mîtannîyan binerîn û hewl bidin ku wan fahm bikin û werênina ser ziman.

Serdema gûtîyan, wê bi fêr û cerbên xwe yên bi jîyane şariştanî û pêşketinên wê re wê ji dem û serdemên piştre jî wê bibê minaq û hîm. Ji vê aliyê ve divê ku mirov serdema gûtîyan bi pêvajoyên wê yên pêşketinê, pêşketina wê ya aqil û her wusa sazûmana wê ya civakî a ku pêşketî re û bi asta wê re baş wê fahm bike û wê werênê ser ziman. Î ro jî, bineterên nivîskî ên ji serdema qasît û gûtîyan ku em di roja me de wan kifş dikin û li wan dinerin, em dibînin ku ew pirr zêde xwediyê pêşketineka zimanî na.

Serdema sûmer-qasît-gûtî wê weke serdemek hîm bê ji hemû serdemên şariştanî ên piştre. Bi wê re jî divê ku mirov vê yekê jî werênê ser ziman ku wê ev serdem piştî wê re wê ji serdemên weke ya hûrî û mîtannîyan û hwd re wê bê temen. Serdema hûrî û mîtannîyan ku em dihêna wê, em dibînin ku wê pêvajoyeka din ya biast, rada û pîvan a civakî wa heya û dijî. Her wusa, wê ev pêvajoya hûrî û mîtannîyan wê ji destpêka wê, wê weke pêvajoyeka civatî wê bidest pêşketina xwe bike û wê li ser wê esas, temen û hîmê wê pêvajoyan derbas bike.

Ev serdema hûrî û mîtannîyan, wê hemû fêr û cerbên biezmunî ên serdemên berî xwe ên dema gûtîyan û hwd, wê di xwe de wê derbas bike. Em dema ku bineterên serdema hûrî û mîtannîyan wan dibînin, em di wan de dibînin ku wê şewayekî pêşketinê ê di dewama ya sûmer-qasît-gûtîyan de bê. Di vê çerçoveyê de wê weke pêvajoyeka biaqil wê xwe bide domandin. Di vê çerçoveyê de em divê ku vê yekê jî di dewama wê de bo serdema hûrî û mîtannîyan werênina ser ziman ku wê ev serdem li ser têngî, têngî û têngiştinên ku ew bi jîyane civatî re hatina bi sazûmankirin û bi rêxistinkirin re wê xwe bide jîyankirin û domandin.

Her wusa di serdema Mîtannîyan de derketina Mîtra û pêşketina hizra wî ya olî wê di vê çerçoveyê de wê têgîneka baş di derbarê hizrên wî de bide me. Mîtra, wê di dema derketina wî de wê gelek şîrove û tefsîrên ku wê li ser wî re wê werina kirin wê hebin. Di wan şîrove û tefsîran de wê ji wê rengê aqilê gûtîyan ne cudatir bê. Minaq, wê di hinek şîroveyan de wê şîroveyên weke yên bi 'tîtan' ku ew di mîtolojiya girekî de dihê wê werina kirin. Bi vê rengê wê şîrove li ser wî werina kirin. Lê em ji kîjan aliyê ve ku em lê binerin, em divê ku wê jî bibêjin ku wê Mîtra wê di çerçoveyek hemdem de wê xwediyê rengê pêşketinê a bi xwe re bê.

Di serdema hûrî û mîtannîyan de wê gelek adilandin wê di têgihên ku wê di serdema qasît û gûtîyan de wê werina kirin wê werina çêkirin. Her wusa, şîrove û bineterên nivîskî ên ku wê di serdema qasît û gûtîyan de wê werina nivîsandin, wê ew jî ji nû ve werina xwendin û wê li ser wan re wê şîroveyên demî ên di hemdemîya dema hûrî û mîtannîyan de wê werina kirin. Bi vê yekê, wê weke ku wê ji nû ve bi wate kirin wê were pêşxistin. Di aslê xwe de ew rewşa weke ku wê ji nû ve bi wate kirin wê nîşanaka pêşketineka mazin a bi aqil re jî bê. Her wusa, di vê çerçoveyê de ew jî dide nîşandin ku mirov dikarê aqil li gorî ku ew dixwezê bikarbênê. Bikardihênê jî. Her wusa şîroveyên ku ew dikin di xate bawerîya xwe de li bawergehên xwe, wê rastî û nîşanaka vê rastiyê bin. Serdema hûrî û mîtannîyan, em divê ku wê jî bi wê re werênina ser ziman ku wê weke serdemeka ku wê bi aqil wê xwe dîzayn û sazûman bike bê. Wê gotinên dirêj di zimanê xwe de wê pêşbixin. **Gûtîyî, dema ku ji zanîne gotina "zû"** û ankû "za" ku ew dihênina ser ziman, wê hûrîyî di dema xwe de wê karibin, gotina "zanîne" bi rengê wê li ser wê û awayê nivîsandina gûtîyan re wê binivîsênin û bikarbênin. Her wusa bi heman rengî wê karibin, gotinên bi vî rengî di zimanê xwe de pêşbixin. Gotinên weke "hawar", "sittar" û hwd wê gotinên dema hûrîyan bin. Di hinek bineterna nivîskî ên dema wan de gotina hawar bi reng 'huwar' jî dihê nivîsandin. Em divê ku vê yekê jî werênina ser ziman ku wê di serdema hûrîyan de gotinê zimanî ên weke "gûlîstan" jî wê hebin. Gotina 'gûlîstan' ku di kurdî de dihê wateya baxçeyê jî wê û di vê rengê de wê di wê demê de jî wê bikarbênin, her wusa wê nîşanaka wê jî bê ku ew di jîyane xwe de çendî pêşveçûna. Hûrîyî, wê jîyaneka bi ast, rada û pîvan wê di dema xwe de wê ava bikin. Wê pêşbixin. Wê jîyanê jî wê hin bi hin wê pêşbikevin.

Zimanê huriyan, hin bêjeyên wê ên ku di dema me de ji nivîsên bizmarî ên ku ji dema wan hatîna xwandin, tînin di kurdîya

îro de tîen bikarhanîn. Mînaq "tişî", weke ku îro di kurdî de heya û di wate "dagirtinê" de ya, di wê demê de di heman wate de heya. Bi kurdî tişî ankû bi zimanê hurî tişşan e. Xwandina "tişşan" jî, rengê "tişan" a di kurdî de. Di dema hûrîyan de, gotina "war" jî weke ku di roja de heya, bi heman rengê û wateyê heye. "war", an jî "awarê", ji dema huriyan bi rengê "war" û ankî "awar-re" maya. Gotina "welat" jî, ku di kurdî de di wate navê walet de ya ji aliyê dengzanî(‘fonolojî’) û hîmzanî(‘etîmolojî’)ya ve ji vê demê û gotinê û koka wê tê. Hin cînavkên ku ji dema wan mana ev in: "nna", "..îtannî", "..îlannî", "..îstanî", "ê", "na", "nn", "mn", "ana", "iya", "ama", "lla" nin. Zimanê hûrîyan, lêkolînên ku ser wê hatina kirin û kifşkirinên ku bûna dane, nîşandin ku zimanê hûrî kurdiya berê ya. Mînaq gotina "laleşê" di wê demê de heya. Gotina Laleşê, rengê wê yê ku di dema hûrîyan de heya, bi rengê 'Lālaşha' ya. Îro kurd wê bi navê "Laleşê Nûranî" dihê dizanîn û dihê ser ziman. Ev nav, weke navê cihê bergê ê ola êzidî ya. Di wê demê de jî bi vê rengê û wateyê bû. Hingî jî, navê cihê bergê ê ola êzidî bû.

Li vir, em divê ku vê yekê jî werênina ser ziman ku em î ro dikarin bibêjin ku wê zimanê hûrîyan wê pêşketî bê. Li herêmê giştî, teybetîyeka zimanê kurdî a xwesere heya ku em dikarin tenê li ser vî zimanî re bi gotinên wê re heta serdemên berê herin û şîrove bikin. Zimanên din, ên ku wê bi demê re wê biafirin, wê bi tevlibûnên ku ew bi demê re li nava dîkin re wê pêşbikevin. Lê ya kurdî, cudahiya wê ew a ku wê hertimî li ser demên xwe yên bûhûrî re wê xwe pêşbixe. Tevlibûn li zimanê kurdî nebûna. Lê demê re jî herêm bi herêm û dem bi dem ku wê li herêmê di xate pêşketina civake kurd de wê pêşketinên cuda bibin, ew wê bi demê re wê xwe di pêvajoyên piştre jî wê bide dîyarkirin. Ev şêwa jî, wê hertimî temenê gelemperbûnê bê. Li vir, em divê ku vê yekê jî jî werênina ser ziman ku em çendî jî zaravayê kurdî ê kirmancî, weke navend ji serdema gûtî, hûrî û mîtannîyan heta roja me li ser xate pêşketina civaketîyê wê esas bigirin jî, lê em bo ku şîroveyêk baş û giştî a bi hevdu re bikin, em divê ku hemû zaravayên din ên weke kirmancî ankû zazakî, goranî, soranî, hewramî û hemû devikên din jî bi gotinên wan û rengê gotinên û her wusa dengzanî û şêwazanîya wan re wan esas bigrin û hildina li dest.

Î ro kurdîya gûtîyan, hûrî û mîtannîyan heta roja me jî wê bi gelek mîreteyên xwe yên devkî, gotinî û zimanî wê li herêma botanê û rojavayê kurdistanê wê bijî. Her wusa di vê çerçoveyê de div ku mirov vê yekê bi teybetî werênê ser ziman. Hûrîyan, di dema xwe de wê li ser van

pêşketinan re wê pêşketina xwe wê bijîn. Em dikarin pêşketina hûrîyan, weke pşketineka civakî a destpêka hemdemîya civaketîyên roja me jî wê werênina ser ziman. Wê bandûra pêşketina wan û her wusa sûdgirtina ji wan, wê ji ya ku em dizanin zêdetir û gelectir bê. Hûrîyan, aqilê hemdemîya civakatîya şariştanî bi şewayê aqilê felsefîkî temenê wê avêt. Piştî jî, pêvajoyên pêşketinê li ser wê re dana destpêkirin û jîyankirin. Di aslê xwe de em dikarin serdema mîtannîyan jî di dewama hûrîyan û pêşketina wan de weke serdemeka bi ast, rada û pîvan a bi pêşketina wê re ku ew pirr zêde pêşketîya em dikarin werênina ser ziman. Di vê demê de wê êdî wê herîkînên felsefîkî û hwd wê derkevin û wê di nava civakê de wê pêşbikevin û serdest bibin. Wê pêşketina civakê bi xwe re û pêşketina xwe re wê bidina diyarkirin. Her wusa pêşketina mîtra û felsefeye ya û serdestîya wê ya bi sazûmanîya civakî û hwd re wê nîşanak û birhana vê rastiye bê. Ji vê aliyê ve em, ku wê pêşketina mîtra bi dema Mîtannî re hildina li dest, em divê ku wê jî bibêjiin ku wê serdema mîtannî bi aqilê felsefeyê bi vê rengê wê pêşbikeve.

Di aslê xwe de em dikarin bi vî rengî şewayên derketina herîkînên felsefîkî û serdestbûna wan ji serdema qasî û gûtiyan bidina destpêkirin. Di serdema gûtiyan de her wusa pêşketin û derketina Êrûkagînî, piştî wî re ya Gûade-ensî û her wusa di van serdeman de ku ew derketîya weke pêxemberê xate yazdaniyê Melekê Tawis û hwd, mirov dikarê weke mînaq bide nîşandin. Ev pêşketinên ku wê derkevin, wê dem bi dem şewayekê ku wê hertimî pêşketina civatî wê xwe li gorî wê nû bike wê bi wan re wê xwe bide diyarkirin. Pêşî Êrûkagnîna derket û hizir û destûrên xwe yê nivîskî bi serkevtina xwe re di nava civatê de hanî ser ziman û pêvajoyek bi aqil a pêşketinê li ser wan re da destpêkirin. Piştî bi heman rengî li dûv wî li cihê ku wê Êrûkagîna li wê derkeve li Lagaşê wê Gûade-ensî wê derkeve û wê li ser xate pêşketina Êrûkagîna wê weke pêvajoyeka xwenûkirinê jî bê. Bi heman rengî wê şewayekê pêşketinê wê dem bi dem wê derkeve û wê bibê. Bi wê re wê wê heman şewayên pêşketinê wê li herêmê bi qasî, gûti, aqad, babil û hwd re wê di warê **stêrzani, wêrze û tégîh û tégînên metafizîkî û hwd**, ên ku ew hin bi hin pêş dixin û li ser wan re hizran dihênina ser ziman de jî wê wusa bê.

Serdema hûrîyan ku wê piştî ya gûtiyan re wê were, wê li ser wê pêşketina dema gûtiyan re wê pêşketineka mazin ya demî wê bijî. Her wusa, şewayê bûhûrîna ji dema gûtiyan li dema hûrîyan wê bi awayekî peresendinî ku ew li ser pêşketina aqil, çand û hwd re dibê bê. Ev reng û şewayê bûhûrînê, dema ku mirov li wan dihizirê, mirov kifş dike. Hûrîyî,

wê di dema xwe de wê li herêma xwe wê serdest bin. Heta ku mirov divê ku vê jî werênê ser ziman ku wê li herêmên anatolîa jî wê serdestîya wan bi demê re wê pêşbikeve. Bi misrîyan re di nava têkilîyeka ku ew demekê baş a û demekê cemidî na. Lê herdû jî bi hevdû re di nava ahengekê de wê li rex hevdû w bijîn. Bajarên hûrîyan, wê bi demê re wê weke navendna çandî wê pêşbikevin. Bajarên hûrîyan ên weke teîde, Haşşu ve Urşu û hwd, wê weke bajarna navend bin. Li rex wê jî mirov dikarê bahse Helebê bike. Ev bajar, weke navendekê na û li rex hûrîyan li anatolîa hin bi hin pêşketina hittîtan, wê balê bikişênê li ser xwe. Hittît wê çavê berdina wê herêmê. Bajarên weke **Haşşu**, wê di wê demê de wê rastî hêrîşên hittîtan wê werin. Bajarê **Urşu'ê ku ew 'Reha'ya roja me** ya, wê di wê demê de wê weke navendeka hûrîyan wê zêde derkeve li pêş. Bo vê yekê wê balê jî pirr zêde wê bikişênê li ser xwe. **Bajarên hûrîyan** ên weke **Şapinuwa, Îşuwa ('elezîza roja me')**, **Kizzuwatna, Kaniş, qaraz('herêma erzirûmê), amîde, Arzawa, Ulma, Şallahşuwa, Hurma û Hauşşwa**, wê di dema hûrîyan de wê weke bajarna ku wê zêdeyî balê bikişênina li ser xwe bin. Ev bajar, wê ji aliyê çandî û aqil û hwd ve wê weke navendna herêmî bin. Her wusa, em nikarin, pêşketina li bajarên hûrîyan a dîrokî, tenê bi pêşketina hûrîyan a vê demê re bi sînor werênina ser ziman. Divê ku mirov werênê ser ziman ku wê bi teybetî dema gûtîyan a dawî wê, weke demeka ku wê giranî bide pêşketina van bajarên. Li van bajarên hûrîyan yazdanên wan ên ku wê zêdeyî navê wan derkeve li pêş jî wê 'Teşup-Kumarbi, Şimegi, Şauşka, Kumurwe, Şimike û ankû Kuşuh û mêr/hevserê Kuşuh'ê Nikkal, Hepat, Ea-şarri, Teşup-Adad- Ba'al, Şauşga-Îstar, Aştabi-Ninurta, **Eştabi, Waşitta('yazdana çîyê')**, tilla-ûrartû bê. Hûrîyan, mirov di dema wan de dibîne ku ew zane û şewirmendên xwe yên ku ew xewnan ji wan re şîrove dikin wê '**zûlkî'** bin. Zane û şewirmendên wan ên ku wê ji daraz, nav û zanîna yazdan wê mirovan agahdar bikin jî wê 'Îrpîtîka' bin. Bi wê re jî mirovên ku ew weke rêmildar û di derbarê bûyar û rewşan de kehenetan dikin jî wê 'Atûntarrî' bin. Hûrîyan û civîna xwe ya bo bergê re 'qatartîk' digotin. Ev jî, wê bi hevdû re wê tevbigerihin. Xalkê hûrîyan, wê rêz û hûrmeta wan ji wan re wê pirr zêde wê hebe. Yazdanê hûrîyan ê bahoze Teşup û ku kûrê yazdanê rojê Kumarbi, li rex yazdana jin Hepat, Şavuşşka, Ninatta, Nubidağ, Kudaba, Narigal bahse wî were kirin. Bandûra yazdana jin Hepat, wê pirr zêde wê hebe. Ew weke 'hebedê' jî dihê bi navkirin. Wê bandûra wê weke yazdana mazin a sereka wê hebe. Çanda wê, pirr zêde bi bandûr li pêş a. Çanda kîbêla ku ew li anatolîa pêş dikeve, wê di

dewama ya wê de wê were hanîn li ser ziman. Heta ku wê hinek dîrokzan, weke çanda Hepat'ê a ku ew çûya wan herêman û li wan herêman belavbûya jî wê werênina ser ziman. Di vê çerçoveyê de divê ku mirov werênê ser ziman, **yazdan Hepat** weke yazdana bereketê û dayiktîyê di hinek bineterna hatiya şîrove kirin. Lê di hinek bineterna jî wê ew weke yazdana zayendî û şehwetê jî wê were şîrove kirin û ser ziman. Hûrîyan di dema xwe de wê yazdanên wan wê pirranîya wan wê di dema gûtiyan de jî wê hebin. Di dema gûtiyan de 'lipît îştar' wê di dema hûrîyan de wê bi navê Îştar-Şawuşka wê xwediyê nav û bandûrek mazin bê. Ji aliyê mîtolojikî ve wê hûrîyî, çerçoveyek vegotinî a berfireh wê biafirênin. Di mîtolojiya hûrîyan de wê dunya û bihûşt wê li rex hevdû wê were pêname kirin. Bo vê yekê ya ku wê di dema mîtannîyan de ku wê mîtra were ser ziman, wê bo piştî wî wê bê gotin ku ew wê cardin were dunyê û wê bi ne başîyê şer bike û wê serkeve û wê piştî li ser xatirê wî yazdanê mazin wê 40 salî wê aşîtiyek mazin wê pêşbixe. Piştî jî wê di dema wê de wê 'aşîtiya sermed' a bêdem wê were. Hûrîyan bawer dikir ku wê yazdanên wan dunya û bihûşt li ser milê '**Upelluri**' danîya. Upellurî, çendî ku we kesekî dihê tefsîrkirin jî, lê weke têgîneka ahangî jî ji wê bahs dihê kirin. Herwusa weke navê yazdana hûrîyan **Şawuşka** wê navê wê hebe. Lê li deverna navê 'îştar' wê li pêşîya navê wê were danîn û wê bi hevdû re wê binavî wê were hildan. Em dema ku bahse hûrîyan û yazdanên wan bikin, em divê ku wê jî werênina ser ziman û bibêjin ku hûrîyan pergale û çerçoveya xwe ya yazdanî bi berfirehî wan afirandîya. Her wusa, ev kevneşopîya bi çekirina, afirandina û parastina.

Lê weke van aliyên ku me hanîn li ser ziman, wê hê gelek aliyên din jî wê hebin. Em divê ku wan jî werênina ser ziman.

Hûrîyan di dema xwe de ew pergale xwe ya civatî ku wan pêşxistîya wê di çerçoveya wê de wê pêşbixin. Her wusa li kevîya xabûrê bajarên wan ên weke kûmmanî' ku wê li devera Zaxoya roja me bikeve, wê li wir navendek din ya herêmî wê ava bikin. Ji wir jî wê piştî wê heta ku w bigihijê korekê(kirkûka roja me') wê li herêmê şariştanîyek civatî wê pêşbixin. Wê serdestîya wan li herêmê wê bidomê. Li herêmê, bi desthilatdariya xwe re wê hûrîyî pirr zêde wê pêşketî bin. Wê bi aqilê xwe re wê li pêşbin. Li dora wan ku wê li misra kevn wê desthilatdariya firawûnan wê pêşbikeve li anatolia wê hin bi hin hîttîti wê derkevina li holê. Hîttîti wê bixwezin ku wê li herêmên hûrîyan serdest bibin. Lê vê yekê jî wê nikaribin hêsanî bikin. Hîttîti wê di her demên xwe de wê li

anatolîa di bin bandûra çand û pêşketina hûrîyan de wê bijîn. Bo vê yekê jî wê bizêdeyî wê ti şansê wan nebê ku ew li hemberî hûrîyan serbikevin. Hîtîtan, wê bi yazdanên hûrîyan bawer bikin. Her wusa li herêmê, ev wê bo misre kevn jî û pêşketinên herêmî ên desthilatdarî jî wê wusa bê. Minaq, piştî ku ûrartûyî pêş dikevin piştî dema mîtannîyan, wê pêşbikevin û derkevina dika dîrokê. Yazdanên gûtîyî ên weke şêwînî û hwd ku wê di dema hûrîyan û mîtannîyan de jî wê navê wan hebe, wê bawerîya xwe bi wê werênin.

Bandûra hûrîyan wê li herêmê wê pirr zêde wê hebe. Ew weke hêzek bi kevnêşopî, kevn û bi mejû wê li herêmê hebin. Her wusa, em li vir, divê vê yekê jî werênina ser ziman ku wê piştî serdema gûtîyan wê hûrîyî wê di dema xwe de wê bi têngîna civakîtiyê wê li herêmê wê xwe pêşbixin û serdest bikin. Pêvajoya serdema hûrîyan li vir, lêkolînkirina wê pirr giring a. Wê gelek rastiyan wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Hûrîyî wê di dema xwe de wê li herêmê wê serdest bibin. Bi wê re jî wê li herêmên weke anatolîa wê serdestîya çê bikin. Di wê demmê de xalkên weke lowîyan ên ku ew anatolîa dijîn, wê ew jî wê bi bandûra hûrîyan û pêşketina wan, wê pêşveçûnek dîrokî li herêma anatolîa li dahma bahra rewş wê bijî. Lowî û ankû luwî, wê weke xalkekî anatolîa, wê ew di demek wusa bijîn ku wê beşa dawî a qaşayê wê bihalihê û wê ava bahra reş wê bilind bike. Bi wê re wê ew bilindbûna avê, wê hinek deverên hûrîyan jî ku wan li wan deveran avakirina û hinek gundên wan ên bi kirmanî jî wê di bin wê ava bahre reş a ku ew bilind dibê de wê bihêlê. Li aliyê din jî, Hûrîyan, Ji haşşu, Urso û heta **Kizzuwatna**, û ji wê jî wê wê heta **Helebê û Hî** yê wê serdestîya xwe çê bikin. Bajarê Hî, wê weke bajarekî ku ew wê bikevê nêzî sînorê desthilatdarîya misre kevn de bê. Ewder, wê hinekî bikeve kevîya welatê hûrîyan. Bo vê yekê wê hîtîtî jî wê seferekê li wê bikin û wê ew jî bi hûrîyan re wê werina berhevdû. Lê wê di sefera xwe de wê bisernekevin. Rêveberîyên misre kevn a firawûnan, wê dest ji wê dernekeve. Li misre kevn, wê di wê demê de wê desthilatdarîyek dubendî wê hebe. Mirov dikarê wê bi du çandan re werênê ser ziman. Yek wê çanda 'Aton' bê. Ya din jî wê çanda 'amon' bê. Atonî, wê bi kevnêşopîya xwe re wê xwe bigihênina hûrîyan. Heta ku wê keyê hûrîyî û firawûnên atonî wê têkiliyeka wan ya xort wê bi hevdu re wê hebe. Firawûnên weke Akanaton, wê xwe bixizmtî ji hûrîyan bibîne û wê ji wan bi zewicê.

Ev rewşa têkilîyê a di nava misre kevn û desthilatdarîya demê a a kurd ya hûrîyan de wê wê dem bi dem rengê xwe bide rewşa herdu

desthilatdarîyan. Hûrîyî, wê ji aliyê têngîna xwe ya yazdanî ve wê pîrr zêde li pêş bin. Wê pergalek xwe ya rastteqînî a yazdanî wê ava bikin. Wê li ser wê re wê şîroveyên xwe pêş bixin û aqilê xwe werênina ser ziman. Hûrîyî wê di vê demê de wê bi bandûra xwe re herina gelek deveran.

Hûrîyî wê di dema xwe de wê têkiliyên xwe bi hewirdora xwe re wê çê bikin. Wê dîplomasîyeka wan ya baş wê bi mizre kevn re jî wê hebe. Li dora sedsalên 17'min de wê hêkzûsî wê li misre kevn û dora wê serdest bibin û wê li herêmê desthilatdarîyek mazin a împaratorî wê ava bikin. Ev rewşa wan, wê demek dirêj de wê bidomê. Lê ev rewşa wan, ji sedsale 15'min û pê de wê derbas nebê. Her wusa wê avakerê sûleleya 17'min Ehmosîsê yekem wê ariştekan mazin wê ava bike û wê bixwezê ku ew li herêmê desthildarîyek nû ava bike. Ew wê, desthilatdarîya hêkzûsîyan wê dawiyê li wê werênê. Piştî jî, wê xalkê hêkzûsî ên ku ew li herêmê dimênin wê wan weke 'koleyan' wê li misrê bide xabitandin. Lê piştî têkçûna desthilatdarîya hêkzûsan wê piştî wê gelek aşîrên wan wê ji herêmê bi ravin û wê herina herêmna din. Wê ji hevdû belav bibin. Di vê demê de wê desthilatdarîya hûrîyan wê xort bê wê li beşa rojavayê kurdistan û sûrîyê wê li giştîya wê serdest bê. Bi wê re jî wê Filîstin jî wê di bin destê hûrîyan de bê. Ev herêm, wê weke herêmna 'tampon' bin bo misrê û desthilatdarîya wê, bo vê yekê wê Ehmosîsê yekem wê têkiliyna xort wê bixwezê ku ew bi hûrîyan re dênê. Bo ku ew têkiliyên xwe yên sînorên xwe yên wî afirandina, wan biparêzê. Di vê demê de wê bavê keyê hûrîyî key Îdrîmî **key Ilîmîlîmma** wê li ser taxt bê. Wê welêt bi rê ve bibê. Wê Ehmosîsê yekem wê gelek devihan ser wan tişî dîyarî û xelat bike û wê ji wî re bişênê. Bi vê re wê bixwezê ku ew wê têkilyê bi wan re baş dênê. Ev serdema hûrîyan mirov dikarê weke demeka wan ya serkevtî û bi hêz jî wê werênê ser ziman. Her wusa, wê hemû herêmên kurdistanê ên başûr, rojava û bakûrê kurdistanê bi gelek herêmên anatolîa **Kizzuwatna**, wê serdestîya hûrîyan li wê serdest bê. Ev dema hûrîyan, wê di vê çerçoveyê de wê weke welatekî xort wê bibê. Misrî ku ew bixwe jî herêma nava du çeman a 'mezra bota' re dibêjin 'naharîne' wê bale wan bikişênê. Di serdema Keyê hûrîyî key Ilîmîlîmma û kûrê wî key Îdrîmî de wê tenê bi têkiliyên xwe yên ku ew bi wan re didênin re wê bi sînor bimênin. Wê, bi wan têkiliyên xwe re wê bixwezin ku ew hebûna desthilatdarîya xwe biparêzên. Piştî dema **key Îdrîmî** ku wê hin bi hin desthilatdarîya hûrîyan bi bandûra hêrîşên ku wê ji derve ku wê li wê bibin wê gelekî zirerê bibîne de wê keyê misrî Totmosê sêyem piştî

mirina banû Hecepsût, wê hin seferna wê li herêmên sûrîya roja me ku ew dikevina sînorê rojavayê kurdistanê roja me de. Di wê demê de wê keyê mîtannî key Şauşşatar wê li ser taxt bê. Piştî wanqas hêrîşên li herêmên hûûrîyan wê key Şauşşatar wê serdemek nû wê bide dest pêkirin di salên li dora 1493'an û wan de. Heta sale 1445'an wê key **Şauşşatar**, wê weke ku wê ew welêt ji nû ve wê ava bike. Ew, wê pêvajoya serdema mîtannîyan û desthilatdarîyên wê jî wê bi xwe re wê bide destpêkirin. Di vê demê de wê desthilatdarîya misra kevn, wê hinekî din wê xort bibê. Lê ew desthilatdarîya wê jî, wê bi hinek mirovên atonî ku ew xwe ji xwûna mîtannîyan dibînin re wê parve bikin. Di serdema key Totmosê sêyem de wê herî hindik wê ser şanzdeh(16) seferan re wê li herêmê seferan wê li darbixin. Mîtannî wê li herêmê wê bo ku pêşîya wan hêrîşên misre kevn li herêmê bigrin, wê piştgirîyê bidina Atonîyan ku ew werina li ser taxt û ew êdî dawîyê li hêrîşên xwe yên li herêmê wê bînin. Wusa jî dibê. Akhaneton ku ew bi navê 'Emenhotepê çarem' jî dihê bi navkirin, wê were li ser taxt. Ew jî, wê pêvajoyek nû wê bi mîtannîyan re wê bide dest pêkirin. Ew bixwe, xwe ji mîtannîyan re weke xizm dibîne û ew bi keçkeyeka mîtannî a bi navê '**Nefertîtî**' re wê bizewicê. Bi vê rengî wê temenê têkilîya xwe ya bi mîtannîyan re wê xort bike. Ev zawaca ku em dikarin weke zawacak dîplomatîkî jî wê şîrove bikin û wê werênina ser ziman jî wê, alikarîya wê li herêmê pirr zêde wê ji mîtannîyan re wê bibê.

Mîtannîyan ku ew di dema hûrîyan de wê xwe bijîn, bi vê rewşa başkirina têkiliyên xwe yên bi misre kevn re tam ku ew dihizirin ku ew wê êdî wê bêhnekê wê li herêmê bistênin, wê ji aliyê anatolîa ve wê hêrîşên hîttîtan wê li ser mîtannî wê destpê bikin. Bajar û ankû bajarwelatên mîtannî ên li anatolîa ên weke **Kizzuwatna**, wê herêmên pêşî bin wê rastî hêrîşên wê bikevin hêrîşên hîttîtan de bin.

Seferên hîttîtan wê heta herêmên herêmên sûrîya roja me ên dervî rojavayê kurdistanê ên roja me wê bibin. Lê bi wê re jî ev hêrîş, hebûna giştî a mîtannî êdî ew dikin bin xaterîyê de. Keyê mîtannî jî vê yekê bi awayekî pirr baş wê hîs dikin. Bo vê yekê ew li çareyan digeriha. Gelek herêmên sûrîya roja me, wê piştî wê desthilatdarîya misrê wê bi seferên ku ew li herêmê dikin re wê bikina bidin destê xwe de. Wan sînorê xwe bi sînorê rojavayê kurdistanê roja me û Helebê re çêkirîya. Her wusa çemê hûmmayê ku wê weke şaqekê çemê nîlê ji aliyê keyên misrî ve were herê kirin û wê xwe lê xwedî bibînin jî wê artişa hîttîtan wê bixwezê ku wê seferna li wan bike û dikê jî. Wê bikeve hinek herêmna de jî. Piştî dema ku wê dem were dema keyê hîttîti **key Muvattalî**, ku ew jî

ji aliyê xwe ve amedekarîya seferna dike, wê bibê. Lê piştî wê amedekarîyên seferan ên key muvattalî, wê bina amedekarîyna ji ‘**şerê dîrokî ê qadaşê**’ re jî. Ev şer, wê li herêmê wê di nava artişa misre kevn û desthilatdarîya hîtîtan de wê bi salan bidomê. Ev şer wê çendî ku wê bandûra wê bi herênî û nehêrênî wê li ser herdû aliyan wê hebe jî, bi heman rengî ji ber ku ew şer di şerê mîtannîyan de dibê, wê bandûrê bi heman rengî wê li ser wan jî bike.

Gelek herêmen desthilatdarîya mîtannîyan ku wê artişa hîtîtan wê seferan li wan bike û wê wan bike bin destê xwe de wê piştî wê ji keyê asûrî Salmanassarê yekem re wê firsendekê wê bi afirênê. Ew, wê di bin navê parastîna hevbeşîya wan ya bi mîtannîyan re wê seferê li wan herêman bike. Wê gelek herêman bike bidest bixe û wê li wan kirman û parastgehan wê bide çêkirin. Lê ev rewş, wê rêveberîya navendî a mîtannîyan jî wê bê weke rewşeka ku wê lawaz dike bê. Bo vê yekê, wê dema ku keyê mîtannî ji Salmanasaarê yekem dixwezê ku ew li gorî rêveberîya navendî bimeşê, ew vê yekê red dike. Wê rêveberîya navendî wê ji vê rewşê pirr aciz bibê. Wê hingê rêveberîya mîtannîyan, wê li rêyên nû bigerihê ku ew xwe ji vê rewşê û tengezerîyê xilas bike. Keyê mîtannî ê demê **key Şauttarma**, wê têkiliyên xwe wê bi misre kevn re wê xorttir bike. Keyê misrê firawûnê demê key Totmesê çarem, wê di wê demê de wê li ser taxt bê. Têkiliyek baş ya wan bi keyê mîtannî re wê hebê. Wî jî dixwest ku ew xwe nêzî mîtannîyan bike. Heta ku wî, **Totmesê çarem** wê bixwezê ku keyê mîtannî keça xwe bide wî weke zewca wî û ew bibina xizm. Lê piştî dema ku keyê mîtannî dibînê ku wê rewşa wan pirr zêde wê xira bibê. Ew vê yekê herê dike û bi wê re ku ew li hemberî hêrişên ku hîtîtî li herêmen mîtannîyan dikin û her wusa alozîya bi asûrîyan re ku rûdaya ku wê karibê çareser bike. Em ji binetêra bi nav ‘alalakh’ dixwênin ku wê di vê demê de wê herêmen rojavayê kurdistanê û herêmen dervî wê ên sûrîya roja me jî wê bin destê desthilatdarîya mîtannîyan de bin. Desthilatdarîya mîtannîyan, wê li herêmê wê li şûna ya hûrîyan wê pêşbikeve. Em dikarin bêjin ku wê li ser axên ku ew li wan desthilatdar jî bûn, wê bina desthildar. Aşîrên hûrîyî ên binavê ‘subartu’, wê di serdema xwe de wê li herêmen kurdistanê hemûyî û bi wê re li herêmen anatolîa jî wê bina desthilatdar. Bi wê re jî em ji nameyên “**taannak**” dixwênin ku wê heta filîstînê û hwd jî wê hemû herêmê bikina bin desthilatdarîya xwe de û wê bi sedsalan wan herêman di bin desthilatdarîya xwe wê di dest bigrin. Ev nameyên ‘taannak’ wê di dema Emenofîsê duyem de li dora saln 1440’an wê bên

nivîsandin. Wê karibin ji herîşên ku wê li wan bibin ew xwe biparêzên. Yên ku wê li axa sûrîya roja me ku ew dervî herêmên rojavayê kurdistane roja me diman, ew 'sihem', 'taannak' bûn û tabîî mîtannîyan bûn. Ji filîstînê û bi ber Urdine roja me vê ve ku diçû, wê ew jî xwe tabîî firawûnên misrê dîtiban. Piştî dema mîtannîyan de ku wê hê li misrê Totmeşê çarem li ser taxt bê, wê li mîtannî bi ciwanîya xwe re wê **key Artatama** wê were li ser taxt wê rûnihê û ew wê '**peymana dostanîyê**' wê bi keyê misrî re wê mohr bike. Li herêmê ku wê weke di desthilatdarî û welatên mazin bin mîtannî û misra kevn, bi vê peymane dostanîyê, wê bixwezin ku wê pêşîya mazinbûna hîtîtî li herêmê bigrin. Hîtîtî, hinekî mazin bûya û zêde jî dest diavêjê nava mîtannî û misrê jî. Ev jî wan pirr zêde nexweş dike. Bûyara herî mazin ya ku wê bê sedema nêzîkbûna mîtannî û misra kevn wê ew bê ku wê keyê hîtîtî key Hattuşîlê duyem ku wê bi ser herêmên mîtannî de wê herê. Wê bixwezê ku ew weke navendek mîtannîyan a çandî û dîrokî jî ya helebê bidest bixe. Wê seferna li filîstînê bikê û ji wir bi vir de wê herê û wê gelek herêmên ku wê weke herêmên desthilatdarîya misre kevn dihên zanîn wê kaviil bike.

Di serdema keyê mîtannî key Şauşşatar, wê ji keyê misrê key emenofîsê duyem re wê nameyekê bişênê û wê ji wî bixwezê ku ew tifaqê li herêmê bi xwe re çê bikin. key Şauşşatar, wê i nameya xwe re werênê ser ziman ku ew telûkeya bi navê hîtîtî ku ew çendî bo wan telûke bê wê bo misrê jî wê telûke bê. Hinek hêrîşên keyê Hîtîtî Hattuşîlê duyem wê weke hêrîşên çavtirsandinê bin. Wî dixwest ku ew bi mîtannîyan re jî levkirinê bike û ew bi hevdû re li herêmê tevbigerihi. Wî rêya hêzbûna xwe ya li herêmê di vê re didît. Lê mîtannî ev yek herê ne dikir. Lê astengîyek jî li pêşîya key Hattuşîlê yekem hebû, ew jî ew bû ku ew û herêma anatolîa bi yazdanên mîtannîyan bi bawerbûn. Ew jî, bi wan bi bawer bû. Bo vê yekê, ew hinekî bi tirs jî bû ji mîtannîyan. Lê li hemberî misrîyan heman tirs hîs nedikir.

Keyê misrê key Emenofîsê duyem jî mazinbûn û bihêzbûna xwe re bilevkirina bi mîtannîyan re didît. Di ancâmê de wê keyê misrî wê levkirinekê bi mîtannîyan re çê bike. Keyê misrî, wî dixwest ku ew serdemek nû weke ya berê ya hêkzûsîyan li herêmê bi împaratorî bi xwe re pêşbixe. Rêya vê jî, bi levkirina bi mîtannîyan re wî didît.

Hîtîtî, wê dema hattuşîlê yekem de jî wê alaqaya xwe li herêmên mîtannîyan wê bidina nîşandin. Lê di wê demê de wê hûrîyî li herêmê bi hêz bin. Hingî, dema ku key hîtîtî seferê li welatê hûrîyan dike û heta '**Arzawa**' li wir wê rastî keyê hûrîyî key Tabarna ku ew li

Arinna(‘afrîna roja me’, Û navê yazdanekî hûrîyan jî ya.) li ser taxtê xwe rûniştîya, wê wê bi hevdû re wê rastî hevdû wê werin. Wê berî ku ew were wir, wê li bajarê hûrîyan ‘**Nenašša**’ wê bikeve şerekî mazin de. Lê berî wê jî, dema ku keyê hîtîti seferê li welatê hûrîyan dike, wê bi heman rengî weke bersivek dîrokî wê hûrîyî jî wê di cih de wê artîşa xwe bi sazûman bikin û wê li bi ber anatolîa ve wê bikevina seferê de. Wê artîşa hûrîyan wê heta navend û peytaxta hîtîtan Hattûşaş’ê wê werin. Hattûşîlê yekem, wê ew sefera xwe nîvcû wê bihêlê û wê vegehihê li welêt. Di wê demê de wê ti tiştî weke berê li cih nebînê. Hûrîyan, pirr bi hêrsbûbûn û hemû herêmên din ên anatolîa ku wê hîtîti xwe lê bikina desthilatdar wê bikina bidest û wê paytaxta wan ‘hattûşaş’ê jî wê dorpeç bikin û wê bikevinê de. Piştî ku Keyê Hattûşîlê yekem tê welêt, wê li sînore hattûşaş’ê wê bi awayekî xwe radest kirî wê di nava leşkern artîşa hûrîyan de wê herê qasra xwe û li wir derkeve ber serleşker û keyê hûrîyî. Wê hingê hattûşîl yekem wê peymanaka ku wê hîtîtê weke herêm û ‘eyeleteka hûrîyan’ wê di wê de wê herê bike wê bi peyman bike û wê piştî wê artîşa hûrîyan wê xwe vekîşinê. Ev rewş, wê bê fêr û dersek dîrokî li herêmê ji rêveberîyên herêmê re û bi teybetî ji hîtîtiyan re. Ev rewş, wê pirr zêde wê di dilê hîtîtiyan de wê bimênê. Piştî Hattûşîlê yekem dema ku Mûrşîlê yekem li dora salên 1550an de ku ew tê dewsa hattûşîlê yekem û li ser taxt dirûnihê, ew wê artîşa xwe ji nû ve wê bi sazûman bike û wê bixwezê ku ew biajoyê bi ser herêma helebê ku ewder weke navendek çandî û şariştanî a hûrîyan a. Ev rewşa gengêşîya hîtîtan a bi hûrîyan re wê piştî ‘**Mûrşîlê yekem**’ wê heta serdema Tuthalya’yê duyem wê bidomê. Wê heta vê demê wê karibin şerê xwe bi herêmên hûrîyan re wê bidina domandin. Hûrîyî wê di ancama wan hêrîşan de wê zayif û lawaz bikevin. Wê pirr xwûnê winda bikin. Çendî ku wê Mûrşîlê yekem wê di nava hewldanê de ku ew hûrîyan ji herêma anatolîa derxe û xwe li wê bike desthilatdar, heta dema ku ew tê kuştin jî wê ew negihîjê armanca xwe. Wê hûrîyî, wê heta destpêka serdema mîtannîyan jî wê, li herêmên anatolîa wê serdest bin. Wê çanda hûrîyan wê li wê serdest bê. Î ro, em dikarin bibêjin ku wê hîtîti, wê nivîsar û bineterên hûrîyan ên nivîskî wê hildin û wê ew dinava xwe de wê bixwênin. Ew wê bi wan wê xwe pêşbixin. Rewşa **hîtîtan** di serdema hûrîyan de wê ew bê ku wê ew heta serdema keyê hîtîti hantîlî ku ew jî wê gelek şer û pevçûna bi hûrîyan re wê bike, lê wê hemû dordora xwe bi zaroyên û hewjîna xwe ya banû re wê di şer û pevçûnên bi hûrîyan re de wê winda bike. Piştî vê rewşê re wê aşîrên mîtannî jî wê bi yên hûrîyan re wê werina cem hevdû

wê li herêmê wê hêza xwe nû û xort bikin û wê temenê welatê 'hûrî-mîtannî' wê biavêjin.

Piştî wê re wê zêdetirî navê mîtannî wê hebê û derkeve li pêş. Çendî ku wê hûrîyî û mîtannî wê bihevdu re jî bin, wê di bin navê mîtannîyan de wê bijîn. Sedema ku wê aşîrên kurd ên hûrîyî û mîtannîyî ku wê hevbeşîyeka mazin a dîrokî bi hevdu re wê çê bikin jî ew a ku keyanîya **Hîtîtî** ku ew li anatolî avabûya, bi teybetî herêmên wan ji xwe re kirîya armanc û ew dixwezê ku serdestîya wan ya bi hezaran salan li wê bikişênê û ew xwe li wê bide serdest. Ev rewşa ji nû ve bi hzek mazin û xort ku hûrîyî û mîtannî di bin navê mîtannî de derdikevina li holê, wê demekê hîtîtan li herêmê bi şûn ve bidîyê de.

Hûrîyî, wê hem bi çanda xwe re û wê hem jî bi pêşketina xwe re wê gelekî li ser ya hîtîtan re bin. Wê hîtîtî ji destpêka wan û heta dawîya wan jî wê di bin bandûra çand û pêşketina hûrîyan de wê bijîn. Ji xwe ya ku wan dixwest ku ew bibina xwediyê wê jî ev bû. Keyê Hîtîtî Tuhalyayê duyem wê di dema xwe de wê serdemek nû wê bi hîtîtan wê bide jîyankirin. Ew wê li herêmên anatolîa ên li dora bahre sipî û heta dahma girêkê wê desthilatdarîya hîtîtan ji nû ve wê saz bike. Lê di dema wî de wî, seferek mazin li helebê cardin kir. Heleb, weke navend û paytaxtekek çandî hûrîyan û piştî ya mîtannîyan, wê di wê demê de wê bi destê artîşa hîtîtî a di serkêşîya **key Tuthalya** de wê were kavilkirin. Wê kevir li ser kevir newê hiştin. Çendî ku ew rewş weke rewşeka ku wê bi wê were gotin ku 'key Tuthalya Helebê dike dest û bin desthilatdarîya xwe de' jî, lê wê rastî vajî wê bê. Wê tevî wê kavilkirin û rûxandinê jî wê nikaribê li wê serdest bibê. Ji wê kavilkirin û xûrixandinê wê mîtannî fêr û dersek dîrokî derxin û wê hêza xwe binavê '**mîtannî**' wê ji nû ve bi dema xwe re wê saz bikin û mazin bikin. Wê serdema mîtannî wê bidina destpêkîrin. Piştî wê re wê artîşa mîtannîyan, wê herêmên li dora helebê û deverên din ên sûrîya roja me ku ew dikevina sînorê misrê de wê ji nû ve hêza xwe bişênina li wan û wê bikina bin destê xwe de û wê sehêta xwe li ser wan çê bikin. Ev rewş, wê destpêka serdema desthilatdarîya mîtannîyan a li herêmê bê.

Keyê hîtîtî **key Şuppiluliuma**, di sale 1400'î de wê bi keyê Mitanni **key Mattiwaza** (Kurtiwaza) re wê peymanekê wê çê bike. Ev peyman, navaroka wê di wê çerçoveyê de bû ku wê herêmên anatolîa ên hîtîtî li wan serdest a wê mîtannî hêrîşî wan nekê û wê hîtîtî jî wê ji herêmên mîtannîyan wê vekîşin û wê hêrîşan wê nekin, wê xateriyê ji hevdu re çênekin. Ji serdema Hattûşîlê yekem û heta serdema **key Şuppiluliuma**,

ev care pêşî bû ku wê desthilatdarîya hîttîtan bi vî rengî wê hebûna wê were herê kirin. key Šuppiluliuma, hema bêja bi wê peymanê ku wî bi keyê mîtannî re çêkir, wê rewşa keyanîya hîttîti li anatolîa wê werênê rewşa dema key Hattûşîlê yekem. Lê di vê navberê de em divê ku vê yekê jî bibêjin ku wê hîttîtan wê gelek tiştan ji hûrîyan bigrin. Ji **ziman, ol, wêje, mîtoloji, afsûnkarî, zanîna tendûrîstîyê bigira heta ku wê bigihijê çandê, modayê, têgîna awadanîyê û hwd**, wê hertiştî hîttîti ji hûrîyan wê fêrbibin û bigrin. Cil û bergên hûrîyan ên bi xaml û xweşik û rengereng, wê bale herkesekî bikişênina li ser xwe. Ji vê aliyê ve wê têgîneka xweşikatiyê a pirr zêde pêşketî di mejiyê hûrîyan de wê hebe. Wê ji pêşketina hîttîtan wê bigrin. Bi wê re divê ku mirov vê jî bibêje ku ji rewşa pêşxistina teknîkê û heta rewşa maf û azadîya jinê û mirov û hwd bigra, wê hîttîti gelek tiştan ji hûrîyan bigrin. Çanda hûrîyan bi pêşketina wan re w ji van aliyên û gelek aliyên din ên weke wan re wê pirr zêde wê pêşketî bê. Wê piştî pêşketina aqilê felsefeyê jî wê di vê çerçoveyê de wê pêşketina hûrîyan wê di temenê wê de bê. Zimanê hîttîtan ku ew î ro weke 'zimanê hîttîti' dihê ser ziman, wê bi girtinên wê yên ji zimanê hûrîyan û hwd, wê weke zaravayekî hûrîyan wê li rex wê bimênê. Li vir, em dema ku di çerçoveya anatolîa û mesopotamiya de bahse bi hevdu re bûna 'hûrî-hîttîti'ê em di vê çerçoveyê de dikarin bahse wê bikin. Hîttîti, sedema wilqasî herîşî herêmên hûrî û piştî mîtannîyan dikan, wê di temenê wê de sedemên weke yên ramyarî û aborî wê hebin. Hûrî-mîtannî, wê bi çandî, ramyarî û pşketina aqilê xwe re wê hertimî xwedîyê pêşketina ku wê ew bi wê li dema xwe serdest bin. Her wusa herêm ji aliyê pêşketina xwe ve pirr zêde xwedîyê navendên çandî û ramyarî ya. Pêşketîya. Ji aliyê ardnîgarî ve jî wê herêmek Asya a stretejikî bê. Ev herêm, wê weke herêmeka ku ew derîyê wê li her deverê di vebê bê. bi wê re jî wê dewlemendîyên herêmê wê weke fektorên mazin ên herîşan li herêmê. Aliyekî din jî ew a ku bandûra serdestîya hûrî û piştî ya mîtannîyan li herêmê ya. Wê ev jî di temenê gengêşîyên di nava hûrî-hîttîtan û piştî 'mîtannî-hîttîtan' de bê. Keyên hîttîti, wê bixwezin ku ew bandûra hûrîyan li herêmê km bikin. Çendî ku weke ku wê di dema key hattûşîlê yekem û piştî ya dema key Šuppiluliuma de wê wusa hasan bikin ku wan hûrî-mîtannî ji anatolîa dûr kirina. Lê serdemên piştî wê bidina nîşandin ku wê hertimî ji aliyê ramyarî û çandî ve wê hertimî bandûra wan li wê hebe. Wê ew bixwe jî bi wê bandûrê wê bijîn.

Em li vir, dema ku bahse xate pêşketina civake kurd li kurdistanê bi hemdemîya wê bikin, em divê ku vê serdema hûrî-mîtannîyan pîrr zêd baş wê fahm bikin. Ev serdema hûrî-mîtannîyan, wê li herêmê wê serdest bê. Lê her dema ku ew dem bi dem lawaz û zayif ketîya jî wê, keyanîyên ku wê bi wê bi ve wê girêdayî bin, wê rabin ser xwe û wê hebûna xwe wê bidina nîşandin. Her wusa, weke ku çawa ku wê bi demê re hinekî zayifbûna hûrî-mîtannî re wê bi Salmanassarê yekem re wê asûrî serê xwe rakin. Di sedsale 13' min de ev serdema ku wê xwediyê çûn û hatinan bê di nava xwe de wê, bi heman rengî wê rewş xwe bide dîyarkirin. Li herêmê, wê bi heman rengî ku ew jî wê ji Uruatrîyan û naîrîyan wê sûdbigirin û xwe pêşbiikevin û piştî wê serê xwe derxistina dika dîrokê keyanîya urartûyî ya bê. Ev keyanî, wê di dema sedsale 13' min de wê xwe bide nîşandin. Piştî jî wê di sedsale 9' min de wê cardin ji lawazbûna navenda desthiatdarîya herêmî a mîtannîyan wê sûdbigirê û wê xwe bide nîşandin. Ji herêmên bakûrê kurdistanê ên weke meledî, gola Wan'ê wê heta gola urmîyê wê cih bi cih hinek herêmên ku ew bike destê xwe de wê hebin. Bi wê re jî wê xwe bike desthilatdar. Urartûyî wê, di nava konfedereliya hûrî-mîtannî de wê ew jî weke mîrgehekê wê hertimî ew xwe bijî. Bi vê rengî wê pêvajoyên desthilatdarîyî wê derbas bike. Mirov nikarê urartûyan dervî wê mazin şîrove bike. Ew li herêmê wê di vê çerçoveyê de weke kurkeyîyekê wê bijî. Piştî jî, wê bi vî rengî wê sedsalan wê li herêmê wê xwe pêşbixe. Wê ji çand û zimanê hûrî-mîtannîyan wê sûd wergirê û wê xwe pêşbixe. Serdema ku wê desthilatdarîya hûrî-mîtannîyan li herêmê wê kêmbibê û wê valahî di desthilatdarîya herêmê de wê çêbibê, ew jî wê li herêmê bi alikarîya naîrîyan û hwd wê li herêmê bina desthilatdar. Heta ku wê hinek mîrgihên hûrîyî û mîtannîyî wê piştgirîyê jî wê bidina wan. Piştî ku wan xwe li herêmê girt, wê hewl bide ku ew li şûna hûrî-mîtannîyan xwe bike desthilatdar. Desthilatdarîya hûrî-mîtannî wê ji aliyekî ve wê hêrîşên hîtîtan wê lê hebin, ji aliyekî ve wê asûrî wê serihildin. Urartûyî jî wê, vê rewşê li berçav bigirin û wê ew jî li herêmên xwe yên wan li wan mîrgeh avakirina, wê êdî wê li desthilatdarîya navendî a hûrî-mîtannî wê ne hisênin. Urartûyî, wê di vê demê de wê bixwezî ku ew hinek mîrgehên hûrî-mîtannî jî ew bikina bin sehêta xwe de. Ev rewş, wê weke rewşek ku wê rewşa hûrî-mîtannîyan wê zêdetir zor bike bê. Hûrî-mîtannî, wê di vê demê de wê di nava gengêşîyê de bê. Wê di vê demê de wê aşûr jî wê cardin wê bike ku ew serê xwe rakê. Urartûyî, wê ew çendî weke mîrgehekê wê li herêmê bijîn jî, lê wê li wê bi hûrî-mîtannîyan

re wê di nava hevdû de wê bijîn. Wê hinek komên wan wê bi aşîrî, wê herina herêmna anatolîa jî wê li wir bijîn. Piştî ku wê li herêmê di ancama hin pevçûnna wê di nava naîrî û asûrîyan de ku wê naîrî derbeyê bixwûn, wê ew jî wê êdî wê ji wê sûdbigirin û wê derkevina li holê. Hinek mîrgehên kurd jî ew jî bo ku ew di nava wê rewşa gengêşî de ew ku ew dema ku rastî hêrîşên mazin ku ew hatin ku ew bi tenê nemênin, ew jî xwe di rewşeka ku wê bi wê wan aşîrên ûrartûyan re wê bigrin. Ji li dora gola Wanê û heta hinek herêmên ber gola urmîyê wê ew xwe weke desthildatdar wê denezênin. Ev rewş jî wê, di rewşa konfederasyoneka ku wê gelek aşîr û mîrgehên kurd jî ên hûrîyî û mîtannîyî jî wê tevli bibin wê bibê. Di vê demê de wê aşîrên med wê hin bi hin wê derkevina li holê. Hine aşîrên kurd ên qasîtî ku wan xwe sipartina rêza çîyayên zagrosan, wê ew jî hin bi hin xwe li herêmeka ji dora rêza çîyayên zagrosan û heta ku wê bigihijê nînoye'yê, wê di qadeka fireh de wê xwe birêxistin bikin. Mîtannî, weke desthilatdarîya demî, wê gelek herêm û mîrgehên xwe yên li herêma anatolîa wê winda bike. Wê hinek herêmên wê yên li rojavayê kurdistanê roja me, herêma botanê a bakûrê kurdistanê roja me û hwd wê bimênin. Bi wê re jî wê herêma **Îşûwa** wê weke bajar-welatekî mîtannîyan wê li herêmê bihêz wê bimênê. Piştî ew jî fahm bike ku wê re nikaribê xwe li ser lingan bigrê, wê xwe bike nava aşîrên kurd ên medî de û wê bi wan re wê rewşa xwe ji nû ve wê biadilênin. Anatolîa, di vê demê de wê keyanîya hîttîtan wê hin bi hin cihê xwe ji gelek keyanîyên herêmkî ên weke keyanîya fenîka, lidya, û hwd re bihêlê û wê ji dika dîrokê wê herê. Bi vê re divê ku mirov vê jî werênê ser ziman ku wê herêma anatolîa û ya mesopotamiya, wê ji sedsale 8'an û 7'an û pê de wê, rastî herîkîn û hêrîşê etrûskîyan jî wê were. Ev jî, wê li herêmê wê gelek xûrixandinan bi xwe re werênê.

Ûrartûyî, wê wê bi sedsalan wê bi mîrgehî wê bin desthildarîya hûrî-mîtannî de wê bijîn. Li ser wê temenê bi hûrî-mîtannîyan re ku ew bi sedsalan dijîn re wê bina desthilatdar. Wê bawerîya xwe bi yazdanên wan werênin. Di dema ûrartûyan de ku wê aîdî dema key **Îspînî** û kûrê wî **Manûa** bê, wê hinek nivîsarên ku mana di wan de bahse yazdanên weke *Haldi*, *Teişeba* û *Şiwînî* wê were kirin. Ev yazdan, yazdanên serdema hûrî-mîtannîyan in.

Em bi vê re dibînin ku wê ji aliyê ramyarî û çandî û zimanî ve wî hûrî-mîtannî wê di vê demê de jî wê serdest bin. Piştî ew rewşa hûrî-mîtannîyan, wê xwe bi serdema nû a Medîya û desthilatdarîya wê re wê bide domandin li kurdistanê. Di vê demê de piştî ji holê rabûna welat û

desthilatdarîya medîya, valahîya ku wê çê bibê, wê asûr jî wê weke hêzekê wê xwe bidina nişandin. Bi heman rengî wê rewşa wan jî weke ya ûrartûyan bê. Lê piştê bi pêşketina desthilatdarîya medîya, ku wê aşîrên gûtîyî, hûrîyî, mîtannîyî, qasîtî û hwd wê wê xwe di bin banê wê re wê bigihênina hevdû, wê rewş xwe ya desthilatdarî weke ya hûrî-mîtannîyan û dema wan wê cardin pêşbixin û li dema xwe wê serdest bin. Êdî wê serdemek nû destpê bike, ji vir û pê de em, divê ku em bahse medîya û pêşketina wê ya dîrokî jî bin.

Piştî serdema hûrî-mîtannî, derketina li holê civak û desthilatdarîya medîya ..

Medîya, ku em bahse wê bikin, w piştî serdema hûrî-mîtannî re wê li ser bermeniyên wan wê xwe bide dîyarkirin û derkeve li holê. Weke ku çawa ku wê piştî lawazbûna hûrîyan re wê serdema mîtannîyan wê destpê bike, wê biheman rengî wê serdema medîyan jî wê destpê bike. Li herêmê wê hebûna Asûr jî wê di vê demê de wê derkeve li holê li dika dîrokê. Asûrî, wê di vê demê de wê li bakûr mesopotamiya wê li dora nînova'yê xwe bicivnin. Ji aliyê bakûrê firatê ve, ku ji rojhilat ve zap û ankû zapa piçûk, ji wir heta ku digihîşt dîyala wê di qadaka fireh ku wê ji xwedîkirina sawalan jî wê pirr bi derfet bê û cih bi cih hinekî jî wê **çiyakok** bin, wê navende rêveberîya asûr a ku wê derkeve li holê wê biafirênê. Ji aliyê bakûrê rojhilatê wê ve ku wê hinek çengên ava diclê jî wbi herikina bi ber zagrosan de wê temen û derfeta jîyanê wê pirr baş wê biafirê. Herma musila roja me ku ew di wê demê de wê 'nînova' bê, wê weke navendekê ji asûran re wê li herêmê wê biafirênê. Herêmên kurdistanê û ankû bi navê wê yê din mesopotamya, wê çemên wê yên ku wê biherikin, wê cih bi cih, zozan bi zozan wê herêman bigihênê hevdû û wê derfetên jîyanê wê zêdetir jî bike. Ji herêmê wê biber rojavayê kurdistanê û herêmên sûrîya ve wê du rê wê herin. A pêşî, wê ji başûrê baxdayê ve wê li ser sîparrê ve û wê bi wê re wê di keviya çemê firatê ve wê werê heta marî û paîmîra û ankû 'tedmorê'. Li ser wê re jî dicê hûmûsa roja me. Di vê herêmê de wê hinek çol jî wê hebin û ew jî wê weke rêyên bazirganîyê wê werina bikarhanîn. Li herêmê wê heta **Gûzana** ('til-xelaf')ê û herêma rehayê û qarqamîşê wê rêyên herêmê wê bi xwe re wê çê bike.

Derfetên jîyanê ên li vê herêmê wê zêde li ti herêmên din ên pêşasya wê nebin. Asûrî jî wê di nava wê derfetê de wê li herêmê wê karibin keyanîya xwe ava bikin. Di vê demê de li herêmên Zagrosan, wê hê gelek

aşîrên qasîtîyan wê bijîn. Lê keyanîya Asûr ku paytaxta wê nînova'ya wê li herêmê wê demekê serdestîya wê, wê hebe.

Hebûna serdestîya hûrîyan, wê bi mîrgeh û keyanîyên wan n herêmkî ku wê hebûna xwe bidina domandin, wê li herêmê hebûna xwe bijîn. Wê li herêmê, hûrîyî aşîrên wan wê bijîn. Ev herêma nînova jî wê di dema hûrîyan de wê keyên hûrîyî ên weke 'key Tişatal' wê bi rêve bibin û wê li herêmê gelek kirmanan çê bike. Lê li herêmê, wê ne tenê asûr, wê heta vê dema mediya jî wê babilî li herêmê wê xwedî hebûn bûn. Hertimî babilîyan li wê herêmê bi hûnera xwe re naqşkirin û hwd kirina. Gelek bermehîyên ku wê li wê herêmê wê heta serdemên piştre wê bimênin, wê ji destê naqşvanên babilî û qasîtî wê derkeve.

Başûrê mesopotamiya ku bi vê navê jî ev herêm dihê bi navkirin, wê di dema hûrîyan de jî wê gelek aşîrên hûrîyan wê goçî vê herêmê bikin. Herêmen weke zap û zagrosan ku ew çîyayî û avî na, wan hertimî xwe li wan girtîya. Bi teybetî jî ev aşîrên ku wê aşîrên koçer û hwd bin. Lê wê li van herêman wê bicih bin û wê jîyanekê bi demê re wê ava bikin. Piştre wê ev herêm wê li ser xabûrê re wê weke herêmek şariştanî wê pêşbikeve. Hûrîyan, weke gûtîyan wê **bajarê kûmmanê ku ew dikeve devera zaxo'ya roja** me de wê, weke navendek şariştanî û çandî wê pêşbixin. Wê li van herêman wê heta sedsale 15'min jî wê serdestîya wan wê pirr zêde wê hebe. Di vê navberê de wê asûr jî weke keyanîyekê wê li herêmê pêşî di bin desthilatdariya hûrîyan û bi wan re bijîn. Piştre jî wê bi desthilatdariya mîtannî û wan re bihemam rengî wê bijîn. Li herêmê di ancama hêrîşên hîtîtan ên li ser mîtannî de dema ku ew hêza wê kêmbûn û zayîf dikeve, wê asûr cardin wê derkeve li holê. Wê li herêmê keyanîyek xort wê ava bike ku wê navenda wê nînova bê. Asûrî, wê di dema mîtannîyan de wê heta dema keyê mîtannî **key Tuşratta**, wê bi desthilatdariya mîtannî ve wê girdayî bimênê. Lê ev dema key Tuşratta, wê serdemek wusa bê ku wê pirr zêde ji gelek aliyan ve wê hêrîşên hîtîtan, wê li desthilatdariya mîtannî wê bibin. Di ancama van hêrîşan de wê desthilatdariya mîtannî were bertûnebûnê. Wê hêza wê pirr kêmbûn. Ev jî wê bê temenê wê ku wê asûr jî wê êdî wê bi serê xwe wê bin. Wê keyanîya xwe wê ava bikin. Wê hinek herêmen din jî ên mîtannî wê bikina destê xwe û wê desthilatdariya xwe wê mazin bikin. Em ji nameyên 'Amarna' dixwênin ku wê keyê asûrî key Asur-Uballit, xwe weke 'keyê mazin' bibîne û wê têkiliyên di asta bilind de wê bi fûrawûnê misrê re wê dênê.

Di vê demê de keyê mîtannî key Tušratta, wê kûrê xwe Mattivaza weke kurkey wê dênê ser desthilatdarîya navendê a mîtannî û wê ew bixwe herêmê bi herêmên din ên hûrî, qasît û babil ve ku ew hêzek xwe ya mazin li bide hevdû. Keyê hîtîtî ê demê key Šuppiluliuma wê fahm bike ku wê ew nikaribin mîtannîyan têk bibin. Bo vê yekê, wê ew keyê hîtîtî key Šuppiluliuma wê təkiliyê bi key Tušratta re dênê. Wê agahdarvanên xwe wê rê bike cem wî û wê levkirinê wê pêşnîyar bike. Heta ku wê pêşbike ku ew keça xwe jî bide kûrê wî Mattivaza. Di vê dema ku hîtîtîyan hêrîşî mîtannîyan dikir wê Asûrî jî wê ji rojhilat ve wê herina bi ser bajarên mîtannî ên weke **Nuzî û Arrapha** de. Wê bixwezin ku ew li ser wan sehêt(kontrol)a xwe çê bikin. Asûrî wusa dihizirin ku ew dema ku Nuzî û Arrapha bidest bixin, wê axa mîtannîya, wê heta zagorosan wê sehêtê li ser wê çê bikin û wê aşîrên herêmê bi xwe ve wê girêbidin û bi wê re jî wê derîyê herîkîna wan ya bi ber çîyayên torosan ve wê ji wan re wê vebê û wê karibin ji vê ve bi pêş ve herin û li ser wan herêman jî hin bi hin desthilatdarîya xwe çê bikin. Piştî ku artîşa mîtannî dema ku ew xwe ji şerekî mazin re amede dike bi hîtîtîyan re ku ew gelek hêzên xwe ji wê herêmê di vekişênê, wê asûr, hêzên xwe gelek bişênê van herêman wê serdestîya xwe li ser wan çê bike. Lê ev rewş jî wê ne weke rewşek zêde mazin û mayînda bê. Em ji nemayên 'amarna' dixwênin ku wê keyê Asûr key Asur-Uballit, wê bi azwerîya xwe wê bixwezê ku ew desthilatdarîyek mazin ava bike. Lê piştî ku ew dimirê jî wê piştî wî re wê rewşa asûran bi şûn bikeve. Lê keyaniya asûr, wê ji **Adad-nîrarî** û pê de wê li herêmê pêşbikeve. Wê bi aşîrên hûrîyî ên kurdên naîrî re wê bikevina şer de û wê wan bi nêzî 42 mîrgihên wan re wê têk bibin. Ev rewş, wê piştî wê weke rewşeka ku wê keyê asûrî wê wan mîrên naîrî wê dil bigirê û di berdêla bêşdayînê de wê wan serbest berdê ku ew herêmên xwe cardin weke berê bi rêve **bibin**.

Li dîrokê, ku mirov hinekî dimeyîzenê, mirov pir pêşketinan dibîne. Dîroka civake kurdan, her weha pir dîrokeke kur û duvdirêje. Lê li hê li gor rastiye wê ne hatiye nivîsandin. Ji deme sûmeriyan haya dema Hirî û Mîtaniyan, kurdan piştketineke mazin kir. Wê pêşketine wan, xwe di sazûnê wan û di welatbûna wan de xwe da der. Berî zayînê di nav xwe de hizre civaktîye bi pêşxistin. Ji deme sûmeriyan haya deme Hûrî û Mîtanniya di vê qadê de pêşketineke mazin dikin. Lê belê, ku mirov li wan û pêşketine wan dimeyîzenê, mirov weke demne taybet demên hûrî û mîtanniyan û pişt wan re dem Naîriyan dibîne. Demên Hûrî û

mîtanniyan, bi serê xwe demne ku werine lêkolinkirin û werine ser ziman in. Em li ser wê ne sekinin. Emê hinekî nahaka li ser Naîriyan bi sekinin.

Bi qasî ku ji lêkolinên erkologan derdikeve hole, naîri, di naqabina 1300 û 800 wan de jîn bûne. Li ser van deman, hinek teblet mana dema me. Lê ew tebletên ku mana ji mirov biqasî ku ji wan fahmdike, pêşketine naîriyan ji deme hûrî û mîtanniyan, hebûne xwe berdewam dike. Di deme Hûrî û mîtanniyan de pêşketineke mazin hebû. Hizre civakatiyê derketibû holê û bi pergal bûbû û bidest pêşketinê ji kiribû. Wilqasî mazin û baş pêşketibû, mirov karê bi pêşketine roje me ya hemdem re bitijbene. Gelek wekhevîyên hevdû hene. Hûrî û mîtannî, ku xanadana wan ya dawiyê dikeve êdî jev belav bûn di nav wan de derdikeve hole. Piştî ketinê re, êdî ew civaktiya di nav wan de ku pêşketibû ji, di demeke kin de cihê ji kombûn li dore mîre re dihêle. Ew rewşa ku bi vê yekê re derdikeve, weke hebûne aşîrên roje me awa distênin. Her Mîr li herême xwe serweriya denazene. Bi vê yekê re rewşeke nû pişt Hûrî û mîtanniyan re derdikeve hole. Ev rewş, pişt re ne bi gelekî re, dibe hîmê hinek pêşketinên din, yên weke welatbûnê. Hîmê vê yekê heye. Demên hûrî û mîtanniyan, bi hizir û pêşketinên xwe re hîm û rewşeke mazin damazirandibûn. Ew hîm di eslê xwe de hîmê civakatiyê ye. Di nav vê derûniyê de êdî li cem hevdû bûn û cih girtin çêdibe. Ev hîm, kurdan di wê demê de, li cem hevdû digirê. Lê mîrîtî ji ji wê demê pêde, weke serekê dewletekê bi pêşdikeve.

Piştî hûrî û mîtanniyan re, êdî ew hîmê ku wan re çêbûya, careke di wan tene cem hevdû û welatbûnekê dide avakirin. Navende vê welatbûnê ji, Nêzîkî zagrosan li Zapê ku haya ku digihê botanê Amedê, Mêrdînê, Rihe, Êlihê û hê gelek deverên din yên Kurdistanê. Her çend ku welate hûrî û mîtanniyan dikeve ji, ji ber ku wan di nav xwe de hizreke mazin û civaknasiyeke xurt damazirandiya, ev damazirandin careke di wan dikişene cem hevdû. Bi vê yekê re, ew herêmên bi serê xwe û aşîrên ku li herêman awa standina careke di digihine hevdû û welate avadikin. Navê wê welatê ji, Naîriya ye. Naîriya, di nav qabine 1300 û 800 wan de avadibe. Ser 500 salî Temenê wê heye. Tê gotin ku ew deme ku her weha welate xwe ava dikin, weke paytaxta xwe ji Araretê kifş dikin û bi serê xwe jîn dibin. Tê gotin ku piştî ku paytaxta Araratê kifş dikin pişt re demekê re êdî Tuşpa yê ji xwe re dikine paytaxt. Her weha guharandinekê dikin. Dewlat(gotina 'dewletê' temenê wê li ser gotina 'welat' a ji kurdî ya. Di dema hûrîyan de ku wê were wateya 'di hundûrê welêt de' digotin 'de welatê'. Pişt re, ji vê gotinê wê 'bê

derhanîn û gotin û wê yan bê gotin ´dewelet û ankû ´dewlet´. Weke din di kurdî de ´de-welat´ û ankû ´dê-welat´ wê were wateya warê dayikî ji.)e Naîriyan, tê avakirin. Lê li ber serê wan Asurî hene. Car bi car ji hin êrîşên wan ji li wan çêdibin. Di tebletên ku derketine hole de, bahsa van êrîşên li ser serê naîriyan tê kirin. Di tebletên ku derketine hole de, tê gotin ku dema ku Asuriyan êrîşî wan kir, 43 keyên wan dil girtin û piştê di berdêla gelek diyariyan de ew serbest hatina berdan û piştê dewlete Naîriyan ji bi bêş bi Asuriyan ve hatiye girêdan. Di berî zayînê de di 1128 de şerkeî ku pir mazin û navdar di nav wan de dibe. Di vî şerî de ji nêvî bêhtir welate Naîriyan dikeve bin destê asuriyan de. Keyê Asuriyan yê vê demê Tiklat palazar bi vî şerî serwerî denazene.

Biqasî ku tê gotin, pergala Naîriyan weke konfederasyonê ya û her herêm weke ku ji aliyê mîran ve werê bi rê ve birin, tê rastkirin. Bi vê yekê re, gelek herêm yên ku bi serê xwe ne, lê bi ve dewlete ko hîmê konfederasyon ve girêdayî ne. Di vî şerî de Tiklat palazar ji wan herêmên konfederasyon welate Naîriyan Nêzîkî 23 herêman dike bin destê xwe de. Dike yên xwe. Piştî vê serketinê re, Asuriyan, ne sekinin û piştê ji êrîşan berdewam dikin. Biqasî ku em ji tebletên (kêvalbaran) ku haya roje me hatina ji wan fahm dikin li herêma Muredê êrîşên wan zêde dibin. Ji ber ku ev herêm ku bikeve dest de, li gor wan, ev herêm herêmeke ku herêma 'bidestê xistina' herêmên din tê dîtin. Ev herêm, herêmeke stretejîk dihata dîtin...

Piştî vê yekê re ji gelek şer dibin. Lê welate Naîriyan li ser lingan dimene. Lê di demên xwe yên dawiyê de weke ku tê zanîn, bi welate Asuriyan ve girêdayî hebûne xwe berdewam dike. Her mîrên herêmê bêşan didina welate Asuriyan. Ev yek, wan kal dike. Her weha welate Naîriyan hebûne tene haya dema keyê Asur Tukulti Ninurta yê duyemîn. Tukulti Ninurta yê duyemîn ji, ku tê ser text, êdî êrîşekê li Naîriyan dike û gelekî xisaraka mazin dide wan û herêmên Naîriyan yên weke Amed û mêrdînê ji dike dest de û hebûne welate Naîriyan tene ber dawiyê. Bi vê yekê re, bindestîyeke mazin ji bo Naîriyan dest pê dike. Lê ew ji li ber xwe didin. Piştî êrîşe Tukulti Ninurta yê duyemîn ku amed û mêrdîn ji ji dest Naîriyan diçe, êdî piştî wî re di deme Keyê Asur Şemsî Adadê pêncemîn de naîrî careke di tene cem hevdu û bi hev re biryara serhildanê li hemberê wî didin. Di wê deme ku serî hildidin, gelek serî hildan êdî dibin. Lê belê, ji serhildanan encamên ku dixwazin bidest naxin. Lê hebûne xwe ji bi wan serî hildanan di parezên. Welate asuriyan, di destpêka welate naîriyan de hertimî êrîş li wan dikir û bi

zirereke mazin ew girêdayî xwe û bêşê dikir. Naîrî ji ji vê yekê ne xweş bûn û timî ku derfet didin serî di hildan li ber wan, lê belê, di her carê de ji bi zirekeke mazin serhildanên naîriyan biencam dibûn. Lê serhildanên kurdên naîrî bidawî nabin. Nêzîki du salî berdewam dikin. Ta dema kurdên medîyan, ku ew bi ser dikevin û asuriyan têk dibin serhildanên wan berdewam dikin. Ku kurdên med bi ser dikevin, êdî demeke nû, bi kurdên med re dest pê dike...

Naîrî, di serdema hûrîyan de wê weke keyanî li herêmê wê bijîn. Her wusa, wê li herêmê xort bin. Em dikarin wê weke ku çawa di nava serdema gûtiyan de em dikarin demna wê bi navê qasîtan werênina ser ziman bi heman rengî em dikarin di serdema hûrîyan û mîtannîyan de em, demna wan bi navê naîrîyan werênina ser ziman. Naîrî, wê zêde dernekevina li pêş. Wê hertimî di rewşek keyanî de wê bijîn. Wê di **serdema keyê mîtannî key Artatama'yê yekem û kûrê wî key Şutturna'yê duyem** de wê hinekî navê xwe derxin. Bo vê yekê ya ku wê dema ku asûr, dixwezîn ku ew bi serê xwe bibin û têkiliya xwe ji rêveberîya navendî a mîtannî qût bikin wê herina bi ser naîrîyan de. Keyê mîtannî key Şutturna'yê duyem wê di dema xwe de wê têkiliyên xwe bi hewirdora xwe wê pirr zêde wê xort bike. Zanebûna wî ya dîplomatîkî wê pirr zêde hebe. Di wê demê de têkiliyên wî bi keyê misrê ('firawûnê misrê') Amenophis'ê sêyem wê hertimî wê zîyeretên wî li keyê mîtannî key Şutturna'yê duyem wê hebin. Keyê misrî key Amenophisê sêyem hertimî dibakê key Şutturna'yê duyem 'birayê min' Wê Keyê mîsrî wê dawiyê de jî wê bi keça keyê mîtannî **key Şutturna'yê duyem kîlo-hepa'** re wê bi zewicê. Key Amenophis'ê sêyem wê her sal wê salwegera zewaca xwe ya bi keya keyê mîtannî 'kîlo-hepa re wê pîrozbahîyên mazin wê bide li darxistin. Ev rewşa zawacên dîplomatîkî wê piştî jî wê bidomê. Minaq, piştî key Şutturna re wê kûrê wî key Tuşratta, wê were dewsa wî û wê bibê key. Di wê demê de jî wê **keça key Tuşratta 'Tatu-hepa' wê bi keyê misrê key Amenophisê çarem re wê zawaceka xort bike.** Beremberê wê, wê keyê misrê wê gelek dîyarîyan ku ew keça xwe bixwe jî dike nava wan dîyarîyan de wê bişênê ji keyê mîtannî key Tuşratta re. Hinek dîrokzan jî, dinivîsênin û dibêjin ku wê firawûn di nava wan dîyarîyan de wê peykelê keça xwe ji zêr çêkirî wê bişênê. Lê ya rastî ew bû ku ew keça xwe bisaxî dişênê.

Keçên keyên mîtannî, wê wê hertimî wê di parastgeha ' yazdan û xwedewende jin hepat'ê de wê werina perwerde kirin. **Xwedewenda jin Hepat** wê weke yazdana bereketê û ya zayendîtîyê jî wê were bi wasif

kirin. Bo vê yekê, ew hertimî weke nîşanaka wê jî wê li dawîya navê wan wê navê 'hepat' wê were danîn. Ev wê hem nîşanaka torîniyeka pirr zêde mazin bê û hem jî wê nîşanaka pîrozîyekê ku wê li wan were kirin bê. Weke ku wê di dema destpêka hûrîyan de wê li pêşîya navê **'jinên pîroz kirî'** wê «nîn» were danîn û wê ew bi yazdanîyê werina wasifkirin û ankû wê li ser yazdanîyê re wê werina wasif kirin. Ev kevneşopî, di aslê xwe de wê kevneşopîyeka pîroz a jina hûrî-mîtannî bê ku wê di serdemên piştî de jî wê li kurdistanê wê bi kevneşopîyên weke yên 'kevneşopîya hemawîyê' û hwd re wê were dayîn domandin. Ev kevneşopîya pîrozkirinê wê di dema hûrîyan de wê bi rengê li dawîya nav nivîsandina yazdanê ku ew mirov bi wê bawer dike re wê were pêşxistin. Minaq wê di dema hûrîyan de wê bi rengê navê key û banûyên wan weke **Şuwar-Hepa, Şatu-Hepa û ankû Kipi-teşşup, Îthi-teşşup, Hişmi-teşşup û hwd, wê were nivîsandin. Li vir, divê ku mirov werênê ser ziman ku wê 'Hepat' jî û 'teşşup' jî wê yazdanên hûrîyan ên sereka û mazin bin.** Ev kevneşopî, wê pirr zêde wê dîrokî û pîroz bê. Bo vê yekê, li gorî gîyane vê kevneşopîyê ne bi derfet a ku wê keçeka keyên hûrî û ankû mîtannî wê bidil weke 'jina haremê' were radest kirin. Çanda 'haremê' ne çanda wan a. Çanda 'Haremê', rastîyaka ku mirov divê ku wê bi têngîna metingerîyê a ku wê piştî wê pêşbikeve re werênê ser ziman. Li ser çandaka ku wê di wê de jin hatî pîroz kirin bê', bi gotinên weke 'haremê' re li ser wê re şîrove pêşxistin, wê ne tenê weke şaş şîrovekirinê bê, bi wê re weke şêwayekî hêrîşkirinê û bêrûmetkirinê ê weke heqaretê a li wê bê. Em divê ku vê jî werênina ser ziman ku ew kevneşopîyên civake kurd ên weke 'kevneşopîya hemawîyê' ku ew heta roja me hatina û di wan de jin hatîya pîrozkirin, wê di van deman de wê serdest û serwer bê.

Ev têngîna metîngerî ên weke bi gotina 'haremê' re, wê çendî jinê bi malbatîtiyê re piçûk bixê û ji wateya wê dûr bike, wê bi heman rengî jî wê weke şêwayekî hêrîşê a li nîrxên pîroz ên xwûdayî yên ku ew bi hezaran salan pêşketîna û di wê de jin jî ku weke xwûdewend a. Bi heman rengî, weke şêwayekî 'dejenere' kirina rastîya civakê û jîyane wê jî mirov dikarê werênê ser ziman. Bi gotinên weke 'haremê' şîrove li ser van deman pêşxistin, wê weke şîroveyeka ku wê ji aqil re zîyan jî bin. Şîroveyên ku ew bi vê rengê dihên kirin, wê hinekî jî weke şîroveyên ku wê çand, kevneşopî û zanebûn civatî û bawerîyî ya demê bêpar bin. Temenê vê rewş û rengê radest kirina jinan jî aliyê hûrîyan ve jî û mîtannîyan ve jî tûna ya. Lê dema ku ew bi zawaceka ku wê di hûzûra

yazdanê wan de wê bi peymankirin ku ew hat kirin, wê ew jî bi wê rengê wê banûra wê pirr zêde wê hebe. Keyên mîsrî ev bandûra wê kevneşopîya mîtannîyan dizanîn. Bo vê yekê ku ew keyên mîtannîyên hildina li rex xwe wê hertimî wê serî li wan bixin bi vê rengê. Ev jî, weke şêwayekî dîplomatîkî wê bi wan re pêş bikeve.

Herwusa bi vê re em divê ku vê jî bibêjin ku wê di **nameyên 'amarna'** de wê listeya ceyzê **keça key Tušratta Tadu-Hepa** wê were dîtin. Bi wê re jî wê ne bi demekê zêde dîrêj de wê xazûrê *Tadu-hepa* wê key Amenophîsê sêyem wê nexweş bikeve û wê ew mirovan bişênê cem bavê xwe ku ew peykelê yazdan *'Astarte'* ji wê re bişênê ku ew dênina ber serê wî ku ew şifayê bistênê û baş bibê. Ev rewş, wê bandûra yazdanên mîtannî jî wê ji aliyekî ve wê werênê ser ziman. Key Tušratta, wê bersivê bi hêrênî wê bide vê xwestekê û wê nameyekê jî wê bişênê û wê di nameya xwe de wê binivîsênê ku *«ez peykelê yazdan pîroz Îştar dişênim. Ket rê. Di dema bavê min de jî wê Îştar carek din herê misrê û li wir bi pîrozî hatîya pêşwazî kirin û dema ku li wir maya hatîya pîroz kirin. Î ro jî, wê birayê min, xwedewend Îştar wê deh qat zêdetir wê pîroz bike û wê şahî wê şûn ve hatina wê bi derfet bike.»*

Ev rewşa bi key Tušratta re wê di namayên *'amarna* de jî wê were ser ziman. Bi heman rengî wê key Tušratta, bandûra xwe ya li ser babil û asûr jî wê werênê ser ziman. Di vê demê de asûr, wê hin bi hin mazin bibê bi keyanî û wê li herêmê serdest bibê. Di vê dema ku di wê de hîttît weke telûkeyekê li ber deve derîyê key Tušratta disekinê, wê key Tušratta, nexwezê ku ew rewş bibê. Ji aliyekî din ve wê key Tušratta, ne xwezê ku ew bitenê jî bimênê. Ji aliyekî din ve jî ew cudabûn û qatbûnên ku wê di nava malbate keyên mîtannîyan de rûdana, wê keyê hîttîtî ê demê key Šuppiluliuma'yê yekem, wê jî weke firsendekê ji xwe re bibînê ku ew li hemberî mîtannîyan biserkeve. Di vê rewşê de wê keyê hîttîtî wê artişa xwe biajoyê bi ser **paytaxta mîtannî Wašuganni** de û wê zirerek mazin bide mîtannîyan û wê kûrekî keyê mîtannî key Tušratta bixwe jî wê bikujê. Ev rewş, wê serdestîya mazin a mîtannî wê derbeyek mazin li wê bixê. Keyanî, mîrgeh û aşîrên mîtannî wê li hemberî wê rewşê wê weke ku wê werina xwe wê li wan were. Wê pîrsgirêkên xwe yên navxweyî wê dênina alîyekî. Bo kelehên dawî a mîtannî **Arînna, Îşuwa û Urşu** jî ne kevê wê hêzên xwe bikina yek. Ev yekbûn, wê bi demê re wê bê temenê xwe ji nû ve birxistinkirina mîtannîyan û piştî rûdana serdem û desthilatdariya medîya jî.

Di vê demê de keyê mîtannî key Tuşratta, nameyek ji keyê misrê re jî şandibû bo alîkarîyê. Ew jî, di dema xwe de wî bersiv nedabû keyê mîtannî. Wî xwe dabûbû ol û bawerîyê û bi awayekî weke ku bo wî tê gotin ku 'wî destên xwe ji ramyarî û karên dunyê vekişandibû.'

Ev wê bo mîtannî wê hem bê dawîyek û hem jî wê bê destpêkekê. Li herêmê wê piştî wê pêşketinên nû ên civakî û desthilatdarî wê di heman xatê de wê derkevina li holê. Her wusa, derketina medîya li holê, mirov dikarê ji nû ve weke vejînbûnekê li ser hûrî-mîtannîyan re wê werênê ser ziman. Wê di dema medîya de wê mîrgeh û keyanîyên mîtannî wê hebûna xwe karibin bidina domandin û wê bijîn. Her wusa, di wê demê de wê bi heman rengî mîrgeh û keyanîyên gûtî, qasît û hûrîyan jî wê hebin. Qasîtan, çîyayên zagrosan ji xwe re kirina cih û war û ji wir êdî derneketina. Li herêmeka ji zagrosan û heta ku wê bigihijê li babilê, wê qasîtî wê bi aşîrî wê hebin û wê xwediyê rêveberîyên xwe yên xweser bin. Medîya, wê di nava desthilatdarîya wê ya ku wê ji nû ve pêş dikeve de wê, ev mîrgeh û aşîrên kurd hemû wê cih bigirin. Dema ku Med, derket li holê weke hêzekê wê pêşî li herêmên xwe weke astengîyekê wê asûran bibîne û wê şerên mazin wê med û asûr wê bi hevdû re bikin. Êrartûyî jî wê weke keyanîyekê wê li herêmê bijîn. Ew jî, piştî ku medîya pêşket û pê de wê, di nava wê kofederelîya wê ya desthilatdarî de wê cih bigrin. Di vê demê de jî wê keyê medî wê derfetên mazin wê bidina êrartûyan. Heta ku wê hinek herêmên ku wê kîmerî wê hêrîşî wan bikin, wê medî êrartûyan bişênina rizgarkirina wan ji kîmeran, wê bi wê re ew her herêma ku wê herîne de wê weke herêma xwe ya ku ew lê desthilatdar in wê denezênin. Bi vê rengê wê heta ber gola ûrmîyê jî wê herin. Medî, bi desthilatdarî ew êdî pêşketina û li dema xwe serdest bûna. Ew jî, hêzek mazin ên herêmê na. Ji aliyekî din ve li anatolîa jî heta ku wê dem were dema medîya, wê hebûna hîttîte û desthilatdarîya wê jî hin bi hin wê ji dîrokê herê. Li herêmê wê keyanîyên weke ya lîdya û hwd wê derkevina li holê û wê li herêmê serdest bibin.

Piştî derketina medîya li holê li herêmê bi desthilatdarî, wê asûr, ew herêmên mîtannîyan ku wê di wê dema ku mîtannî bi hîttîtan re di şer de bû û zayîf ketibû, çûbû bû wan û ew kiribûbûna bin sehête xwe de ne dixwest wê rewşa xwe berdê. Her wusa, di wan bajaran de jî wê mîrgeh, aşîr û keyanîyên aşîrên kurd ên qasîtî, gûtîyî, hûrîyî, mîtannîyî û medî wê bijîn. Her wusa, di wê navberê de wilqasî weke keyanîyekê mazin asûr, wê êrartûyî jî wê ji xwe re baş nebînin. Bo vê yekê, ew jî wê di cih de wê xwe nêzî medîyan bikin. Wê di nava wê konfederesyona medîyan wê cih

bigirin. Du rewş wê ji ûrartûyan re wê telûkeyê çê bikin. Yek herîkîn û hêrîşên kîmerîyan bûn. Ya din jî wê dîsa serdestbûna keyanîya asûr ba. Heta ku wê gelek herêmên ku wê di wê demê de ku ûrartû jî weke herêmên ku ew li wan serdest dibînê wê asûr wan ji destê wê derxê û wê were bersînore gola Wan'ê.

Teybetmendîyeka kurdên gûtîyî, qasîtî, hûrîyî û mîtannîyî hebû. Ew jî ew bû ku wê dema ku wê li welatê wan hêrîş bûba, wê her yekê ji aliyê xwe ve wê tevî wê sazûmana şer ya xwe parastinê bûba. Di dema hûrîyan de dema ku keyê Hîtîti Hattûşîlê yekem, hêrîşî welatê hûrîyan kir û çend bajarên wan ên weke 'Arzawa' wêran kir û pê de, wê bi tememî welatê hûrîyan rabê serpîyan û bikeve şer û pevçûnê de. Bi carekê re wê Keyê hîtîti wê xwe di nava şerekî ku wê hemû welatê di wê de li hemberî wî bê de wê xwe bibînê. Hûrîyî wê bi wê re jî wê bi sînor nemênin û wê bi herikina anatolîa û herêmên ku hîtîtan kirina bin sehêta xwe de wê wan jî ji bin sehêta wî derxin û wê herina heta **paytaxta hîtîti 'hattûşaşê'** jî. Dema ku keyê Hîtîti rewşê bê rengê dibînê ew di cih de wê êdî wê vegerihê hattûşaşê. Lê ew dema ku tê wir, wê bibînê ku heta hattûşaşê wa hûrîyan kiriya bin sehêta xwe de. Ew di nava leşkerên hûrîyî de diçê hattûşaşê û qasra xwe. Li wir, wê rastî hûrîyan were û serleşkerên keyê hûrîyî ku wê yek ji wan bîrayekî wî jî bê wê were. Li wir, wê peymanekê bi wan re wê, hûrîyî bi keyê hîtîti re wê mohr bikin ku ew girêdana xwe bi desthilatdariya navendî a hûrîyan ve dihênê ser ziman û her wusa wê êdî seferan nekê. Bi wê re jî wê, keyê hîtîti heta demekê wê bêşan bide hûrîyan. Ev rewş, wê heta dema key Şuppiluliuma'yê yekem wê bidomê, di wê navberê de wê kîjan key were ser taxt wê hewl bide ku ew seferna bike û xwe ji wê sefereê xilas bike. Yê ku wê bîaqil û zanebê û tevbigerih wê key Şuppiluliuma'yê yekem bê û ew wê karibê xwe ji wê rewşê rizgar bike. Ev jî, wê rastî wê dema ku wê hûrîyî ji nava xwe ve wê hinek pirsgirêkan weke ku wê bi asûran re wê bijin wê hebin. Her wusa ji derve jî wê, hinek hêrîş li welatê wan bibin. Bi wê re jî wê key Şuppiluliuma'yê yekem, vê yekê baş kifş bike û wê ji wan sûdbigirê û wan rewşan ji xwe re weke firsendekê bibînê û ew jî wê hêrîşê li gelek bajarên hûrî-mîtannîyan wê bike. Dema ku wê key Şuppiluliuma'yê yekem hêrîşî welêt bike, wê heya hemû desthilatdariya hûrîyî wê herê ser wê. Bo vê yekê, wê asûrî jî vê weke fersendê şîrove bikin û wê herina bi ser gelek bajaran de û wê sehêta xwe li ser wan çê bikin.

Ev rewş, wê piştî hûrîyan ku wê di dema mîtannîyan de jî wê bidomê. Çendî ku wê rewş bi vê rengê jî bê, lê wê mîtannî wê di dema xwe de wê karibin sehêta xwe li ser welatê xwe dênin. Wê cardin karibin xwe ji nû ve birêxistin bikin û xort bikin.

Hûrîyî jî û mîtannîyî jî, hertimî piştî wanqas hêrîşên ku wê li wan werina kirin wê cardin karibin xwe ji nû ve rakina serpîyan. Gelek sedemên vê hena. Sedema pêşî ew a ku ew xwedyê pêşketina pirr xort a çandî, zimanî û aqilî na. Li vir, em dema ku hinekî çav li çand û pêşketina wan ya aqil dixin, em dibînin ku ew çendî xort in. **Zimanê hûrîyan**, wê bandûra wê li hemû pêşveçûnên zimanî ên piştî wê hebe. Her wusa, zimanê cihûyan, asûr û ûrartûyî jî di nav de mirov dikarê di vê çerçoveyê de wê bîrê ser ziman. Zimanê hûrîyan, wê bi stêrzanî, zimanî, bi tîgînên weke ên metafîzîkî, wêrê(‘*metamatîk*’), helbestgerîyê, çandî, wêjeyî û felsefîkî wê xwedyê pêşketinna mazin yên ku wê bandûra wê li herêmê û herêmên din ên Asya û anatolîa ku wê bibê bê. Bi wê re jî wê li herêmên dervî wan jî wê bibê. Zimanê hûrîyan, di roja me de jî ew ji gelek aliyan ve hê bi awayekî rast ew ne hatîya fahmkirin. Lê, em li vir, divê ku vê yekê baş fahm bikin ku em çendî ku nikarin bêtî hûrîyan mîtannîyan bi tenê hildina li dest û fahm bikin, bi heman rengî em nikarin bi bê gûtî û qasîtiyan jî hûrî-mîtannîyan bi pêşketina wan ya ziman, çand, wêjê û pêşveçûnên wejeyî û aqilî hildina li dest. Her wusa di vê çerçoveyê de wê di pêşketina xate dîrokê de wê bi hevdû re di dewama hevdû de bin.

Ez î ro, dema ku li ser zimanê kurdî ê roja me re ku wê dihildime li dest, bi hemû zaravayên wê re, wê hin bi hin di mejiyê min de wê yek bi yek wê gotinên dema wan wê şaq bidin. Bi teybetî, **ji herêma herêma kûmmanê(li devera zaxoya roja me) û heta cizîra bota ya roja me û ji wê jî li ser Nisêbîna roja me û li ser qamîşlo re heta Afrîna roja me re** ku em, di xatekê de li pêşketina **zimanî û çandî û wêjeyî** dihizirin, em zêdetirî temenê hûrî-mîtannîyan û bi teybetî rengê pêşketina wan fahm dikin. Rewşa zimanê hûrîyan, em divê ku wê li vir hinekî li ser wê bisekin in. Wê fahmkirina rastîyên dîroka fahmkirina zimanê hûrîyan, wê hem di derbarê pêşketina wan ya bi civakîya dema wan re wê aqilekî baş bide me û hem jî wê di derbarê pêşketina wan ya demê de jî wê aqilekî baş wê bide me. Di vê çerçoveyê de wê giring bê fahmkirina zimanê wan.

Rewşa wêjeya hûrîyan, em dema ku wê dihildina li dest, em dibînin ku wê di nava wan de wê helbestgerî, bi dengbêjî vegotinî, nivîsandinên

çîrok û serborîyan û hwd wê pêşketina û derketina li pêş. Di vê çerçoveyê de em dikarin biibêjin ku wê hûrîyî jî û mîtannîyî jî wê zêde xwe werênina ser ziman. Wê kirin û serborîyên xwe wê werênina ser ziman.

Afirandinên wan ên bi aqilî ên di reng û şêwayê **'lamaşşû'** û ankû **'şahmaran'** û hwd de wê pêşbikevin û wê vegotinna dirêj di derbarê wan de wê di dema hûrî-mîtannîyan de wê werina ser ziman. Her wusa, vegotina **'gilgamêş'** û nivîsandina destana wê, wê birhan û nîşanaka wê bê. Destana gilgamêş, bi **zimanê hûrîyan** bi hûrîkî hatiya nivîsandin. Gotina **'gilgamêş'**, di zimanê kurdî de wê were wateya **"gayê gir"** û ankû **"yê weke gamêşekê gir."** Di kurdî de gotina **'ga'** navê sawala **'ga'** ya û wateya girbûnê jî bi wê re hatiya hanîn li ser ziman. Gotina **'gir'** jî, wê wateya tiştê mazin, **'gir'** û zêde mazin re wê were gotin. Sawalên pîr zêde mazin ku ew pîr bilind û mazin in, ji wan re **'sawala gir'** jî di kurdî de dihê gotin. Sawala ku ew pîr qelew jî ji wê re sawala gir dihê gotin. Her wusa, di demên bûhûrî de wê sawalên mazin wê bi hetan girtin û weke **'dermale'** wê bi hetan xwedî kirin. Ew sawal heta ku baş girbûba wê êdî wê ew biheta gûrandin û goştê wê bi heta xwarin. Yan jî wê goştê wê bi heta kirin weke **'qalî.'**

Hûrîyî wê di zimanê xwe de wê ji peyvê re bêjin **'pal'**. Ji rastîyê re wê bêjin **"urhî."** Ji hês kirinê re wê bêjin **'tad.'** Ji ardê re wê bêjin **'arde.'** Her wusa di wateya ardê li ser wê dihê jîyîn û ankû weke li wê gundîtî û bajarîtî pêşketiya jî wê gotina **'arde'** bikarbênin. Wê ji hingî û ankû hine re wê bêjin **'henna.'** Ji go û ankû gotinê re wê bêjin **'ku.'** Ji bav re wê bêjin **'atai.'** Ku tê wateya kûrikan wê **'waş'** bêjin. Wê ji bi hamlbûnê re bêjin **'han.'** Ji malê re wê bêjin **'purli.'**

Hûrîyî, em dema ku li reng û şêwayê dengzanî û rengê bikarhanîna gotin û afirandina wan dihizirin, mirov bi wan re di kurdîya roja me de di ya herêmên weke ya Cizîra bota, nisêbîn, qamîşlo, afrînê û hwd de wê rastî reng û gotinên wê werê. Bi wê re bi demê re em dema ku li wan pêşketinên li herêmê ên piştî hûrî-mîtannîyan dinêrin jî, em dibînin ku wê bi heman rengî wê pêşketina hûrî-mîtannîyan ya çandî, zimanî, wêjeyî, bawerîyî û hwd wê ji wan re bê temen. Wê li ser wê re wê xwe biafirênin û wê werênina ser ziman. Lê bi wê re em divê ku vê jî bibêjin ku wê di dema medîya de wê şêwayekî pêşketinê ê li ser ya wan re wê xwe bide dîyarkirin. Di dema mîtannîyan de wê filosefên weke Mîtra û hwd wê derkevin. Bi wê re wê hizrên xwe wê werênina ser ziman. Piştî mîtra re wê li ser xate wî li herêmê ku wê xwe bi pêşketina hizrên wî re wê

werênina ser ziman wê pêşketinên weke bi Varûna, Natasya û ankû **Nasatya**, Îndîra û hwd re wê pêşbikevin. Piştî mîtra re wê li ser Xate wî û di kevnêşopîya wî ya civakî de wê Zerdeşt wê hizrên xwe bi ‘*avêsta*’ re wê werênê ser ziman. Hizrên Zerdeşt, wê her wusa li herêmê wê bi xwe re pêvajoyek nû ya civakî a bi ast, rada û pîvan wê bi xwe re bidina destpêkirin. Rastîya Zerdeşt, wê di vê çerçoveyê de wê weke rastîyeka ji nû ve vejînkirinê jî bê. Mirov dikarê wê di vê çerçoveyê de jî wê werênê ser ziman. Her wusa, Zerdeşt, rastîya wê wê weke rastîyeka ku wê mejûya hûrî-mîtannîyan bi gotinên dema xwe ku wê ew ji nû ve şîrove bike û wê werênê ser ziman bê. Bi vê rengê, mirov dikarê ji gelek alîyan ve nêzîkatîyê li Zerdeşt bike di vê çerçoveyê de.

Avêsta, wê weke binetereka ku ew wê li ser pêşveçûnên olî re ku wê were nivîsandin bê. Her wusa, têgîna olzanîya hûrîyan, mîtolojî, yazdanên wan û bergkirinên wan ên olî wê di nava xwe de wê pirrengî bê. Wê ne di ahengê (*‘homojenê’*) de bê. Bi teybetî, yazdanên hûrîyan, wê yazdanên wan ên kevn ku ew bi hezaran bi wan bawer dîkin bin. Gelek ji wan yazdanên wan bi pergela wan ya bawerîyê wê ji dema gûtî-sûmer û piştî wê ji dema gûtî-qasît bin. Her wusa wê piştî jî wê bi demê re wê navên din ên yazdanên nû wê li wan were zêde kirin. Lê li vir, em dibînin ku wê bi demê re wê di xate wan ya olî û hwd, wê li sr têgîneka hîyararşîkî re wê bi demê re wê yên nû wê bi afirin û li wan werina zêde kirin. Mirov ku hûrîyan bi rastîya wan ya dîrokî û xate wan ya civakî, desthilatdarî û hwd ku em di dewama hevdû de wê hildina li dest, wê hingî baştirîn wê were fahmkirin. Wekî din, ku em hûrîyan tenê bi serê xwe ji dema xate pêşketîyan wan ya ku ew li ser wê pêşketina a sûmer-gûtî û gûtî-qasît cuda û bi serê xwe wê hildina li dest, wê rewşa yazdanên hûrîyan, wê weke rewşeka taqlîdî wê li holê bimênê û wê di fahmkirinê de wê tenê li se rû bimênê. Wê zêde kûr neçê. Weke ku çawa ku wê piştî sûmerîyan û pêvajoyên wan ên şariştanî re wê serdema qasît-gûtî wê weke serdemeka ku wê li ser ya berê xwe re wê li ser serdema sûmerîyan re ku wê ji wan sûdbigirê û wê pêşbikeve bê, wê bi heman rengî şêwayekê pêşketina bi jîyane şariştanî pêşketinên wê yên ol û olzanî û hwd re jî wê xwe bide dîyarkirin. Lê rastîya **olzanîya hûrîyan**, divê ku mirov bi pêşketin û pêşveçûnên wan yên dema wan ên xwemalî re wê hilde li dest û fahm bike. Gelek vegotinên pîroz û her wusa şîrove û nîrxên bawerî ên dema pêşî a hûrîyan, wê ji zanîna gûtîyan a bi olzanîya wan re ku wê pêşbikeve wê ji wê were girtin. Hûrîyan, wê ti carî bi awayekî vekirî wê xwe bi rengê xwe nedina dîyarkirin. Lê wê hertimî

rengê xwe jî bi pêşketina xwe ya bi herêmê re ku ew çê dikin re wê bi xalk û komên din ên civatî re wê bidina dîyarkirin. Ku weke bajarna hûrîyan in Nuzî wê li wê Asûrî, Li marî hinek Amûrrûyî, li Ûgarî û alalakh'ê kananî, li qilîkîya û qapadokîya wê hîtîtî û hwd re wê di rex hevdû de wê bijîn. Di vê çerçoveyê de jî wê pêşketina wan ya olî, civakî û hwd bi şariştanîya wan re wê bi bandûra wê re li wê xalk û komên civatî jî wê bibê. Hûrîyî, wê çendî ku bi zimanê xwe re wê devokên wan ên cûr bi cûr li gorî herêman wê hebin jî, lê wê bi wê re wê karibin hevdû fahm bikin. Wê bi wê re wê heta ast û deverekê wê yekîtîyeka civakî wê bi xwe re weke hîm û temen wê çê bikin. Lê ya ku wê yekkirina wan ya civakî, desthilatdari û çandî bi şariştanî û desthilatdariya wan ya demdirêj re wê çê bike jî wê li ser olzanî, bawerî û yazdanên wan ên ku ew bi wan bawer dikin re wê bibê. Bandûra pergale hûrîyan a olzanîya wan, wê di pêşketina wan ya civakî, desthilatdari û hwd de wê hîm bê. Bi wê re wê şariştanîya wan li hevdû bide civandin û pêşbixe. Ya ku wê di pêvajoyên wan ên şariştanî de wê li hevdû bi civakî bide ponijandin û hizirandin û li hevdû girtin jî wê, yazdanên wan bin bi pergalek wan ya ol û olzanîya wan re. Asta pêşketin û pêşveçûna wan a şariştanî, wê di çerçoveya bajarwanîya wan ya pêşketî de wê herê pêş. Wê bajarwanî wê pêşbikeve. Wê gelek sazî derkevina li holê. Yên ku wê wê sazûmana di nava wan de çê bikin, wê bawermendên wan ên olî bin ku ew navendên xwe yên bi navê yazdanên xwe ên weke **Teşup-Kumarbi, Şimegi, Şauška, Hepat, Ea-şarri** û hwd re wê vekin û demezrênin wê weke navenda çandî wêjeyî û felsefîkî ên ku wê temenê wê civaketîyê bi xwe re çê bikin bin. Hûrîyî, yazdanên xwe yên ku ew bi wan bawer dikin, weke yên bavûkalên xwe wê ji dil li wan xwedî derkevin û bawer bikin. Bi vê yekê re ber ku ew yazdanên hûrîyan wusa kevn xwedî mejû na, wê ji aliyê herêmên din û komên din ên civatî ve jî wê werina pîroz kirin. Wê xwediyê çandek bi mejûyî a têr bin. Yazdanên hûrîyan, weke ku wê bê dîtin li Kizzuwatna, li rojavayê kurdistana roja me li bajarên wê ên weke marî, arînna, li babilê di nava babilîyan de, di nava Luwîyan de di nava hattîyan û hîtîtîyan de û bi wan re di nava gelek aşîrên semîtîkî de jî wê bawerîya wan bi yazdanên hûrîyan wê hebe. Di nava dager('sembol')ên yazdanên hûrîyan **de ga, çelek, bizin, berx, meh, heyv, roj, şêr, eylo, mar, agir** û hwd, weke van wê gelek sawalên din wê hebin ku wê werina pîrozkirin bin. Minaq di hinek bineterna di dema hûrîyan de wê yazdanê hûrîyan ê bahozê **Teşup ga, yazdana xwûdewend a jin Hepat wê bi çelekê û kûrê wan Tilla jî wê bi golikê were dager kirin**. Mirovê pîr,

weke rastîyek jîyanê a bizane wê hertimî xwediyê pêşengîyek xweza bê di dana fahmkirina van rastîyan de.

Mirovê ku ew nû tê dînyê û zêde ne bi fêr û ezmûn û zanebûn a, di wê rewşê de wê ev mirovê pîr, wê weke mirovê bi fêr, ezmûn û zanebûn bê û wan fêr bike. Wê li gorî van rastîyên bawerîyî ên ‘civatî’ wê bide fêrkirin. Hûrîyî, wê zêde wê giringiyek mazin bidina yazdanên xwe. Wê li ser wan re olzanîyek ku em wê dikarin bi hemdemîya wî ya dema hûrîyan re wrênina ser ziman re wê pêşbixin. Bi wê re wê sînore welatan wê derbas bike. Wê di nava xalkan de wê were nasîn û wê bi wê bawerkirin wê pêşbikeve. Î ro li rojavayê kurdistana roja me de wê li herêma ji bermehîyên hûrîyan ên ku wê ji dema wan bimênin, mirov fahm dike ku wê gelek yazdanên wan ên ku wan bi hevdû re bi wan bawer dikin wê hebin. Gelek yazdanên ku wê weke ‘ne yên hûrîyan bin lê wê hûrîyî bi wan bawer bikin’ jî ku wê werina kifşkirin. Lê di aslê xwe de wê ev rewş, pîr zêde mihtacê fahmkirinê bê. Em dema ku dîroka hûrîyan ji ya serdema gûtî û qasîtan cuda hildina li dest wê ev têgîna ‘yazdanên beyenî ên bi hûrîyan re ku ew bi wan bawer dikin’ wê bi afirê. Hûrîyî wê ji gûtîyan werina. Gûtîyî wê weke kalkê hûrîyan bin, weke ku çawa ku wê hûrîyî kalkên mîtannîyan bin û wê mîtannîyî wê çawa kalkên medîyayîyan bin.

Li kûmmanî ku ew dikeve devera Zaxo’ya roja me li başûrê kurdistanê ê roja me, wê li wir, wê bawergeha wan ya pîr mazin û giring wê hebe. Yazdanên hûrîyan ên sereka wê **yazdanê bahozê Teşup** ku ew weke bavê yazdanan tê bi navkirin û **yazdanê rojê Kumarbi, yazdana xwûdewend a jin Hepat, Şavuşşka, Ninatta, Nubidağ, Kudaba û Narigal** bin. Rewş û rengê pergale yazdanên hûrîyî wê bi awayekî hîyararşîkî bê. Di dema hûrîyan de wê bi vê rengî pergalek bawerîyê û olzanîya wê ya pêşketî wê hebe.

Hinek yazdanên hûrîyan ku weke yazdanên netewî jî dihên bi navkirin yazdanên weke Teşşup, Şawuşşka, Kumarbî, nûpatîk, **Şimike, Nîkkal, Nerîgal, Ea, Eştabi, Hepat û hinek yazdanên ku weke yazdanên binêardê tîn bi navkirin wê bin.** Teşşup, weke keyê kûmma’yê jî dihê bi navkirin. Kûmma(cihê Zaxo a roja me dima), wê weke cihekî bawerkirin û bawergeh a hûrîyan a herî kevn bê. Di destpêkê de wê zêde navê wî dernekeve li pêş. Lê bi wê re wê bi pêşketina hûrîyan re wê hin bi hin wê ew derkeve li pêş. Li dora sedsale 17’an û pê de wê, bawermend û mirovên ku wê bi wî bawer dikin jî wê zêde bibin û wê li her deverê wê rû bidin. Teşşup, weke yazdanê hemû yazdanan û yazdanê

bahozê wê na bide. Weke kûrê yazdanê herî mazin Kumarbî dihê dîtin û piştîre ku ew li dewsa wî rûniştîya û ew li şûna wî bûya yazdanê herî mazin. Çekên yazdan Teşşup, wê baran, bahoz, ba û barq û ankû beledî bê. Ku navê wan **Şerîş ve Hurriş** (*Hurwiş*) a, wê ji aliyê du ga û ankû gamêşan ve wê araboka wî were kişandin (li ardê) û hilkişandin (ji ardê li azmana). Wê gelek wasîfên ku wê bi demê re wê li Teşşup wê werina baxşîkirin wê bibin. Di dema mîtannîyan de jî wê keyê Mîtannî key Tuşratta wê Teşşup, weke yazdanê herî mazin wê di gelek şîrove û bineterên ku wê bi navê wî werina nivîsandin de wê were hanîn li ser ziman. Wê navê Teşşup, wê pirr zêde wê derkeve li pêş wê belav bibê. Heta ku wê gelek key, wê navê xwe bi navê wî werênina ser ziman. Minaq **keyên Arrapha** wê navê xwe bi navê wî werênina ser ziman, weke **Kipi-teşşup, Îthi-teşşup, Hişmi-teşşup** û hwd. Ev li bajarên din ên hûrîyan jî wê wusa bê.

Wê Teşşup, li ser hemû yazdanan re wê were dîtin. Minaq, yazdanê hewayê ê aqadî Adad wê di bawergehên wî de wê nav û peykelên Teşşup, wê werina bicihkirin. Wê Teşşup, li ser xwe re bibînin. Di demên berê de wê navê Teşşup weke 'Addû' wê were zanîn û heta ku wê bi vê rengê wê ew di nava samîyan de jî wê were nasîn. Li dora Helebê, Arînnê û ankû afrîna roja me, û heta ku wê bigihîjê qamişlo û amûde ya roja me, wê ji Teşşup û hevjinê wî 'hepa' re wê bawergeh wê werina çêkirin û wê ji wan re borag werina dayîn.

Wê piştî Teşşup re wê Şawuşşka weke yazdenek jin a hûrîyan a pirr zêde mazin û bi bandûr wê were. Hê di dema sîmer-gûtîyan de wê navê wê wê hebê. Di hersê xanadanên Urîyan de wê navê wê bi pîrozî wê hebe û wê ji wê re wê berg were kirin. Ev heta ku wê dem were dema hûrîyan wê wusa bê. Hemû xosletên ku wê bi Îştarê werina ser ziman, wê bi wê re wê werina ser ziman. Bajarê hûrîyan Arrapha weke bajarekî pirr zêde pêşketî û ji aliyê çand, wêje, stêrzanî û hwd ve ku weke navendekê ya wê li wir keyên Arraphayî wê wê weke Îştar-Şawuşşka wê werênina ser ziman. Şawuşşka, wê li her deverê welêt û bajarên wê, wê bi demê re wê bawergehên wê wê werina avakirin û wê ji wê re berg were kirin. Wê ji dema hûrîyan û heta dema mîtannîyan, wê li Şawuşşka, weke yazdana herî mazin wê berg were kirin. Li bajarên hûrîyan ên li ber diclê ên weke Tilla, Hilmani û Nuzî wê li cem ya Teşşup, wê bawergeh wê ji Şawuşşka re werina çêkirin. Li bajarên Kizzuwatna bawergeh û parastgehên wê wê werina çêkirin. Bi **Şawuşşka** re wê li Êgarît û Alalakh jî wê bandûra wê weke ya wê ya li hûrîyan wê hebe û wê xwe bide nîşandin. Wê li van

deveran wê bi bandûr û mazînahîya xwe re wê derkeve li ser ya Hepatê jî. Ji van herêman û heta Helebê û herêmên din ên rojavayê kurdistan roja me wê Teşşup-Hepat-Şawuşka wê weke sê-yazdanên herî mazin wê hertimî li ser wê cih ji wan re were vaqatandin. Heta ku wê di serdemên piştî wê li herêmên pirr dûr wê weke **"Astarteya hûrîyan"** wê were bi navkirin. Li Ûgarîtê wê bi astarte re wê hemyek wê werê hanîn li ser ziman. Hûrîyî wê çendî wê Şawuşka, bi xosletên wê yên mêyî ku wê li wê baxş bikin wê wê werênina ser ziman wê bi heman rengî wê bi xosletên 'nêrî jî wê wê werênina ser ziman. Di vê çerçoveyê de wê ji herdû aliyên ve wê li wê binerîn û wê werênina ser ziman. Li herêmên din ên Asya, wê bi bandûra wê re Şawuşka, wê bi vê rengê wê ji herdû aliyên ve wê werê hanîn li ser ziman.

Wê weke Şawuşka, wê Kumarbî wê weke yazdanê herî mazin wê di nava hûrîyan de wê were hanîn li ser **ziman**. Kumarbî, wê weke yazdanê herî mazin bê. Lê wê di destpêkê de wê wusa mazin bê. Bi demê re wê cihê xwe ji yazdanên din ên weke Teşşup-Hepat-Şawuşka re wê bihêlê. Lê wê piştî wê tekoşîna xwe dîsa mazinkirinê wê bide. Kumarbî wê li bajarê hûrîyan ê herî kevn ê bi navê Urkeş wê were dunyê. Wê di wê dema ku ew li wir dihê dunyê, wê yazdan Narîgal wê li ser taxt bê. Wê li bajarê hûrîyan ê li ber dîclê yê Azuhinnu wê pêşî ji wî re wê ji wî re bawergeh were çêkirin û wê navê wî bê mazin kirin. Piştî wê li bajarê hûrîyan li Marî jî wê bi navê 'Kumurwe' wê ew navê wî were hildan û wê ji wî re bawergeh wê werîna çêkirin. Wê li bajarê teide wê **Nabarbi û Samanuha** wê bi navî wê weke yên herî mazin wê bînin hildan. Piştî ku Asûr van herdû bajarên hûrîyan dike bin sehêta xwe de jî wê ew, li van bajaran wê bi wê mazinahî û pîrozîya xwe re wê hebûna xwe biparêzên. Yazdan kûmarbî, wê bi yazdanê hûrîyan ê genim 'Dagan' re wê weke hevdû wê di demên piştî wê werê hanîn li ser ziman. Lê bi wê re jî divê ku mirov bibêjê ku wê weke mazinahîya Enlîl ku wê bi sîmer-gûtî-qasît re wê aqadî jî wê hebûna wî herê bikin a Enlîl re wê weke hevdû wê were hanîn li ser ziman. Wê li Ûgarîtê wê bi 'El' re wê di heman mazinahîyê de wê werê hanîn li ser ziman. Wê Şala (Şaluş), weke hevjinê wî were ser ziman. Şala, em rastî navê wê bi regekî din jî di dema hûrîyan de tên. Wê bi navê wê dem û zaman wê were bi navkirin. Xosletên wê gerdûnî na. Lê ber ku wê bi navê Dagan jî wê weke Şala (Şaluş), wê were ser ziman, êdî ew wekehevdûbûn di nava wan de hatîya kirin. Lê dibê ku Dagan bixwe jî, ew ku piştî bi navê 'dagan' hatîya ser ziman Kumarbî bê. Wê navê wezîrê wî **'Mukişanu'** bê. Kumarbî, wê tekoşîna xwe ji nû

ve mazinkirinê bide. Bo vê yekê wê, afirandinên nû wê bike. Minaq, bo ku ew serdestîyê ji nû ve bidest bixe wê Kumarbi, wê bi alikarîya keça yazdanê bahrê *Šertapşuruhi* wê aferêndêyê *hedammû* ku ew aferêndêyekî di şewa û rengê marekî de ya wê bixûliqênê ku ew bo wî bijî. Ev şewayê afirandina *hedammû* wê di dema hûrîyan de wê pirr zêde wê jê were bahs kirin û dema ku mirov bi mîtolojîya hûrîyan re li xosletên wê dinerê, wê hinek xosletên wê wê bişibihina xosletên *‘şahmaran’* jî. Dema ku mirov wan xosletên *hedammû* dixwê, şahmaran dihê berbîra mirov.

Wê weke Kûmarbî wê bi heman mazinahîyê wê Nûpatîk weke yazdanekî mazin ê hûrîyan wê were. Nûpatîk, wê di binetera ava kirina Tiş-atalê de wê bi navê *‘Lubadaga’* jî wê were binav kirin. Di cejnên hûrîyan ên bi navê *‘Hîşûwa’* de wê bibîta û zalmana wê ji wî re boraq bi heta kirin. Ew jî weke yazdanekî mazin wê di dema mîtannîyan de jî wê ji wî re boraq werina dayîn û wê di cejnan de wê navê wî bi pîrozî wê were hildan.

Wê di nava yazdanên hûrîyan de yazdanê wan yê din ê herî mazin wê Şimike weke yazdanê rojê û heyvê wê were nasîn li Alalakhê û nava hîttîtan de li Hattûşaşê jî binavê *‘Kušah’* wê were nasîn. Têkilîya wê bi yazdanê Hattî *‘Kašku’* re hatîya danîn. Li ser vê re têkiliya zimanê hattî-hûrî hewl hatîya danîn ku were çêkirin. Şimike, navê cihê ku ew li wê hatîya dunyê li *bajarê ‘kuzîna’* ya. bo vê yekê, navê *‘kušuh’* lê hatîya kirin. Wê bandûra wî zêde hebê, wê di dema mîtannîya de jî wê bandûra wî zêde hebe. **Key Tušratta**, wê dema ku namayê ji keyê misrê re bişênê wê yazdan Şimike, bi navê wî re weke yazdanê misrê ê rojê *”Ra”* re di heman wateyê de wê werênê ser ziman. Bi şîrove û kahanetên ku wê bi wî re bihetan gotin ku ew di wan de di rojê de hertiştî dibî, wê rastîya wî ya mazin ku wê weke yazdanê rojê wê were bi navkirin wê werênê ser ziman. Em dibînin ku wê di demên dawî ên hûrîyan û di demên mîtannîyan de wê li rex **Teššup** wê bahse **Şimike** wê were kirin. Di tekoşîna yazdanan a serdestîyê de ew weke yê herî baş a ji **Teššup** re. Bi wê re wê di vê tekoşînê de wê bahse **Nîkkal** wê were kirin. Ew jî wê weke yazdanekî herî mazin bê. Wê di nava ûgarîtiyan de wê di hîyararşîya yazdanên hûrîyan de wê li cihê herî mazin wê cihê wî were hanîn li ser ziman. Nîkkal hevîna wê Kušuh bê. Nîkkal weê yazdanaka pirr zêde kevn bû. Di serdema sûmer-gûtîyan de wê bandûra wê pirr zêde wê hebe. Hinek lêkolîner û dîrokzan, dihênina ser ziman ku ew dewama

yazdana heyvê a sûmer-gûtî 'Nîngal' a. Nîngal, dihê wateya 'banûya mazin.'

Li vir, di dewama wê de mirov dikarê bahse yazdana hûrîyî Nerîgal bike ku ew bixwe jî wê ji Urkeş'ê bê weke kumarbî. Li vê bajarê hûrîyan ê destpêkê û pirr kevn, em dema ku li bineterên wan ên nivîskî ên weke yên avakirina keyên wê ên weke Atal-şen û Tiş-ata' mirov dikarê, mirov dibînê ku wê li wir bawergeh wê ji Narîgal re jî wê were çêkirin. Weke 'keyê herî mazin' wê ji **Narîgal** were bahs kirin. Di destpêkê de Narîgal weke keyê herî mazin li **Urkeş'ê** wê li Kumarbî re dihê hanîn li ser ziman. Lê piştî, wê **Kumarbî** wê dewsa wî bigirê û wê bê yazdanê herî mazin. **Bajarê Hubşal'ê ku ew dikeve nava amed û wan'ê roja me**, wê bawergeha mazin wê ji Narîgal re were atîfîkirin. Di destpêkê de wê pirr zêde bandûra wî hebe. Wê weke yazdanê ku wê hertîşt jî jê re hevî kirin bê. Lê di demên piştî wê ew bandûra wî nemênê. Wê navê wî li çend bajarn hûrîyan wê bi bawergehên ku wê ji wî re werina çêkirin re wê bi sînor bimênê. Weke 'pîrê zanebûnê' jî wê di nava civate hûrîyan de wê nav bide. Li bajarê Arrapha wê li ser derîyên bajêr wê navê Narîgal wê were nivîsandin. Ev, bo ku ew wan biparêze jî hêrîşên hovan hatîya kirin. Wê di serdema mîtannîyan de jî wê navê Narîgal wê hebe û wê bahse jê were **kirin**.

Bajarê arrapha, wê weke bajarekê navend û pêşketî wê hebe. Ji aliyê çandî ve wê bi demê re wê wate wê hin bi hin wê zêdetir bibê û derkeve li pêş. Li arrapha, cejnên weke "**cejna kenunu**", "**cejna mittrunni**", "**cejna şehali**" û hwd wê hinek ji wan cejnên wan ên ku wê bi awayekî pirr zêde bi nav û deng pîrozbikîran û di wan re pîrozbahî pêşbixistan. Di van cejnan de wê herkesek bi gihiştê hevdu û wê bihevdu re wê pîrozbahî wê bikiran. Wê xwarinên xweş çê bikiran, wê nanê şikeve, nanê sêlê û nanê hevîrê tirs wê di van cejnan de wê bi teybetî wê çêkiriban. Tişteki din jî, ew bû ku wê cejnên wan wê hertîmî serê demsalê û ankû ser heyvê biheta. Wê cejnên wan li her devera welêt wê bi hetan pîroz kirin.

Wê navê Hepat, wê di nava civake hûrîyan de wê pirr zêde wê derkeve li pêş. Her wusa, wê weke ku ew wê ji wan re bê weke nasnemayek. Hûrîyî jî û mîtannî jî wê hepat weke yazdanaka xwûdewend a jin a mazin wê herê bikin. Wê navê wê hertîmî wê di mal û qasrên hûrî-mîtannîyan de wê bijî. Ev bandûra Hepat'ê a di dema hûrîyan de em di dema mîtannîyan de jî wê kifş dîkin. Keçkeyên mîtannî ew dema ku wê perwerde bibînin û dema ku wan perwerdeya xwe qadand wê navê hepatê li dawîya navê wan werê bicihkirin. Ev wê, hem bide nîşandin ku ew

kîna û ji kû na û hem jî wê nîşanaka ku ew di bawergeha Hepatê de bizanebûna û bilind bûna û xwediyê pîrozîya wê na. Keçkeyên mîtannî minaq dema ku navê wan were nivîsandin, wê bi rengê **Kelu-Hepa û('wa') Tatu-Hepa** û hwd wê were nivîsandin. Bi wê re jî em kifş dikin ku wê bajarê hûrî Nuzî wê bi heman rengê wê navê were hildan. Biheman rengî ji Nuzî navê du keçkeyên mîtannî navê wan bi rengê **Şuwar-Hepa, Şatu-Hepa** wê were nivîsandin. Ji vê rengê nivîsandinê mirov kifş dike ku wê li wir jî wê biheman rengî ji wê û bi navê wê perwerde wê were hildan. Ji aliyekî ve wê hepat, wê weke dagera keçkanîyê, zayendetîyê û bereketê bê. Bandûra Hepatê, wê mazin bê, heta ku wê bandûra wê ji sînore hûrî-mîtannî wê derbas bibê û wê di nava hîtîtan de jî wê bi şêwayê hûrîyan wê bidest bikarhanîna navê 'hepatê' wê **bikin**.

Bi wê re jî divê ku mirov vê jî li ser çerçoveya û pergale olzanîya hûrîyan werênê ser ziman ku wê ew yazdanên xwe yên binê ardê jî wê biafirênin. Di nava hûrîyan de wê hijmara 'heft'an wê bi hinek wateyên pîroz re wê hebe. Weke ku çawa wan, di nava xwe de hefteyek weke heft rojan kifş kirîya û ew jîyan kirina wê biheman rengî wê gelek tiştan jî wê werênina ser ziman. Têgîna **'heft pîrozîyan'** wê bi hûrîyan re wê hebe.

Hûrîyan dunya jî wusa şîrovekirina û gotina ku wê 'hefte tebeqeyên dunyê' wê hebe. Ev gotina 'heft tebeqeyn dunyê' weke heft dunyayn li ser hevdû re jî hatîya şîrovekirin. Di dema sûmerîyan û piştîre gûtîyan de jî wan bawer dikir ku 'dunya weke tepsîyekê rast a.' Bo vê yekê, dema ku ew li dunyayan hizirîna, wê li gorî vê têgînê li wan bihizirin. Her wusa, bi vê dunya ku em li wê dijîn û ku em wê weke 'dunya' wê bi nav dikin, wê li gorî vê têgînê wê hem tebeqeyek bê û hem jî wê dunyeyek bê. Bi wê re jî wê tebeqeyên dunyayên din hem li ser vê ya ku em din jî û hem jî li bin ya ku em dijîn wê bahse wan werê kirin. Li tebeqeyên dunya bin, wê mirovê ku ew dimirin û ku wê gîyane wan ne baş bê wê herinê de. Dîsa li gorî bawerîya hûrîyan wê bawer bikin ku wê mirovên baş wê bimirin, lê w gîyane wan wê hilkişê azmana. Yanî wê hilkişê tebeqeya li ser dunya me. Li wir, wê 'her gîyane baş, wê stêrek wan ya birohnî wê hebe'. Her kirinên mirov ên baş, wê di geş û rohnîbûna stêra mirov de wê piştî mirina mirov wê xwedî weyn û wate bin. Bo vê yekê, wê hûrîyî, hertimî mirovan teşwîkî kirinên baş bikin.

Em divê ku vê yekê bibêjin ku wê hûrîyî, wê olzanîya wan, wê di dewama ya gûtîyan de bê. Bi olzanîya xwe re gûtîyî xwediyê têgîn û çerçoveyek pêşketî bûn. Piştî wan re wê hûrîyî li ser olzanîya gûtîyan re

wê pêşketina xwe bijîn. Hûrîyî bi vê yekê, wê di destpêkê de ew dema ku wê bidest pêşketina xwe li herêmê bikin wê temenê wan bi vî rengî wê hebe. Her wusa wê çawa bi nerînek 'ne baş' wê bahse dunya bin werê kirin jî, lê wê yazdanên wê hebin. Yazdanê dunya bin, wê weke yazdanên 'ne baş' û 'ne qanc' wê werina ser ziman. Lê em divê ku vê yekê jî bibêjin ku wê weke ku çawa ku wê li dunyê û bi stêrzanî li azmana yanî li dunya li ser ku wê çerçoveyek yazdana bi piçûk û mazin werê çêkirin wê bi heman rengê di dunya bin de jî wê were çêkirin. Hinek ji wan yazdanên wan ên dunya binardê, wê minaq navê wan bi vî rengî ya Nara-Napşara, Minki-Amunki, Muntara-Mutmuntara. Hûrîyî, wê dunya binêardê wê bi ne başî wê şîrove bikin. Wê dunya binêardê wê bi şêwayekê tefsîra 'dojehê' wê bi wê re were kirin. Li vir jî, wê yazdanên ku wê wê bi rêve bibin û ku wê ji her cûre afsûna xirab ku wê karibin bikin bin. Wê bi vê rengê jî wê, ew karibin derkevina dunya ser a mirovan jî. Li gorî bawerîya hûrîyan derîyê dunya bin ku ew bîafsûna divebê **"apî" û ankû "apî-naaş"** wê dema ku ew herina dunya bin wê vebê. Şîroveyên dunya bin, ew in ku wê yazdanên ku wê karibin her cûra xirabiyê bikin wê li wê bin. Weke ku çawa ku wê li wir nexweşî wê hebe, ew dikarin werina dunyê û nexweşiyê jî belav bikin. Li wir, bi heman rengî ew yazdanên dunya binêardê ew xwedîyê wê qûdretê na ku ew karibin mudaheleyê li 'baxtê' mirov jî bikin. Bo vê yekê re ya ku wê hûrîyî jî weke gûtiyan û pêşiyên wan jî wê boraqan ji yazdanên xwe yên binêardê ên ku ew xirabiyê karin bikin re wê bidin. Armanca wê jî ew a ku ew bo ku wê xirabiyê bi wan nekin. Ew boraq, bi vî rengî weke boraqna xwe parastin û dilê wan yazdanê binêardê xweşkirinê na. Di vê çerçoveyê de ew boraqên ku ew ji yazdanên xwe yên xirab re didin wê ew weke 'daeva' werina ser ziman. Yanî, wê ahenge di nava başî û ne başiyê de û ankû qancî û neqancyê de ku ew bi wê biparêzên. Ev şêwayê boraqkirinê wê piştî de dema mîtanîyan de wê Mîtra jî û piştî Mîtra re wê Zerdest jî li ser wê bikişênê û wê di şîroveyên xwe di avêsta de wê cih bide wan. Ev rewşa hûrîyan wê bê sedema gelek şîroveyên şaş jî. Minaq, di wê hevpaymanîya herdû welatan de ku wê di nava key hîtîfî key Šuppiluliuma û keyê Mitanni key Šattiwaza de ku wê were mohrkirin de di wê de wê hûrîyî weke serdestê herdû dunyayan wê were şîrovekirin û wê bê gotin ku "yazdanên binêardê bi zimanê hûrîyan diaxifin." Ev rewşa hûrîyan weke rewşek teybet a. Di dema gûtiyan de jî wê li ser vê rewşê re wê ji welatê gûtiyan re biheta gotin "welatê şaytan" jî. Di nava hûrîyan de wê yazdanên wan ji bavûkalên wan wê hebûna xwe

bidina domandin. Bo vê yekê wê kevnêşopîyek pirr zêde kevn û demdirêj wê bi wan re û li ser wan re wê hebê.

Hûrîyan, dema ku ew bahse yazdanên serard dikirin, ew weke yazdanên ku ew bi xosletên keseyetîyên mirovan dihanîna ser ziman. Her wusa bi vê rengê, minaq Kumarbî weke "key", narîgal weke 'key' û hwd hanîna ser ziman. Weke ku çawa wê li dunyê tekoşîna desthilatdarîyê wê dinava mirovan de wê pêşbikeve, wê bi şêwayekê wê bê dayîn nîşandin ku ew di nave yazdanan de jî wê hebê. Yazdanên baş ku ew bi xosletên baş dihên tefsîrkirin wê ew li dunyayên li azmana wê werina bicihkirin. Wê xosletekî van yazdanên li azmana ji yê binêardê cuda wê ew bê ku ew 'kirinên ne baş nakin.' Dema ku ew kirinên ne baş bikin wê ew weke 'yazdanên xirab' wê werina bi navkirin. Têgîna yazdaniyê, bi wê rengê dihê hanîn li ser ziman ku ew yazdan qûdrete wî heya ku ew hertiştî dikarê bike. Lê wê sînore wan jî wê hebe. Wê bi xosletên baş re wê şîroveyan bi wan û navê wan re wê pêşbixin. Minaq yazdanê hûrîyan Şimike, bajarê Marî wê bo **wî û 'heft keçên wî'** wê bawergehek mazin wê were vekirin. Ew heft keçên Şimike, wê weke ferîşteyên **'eşe hawurni('bihûşt')** jî wê werina hanîn li ser ziman û ji wan bahs werê kirin. Wê ew werina pîrozkirin. Weke yazdanna jin, wê ji wan bahs werê kirin ku ew jî bi heman rengî xwedî xoslet in. Ev rewş, wê piştî wê bi gelek awayan wê were şîrove kirin. Di dema Mîtannîyan de em dibînin ku wê şîroveyek felsefîkî wê li ser 'yazdan' re wê bi têgîna 'başî û nebaşîyê' re wê were pêşxistin û wê bê gotin ku 'ew ya baş jî û ya ne baş jî dide dîyarkirin.' Mîtannî, wê li vir di dema xwe de wê gotina 'yazdan' weke navê xwûdê wê razber bikin û wê hildina li azmana û weke kifşkarê hertiştî wê bînin ser ziman. Di vê çerçoveyê de ev rewşa mîtannîyan, di aslê xwe de nîşanaka pêşketina dema aqil û bi teybetî jî aqilê felsefeyê radigihêne. Di dema mîtannîyan de serborîya **Mîtra û çîroka wî ya bi 'gûrandina ga' re** wê, di vê çerçoveyê de wê pirr zêde vegotinbar bê. Mîtra, weke her bawermendên mîtannîyî û ên berî xwe wê pêşî ji gayê xwe ku ew hatîya pîrozkirin wê hêvîya kirin û çêkirina hertiştî û hanîna li cih a xwestekên wan bike. Piştî dema ku gayê wî rojekê derfetê dibînin û ew ji malê diravê, Mîtra di mejiyê xwe de wê bigihîjê wê têgihîştin û bawerîyê ku "wê yazdanek li gê('ga') re jî hebe ku ew baxtê wê jî dide kifşkirin." Piştî ku ew digihîjê wê têgihîştinê wê gayê xwe li devera ku ew wê dibînin û digirê wê serjê bike û wê bike boraq ji 'yazdanê mazin' re. Piştî wê zîyefetê bi wê weke 'sofraya yazdanê mazin' wê ava bike û wê herkesek wê ji wê bixwê. Mîtra li wir, bi herkesekî dide bawer kirin

ku 'heçîyê ku ew ji wê sofrayê bixwê, wê ew bi xwarina xwe re wê paymanê bi yazdanê mazin re wê çê bike. Bo vê yekê, ev rewşa Mîtra ku wê piştî her sala dinava ola êzdayî de wê bi gûrandina gayekî wê were domandin. Wê her sal wê di wê demê de wê gayek werê gûrandin û wê bi wê re wê **'sofraya yazdanê mazin'** were danîn. Kî ji wê sofrayê bixwê, wê weke ku payman bi yazdanê mazin re çêkirî wê were herê kirin. Di dema mîtra de wê mîtrayî wê vê rewşê, bi gelek şêwayan wê li hêtên bawergehên xwe wê xîz bikin. Bawermendên mîtrayîyê, ji wan re 'metran' tê gotin. Mîtra bixwe jî wê, ew weke filosofekî wê derkeve li holê û wê hizrên xwe wê werênê ser ziman. Bi vê yekê re wê ew temenê yekkirina li dora gotina 'yazdan' bi têngîna melekê tawis re wê çê bike û pêşbixe. Di vê çerçoveyê de wê hizrên Mîtra, wê bix we re wê pêvajoyekê wê bidina destpêkirin. Lêkolînkirina mîtra bi serdema wî û aqilê wî yê felsefîkî re wê di van waran de wê gelek têngî û têngiştinên giranbûha wê bi me bide kifşkirin. Mîtra, wê yekkirina ku ew li dora gotina 'yazdan' dike, wê di aslê xwe de wê temenê pêşveçûnên olên semîtîkî ên yek-xwûdayî jî wê bi xwe re wê biafirênê. Her çendî ku wê Mîtra wê di vê çerçoveyê de wê pêvajoyek nû wê di xate bawerîya yazdanî de bi şêwayê 'yek-xwûdayîya yazdanî' re wê bide destpêkirin jî, lê wê bi demê re ew pêşxistina wî, wê temenê xate olên semîtîkî jî wê bi afirênê. Bi wê re derketina ola pêşî a yek-xwûdayî a cihûtîyê ku ew di wê serdema ku wê Mîtra van pêşxistina bi aqilê xwe yê felsefîkî bike jî divêt ku mirov wê tenê weke rasthatinekê şîrove nekê. Ev pêvajo, wê bi awayekî, pêvajoya olî a pirr-yazdanî û ya 'yek-yazdanî wê di zikhevdû de wê bibê. Lê bi wê re wê bi demê re ya ku wê derkeve li pêş bi bandûra aqilê felsefeyê û pêşketinên civatî û desthilatdarî û hwd re wê, aliyê yekirinê ê yek-xwûdayîya yazdanî bê.

Di vê çerçoveyê de mirov dikarê serdema mîtannîyan weke serdemek nû a pêşketî jî werênê ser ziman. Serdema mîtannî, wê çendî ku wê navê pirr yazdanên civakî ên demên bûhûrî wê hebe jî, lê wê ji wê zêdetirî wê xateka yazdanî ya hatî yekkirin bi aqilê felsefeyê wê dem bi dem wê pêşketina xwe bijî û wê ezmûn, fêr û pêşketina xwe wê bide çêkirin. Di vê çerçoveyê de wê ev pêvajo, wê weke pêvajoyîna giring a demî bin. Mîtra, wê serdema mîtannî, di vê çerçoveyê de wê bi aqilekî wê şîrove bike. Piştî Mîtra re wê Zerdeşt, vê rewş wê fahm bike. Lê Zerdeşt, çendî ku wê ew wê fahm bike jî wê ew, wê fahmkirina xwe bi ji nû ve şîrovekirin û hewldana fahmkirina xwe ya bi demên berê ên pirr-yazdanî re wê bike ku wê werênê ser ziman. Di vê çerçoveyê de mirov dema ku li

pirtûka avêsta dinerê, ya ku mirov dibînê wê bi awayekî vekirî wê di vê çerçoveyê de **bê**.

Bi wê re jî em dema ku wê werina dema mîtannîyan, em divê ku vê jî werênina ser ziman ku wê pirranîya van yazdanan wê hebin. Bi wê re jî wê di dema mîtannîyan de wê keseyetîyên weke Mîtra, Varûna, Îndîra û Vadah wê derkevin û wê di şopa yazdanên xwe de wê pêvajoya felsefikî wê bidina destpêkirin. Di aslê xwe de wê di dema mîtannîyan de derketina Mîtra, Varûna, Îndîra û Vadah, wê nişanaka pêvajoya pêşketina felsefeyê jî bê. Ber ku ev keseyet, çendî ku wê weke filosofna wê werina û wê li ser şopa yazdanê xwe wê hizrên xwe wrênina ser ziman jî û wê pêvajoyîna olî bi olzanî wê bidina destpêkirin jî wê, bi wê re ew pergala felsefeyî wê bi afirênin. Ew aqilê felsefeyê dihênina ser ziman. Ew rengê aqilê hemdem û bi wê re bi olzanî pêşxistina ola wê, pêş dixin. Wê li ser têgihan re wê bi têgihiştinî wê bimeşin. Teybetmendîya vê dema mîtannî a bi Mîtra, Varûna, Îndîra, Vadah û hwd re wê di vê çerçoveyê de wê bi vê rengê bê. Ew pêvajoyeka pêxemberîya yazdanîyê pêş dixin. Wê di vê çerçoveyê de ew werina şîrove kirin û pêşxistin û bi wan bawerî were kirin. Ew di şopa yazdanên xwe de na. Wê bi wê re jî ew wê werênina ser ziman. Wê ew aqilê demê wê bi vê rengê wê biafiênin û werênina ser ziman.

Keseyetîya ku wê mirov bi xwe re biafirênê, wê di vê demê de wê wê bi têkiliyên xwe yên li dora xwe re wê navenda xwe ya civakî û civaknasî wê bi wê re wê biafirênê. Wê keseyetên bizane wê biafirin. Her wusa zanebûn û keseyet wê di keseyetîya van keseyetîyên weke bi Mîtra, Varûna, Îndîra, Vadah û hwd re wê, xwe bide diyarkirin. Şîroveyên ku wê bên kirin, wê li ser keseyetan re wê werina kirin. Ev dema ku wê di wê de wê bi vê rengî wê êdî wê keseyet û zanebûn wê bi aqilê felsefeyê re wê pêşbikeve û wê weyn û rola xwe di pêşxistina ol û bawerîyê de wê bileyizê, wê bi aqilê olzanî re wê felsefeyê bike. Mîtra, li vir, pirr giring û balkêş a ku mirov wî fahm bike û werênê ser ziman. Her wusa, divê ku mirov bi wê re werênê ser ziman ku wê Mîtra û rastîya wî ya bi felsefeya wî re ku wê ew bi afirênê, wê rengê pêşketina oldarî û bawerîya demê a bi aqilê felsefeyê re wê bide diyarkirin û nişandin. Mîtra jî wê weke 'melekê tawis' wê gotina 'yazdan' wê derxê li pêş û wê li ser wê re wê têgîna xwe ya pîroz wê werênê ser ziman. Ev wê bi demê re wê gotina yazdan, wê weke navê 'xwûdê' wê derxê li pêş. Bi Melekê tawis re wê navê yazdan, wê bê navê xatek pîroz û pêşketina wê ya bi civatî. Wê li ser wê re wê mirovên weke Mîtra wê werin û wê hizrên xwe wê bi

felsefikî wê werênina ser ziman. Felsefeya yazdan, wê bi ol wê were pêşxistin. Bi demê re wê têgîn, têgih û olzanîya yazdan wê pêşbike û wê pergale wê ya civatî wê bi wê re biafirê û werê ser ziman. Di vê çerçoveyê de wê ola dema aqilê felsefeyê wê were pêşxistin. Mîtra wê li ser xate yazdanîyê re wê filosofek, bawermendek û olzanekî wê xatê ê ku wê bi felsefeya wê re wê **olzanîya yazdanîyê** wê bi zanînî, zanebûnî û zanîstî wê pêşbixe bê. Piştî wî re ji xwe wê Zerdeşt, weke zane, filosof û bawermendê wê têgîna felsefikî wê derkeve li holê.

Mîtra, di aslê xwe de ew rastîya wî bi başî ne hatîya fahmkirin. Em li vir, dema ku em dinêrin, em dibînin ku wê bi awayekî sazûmanî wê bi hebûna civatê re û li ser xate ol û bawerîya xwe re wê Mîtra, wê pêvajoya aqilê felsefeyê wê bide destpêkirin. Pêşketinên ku wê Mîtra wê temenê wê biavêjê wê, ne pêşketinên ji rêzê bin. Rastîya Mîtra ku li pêşîya wan pêvajoyên felsefeyê de di destpêkê de newê hildan li dest û fahmkirin, wê mirov nikaribê wan pêşveçûnên bi aqilê felsefeyê re jî bi destpêka wan wan baş hilde li dest û fahm bike. Di vê çerçoveyê de wê Mîtra, diroka bi hezaran salan a bavûkalan wê di temen û hîmê xwe de wê hilde li dest. Ji serdema sûmer, gûtî, qasît û hûrî û mîtannîyan heta wê deme derketina Mîtra wê pêvajoyê bi pêşketinê wê derbas bibin. Piştî serdemên dirêj ên sûmerîyan re wê gûtîyî, pêvajoyek civatî a hemdem wê bi aqilê xwe re wê bidina destpêkirin û wê dem bi dem wê bi rêxistin bikin û wê zanebûna wê pêşbixin. Em î ro, dizanin ku wê keyên gûtîyî wê di qasrên wan de wê nivîsgehên ku ew tişî bineter û nivîsên ku wan bidest nivîsandina wê bê kirin. Ev hemû wê ezmûn, fêr û cerbên wan ên ku wê ew li ser wan re xwe bi pêşketina xwe re wê bidina domandin bê. Ev weke kevneşopîyekê wê di dema hûrî û mîtannîyan de jî wê wusa bê. Hûrî, wê serdema wê, ku em ji aliyê mîtannîyan ve li wê binêrin, em dikarin serdemeka di dewama ya gûtîyan de ku wê bi awayekî bûhûrîner wê pêşbikeve bê. Her wusa wê di vê çerçoveyê de wê mîtannî, di dema xwe de wê şewayekî pirr zêde cuda ê pêşketinê wê bi xwe re wê bidina cuda. Ti farqe rengê pêşketina mîtannîyan û ya serdema me a sedsale 21'ê ji hevdu zêde tûna ya. Di şewa û awayekî bi vî rengî de wê pêşbikeve. Rengê pêşketina Mîtra û aqilê wî bi awayê felsefikî wê hinekî jî vê rastîyê bi vê awayê wê bide nîşandin.

Her wusa, li vir, em divê ku vê yekê jî biawayekî vekirî di vê çerçoveyê de wê werênina ser ziman ku wê mîtra, wê serdema mîtannîyan wê bi aqilê xwe wê weke ku wê ji nû ve bi awayekî felsefikî wê bi rêxistin bike. Her wusa, wê di vê çerçoveyê de wê serdema rengê

pêşketina aqil a bi mîtiolojikî û hwd wê bide girtin. Piştî Mîtannî û Mîtra re wê derketina Zerdeşt û pêşketina Medîya, wê pirr zêde wê watedar bê. Derketina Zerdeşt û pêşketina Medîya, wê weke pêvajoya dûyem a li ser ya pêşketina mîtannî û derketina Mîtra re bê. Wê derketina Zerdeşt û pêşketina Medîya, wê bide nîşandin ku wê çawa piştî Mîtannî-Mîtra re wê were jîyîn bi awayê civatî. Zerdeşt, bi nivîsandina rêza pirtûkên avêsta ku wê di wê de aqilekî nû wê werênê ser ziman û wê serdemên berî xwe wê di wê de bi awayekî hev girtinî wê ji nû ve wê şîrove bike, wê destpêka demeka nû jî wê bi xwe re wê werênê.

Serdema Medîya bi pêşketina wê re em dema ku wê hildina li dest, em divê ku di serî de weke serdemek nû ya civakî ku wê pêşkeve li kurdistanê û herêmê mirov dikarê werênê ser ziman. Serdema Medîya, wê weke serdemeka weke di dewama ya mîtannîyan de bê. Her wusa weke ku çawa ku wê serdema hûrîyan weke di dewama ya gûtîyan de bê, piştî wê re pêşketina mîtannî û piştî mîtannî re pêşketina medîya jî wê ji aliyê aqil, çand û kevneşopîyê ve wê weke dewama mîtannîyan bê. Di vê çerçoveyê de mîtannî-medîya weke serdemeka aqilê felsefeyê wê pêşbikeve û wê xwe bi pêşketina xwe re wê bide diyarkirin. Di serdema medîya de jî wê desthilatdarîyên herêmî ên kurdistanî ku wê li gorî aqilê mîtravanîyê wê pêşbikeve û wê ji aliyê bawermendên mîtravanîyê 'metranan' ve ku wê were bi rêvebirin wê desthilatdarîyên weke **desthilatdarîya abgar** wê pêşbikevin. Ev desthilatdarî, wê bidestê kurdn mîtravanî ên wê demê wê were avakirin. Ev şewayên weke yên desthilatdarîyên ên weke desthilatdarîya abgar, wê di dema medîya de jî wê hebin. Wê di wê demê de wê hemû di bin konfederelîya medîya de wê bigihijina li hevdû. Li herêmê bi şewayê mîrgehî ew bi rêxistin bûna. Di nava bawerîya yazdanî de wê 'mîr' û ankû 'mîrîtî' jî wê weke sazîyaka ku ew hatî pîrozkirin jî bê. Li kurdistanê, wê ji van deman ve wê 'mîrgeh' ku ew hatina avakirin wê hebin. Di serdema medîya de wê ew mîrgeh hemû wê cardin bigihijina li hevdû. Piştî serdema gûtîyan gihiştina mîrgehên kurd û dana destpêkakirina serdema hûrîyan û piştî wê re bihevan rengî dîsa gihiştina hevdû a mîrgehên kurd li herêmê bi çêkirina yekkirina wan ya di nava xwe de re wê serdema mîtannîya a dîrokî wê bidina destpêkirin. Bi heman rengî wê di dema Medîya de jî wê bigihijina hevdû û wê yekbûnê çê bikin û wê serdema wê bidina destpêkirin. Di her demê de dema ku mîrgehên kurdan yekbûn di nava xwe de çêkirina, wê li herêmê bi vî rengî wê pêvajoyên dîrokî bi xwe û

civatîtiya xwe re wê bi desthilatdarî wê xort bidina destpêkirin. Em dema ku li dîroka herêmê binerin, em rastî gelek pêvajoyên bi vî rengî werin.

Serdema medîya, wê weke serdemeka giring bê. Piştî wanqas pêvajoyên pêşketina bi jîyane civatî re wê, ev serdem weke serdemek pêşketî wê xwe bide dîyarkirin. Li vir, ez divê ku vê yekê jî bi wê re werênima ser ziman ku wê medî, di vê çerçoveyê de wê weke astek, radeyek û pîvaneka pêşketinê jî bin. Serdema medîya, wê bi zaneyên civatî û bawermend ên weke Zerdeşt û hwd re wê pêşveçûna xwe re wê werênê ser ziman. Zerdeşt, wê pêşketina mazin di pirtûka avêsta de wê werênê ser ziman. Ew pşketina ku wî bi hizrî hanî ser ziman, wê piştî wê di jîyanê de wê bihanîna li ser ziman re wê xwe bi pêşketina medîya re wê bide dîyarkirin. Medîya, wê weke desthilatdarîyeka ku wê di demek kin de wê pirr zêde wê pêşbikeve û wê pêşketinên nû ên mazin wê derxe li holê. Bandûra wê wê hem li hemû herêmên meopotamîya û hem jî wê li herêmên anatolîa wê bibê. Herêmên anatolîa, wê di wê demê de wê li wê desthilatdarîyên weke ya Lîdya û hwd wê wê hebin. Her wusa, ev jî wê hema bêja weke hêzek anatolîyî wê biikevina sînorê medîya û welatê wê de. Li medîya wê pêşketinek pirr zêde ya mazin wê hebe. Wê dewlemendîyek pirr zêde mazin wê hebe. Ev jî wê temenê wê bê ku wê bi demê re wê gelek hêrîşên ji hewirdora wê êdî wê li medîya wê bibin. Di wê demê de wê keyên medî, bo ku pêşîya wan hêrîşan bigrin, wê seferna li anatolîa bikin. Seferên ku Harpagos li Anatolîa kirina, wê bina malê dîrokê. Her wusa bi wê re jî wê hinek sefer ku wê keyê medî ê dîrokî Qîyakser ku wê ew bixwe li ser serê wê bê, wê bê kirin. Di wê demê de şerê di nava medîya û Lîdya de ku wê li kevîya çem(rûbar)ê sor ku wê bibê, wê ew jî wê bi navê wan bibê. Di wê demê de wê key Aliyêt wê li ser serê lîdya bê û wê li ser serê medîya jî wê Qîyakser wê hebe.

Qiyakser, wê weke keyê mazin ê medîya bê. Serdema wî, weke zerdemek zêr û rohnî bê. Bandûra wî wê li ser serdemên piştî jî wê hebe. Li herêmê ew, wê serdemek dîrokî bide jîyankirin. Di destpêka desthilatdarîya medîya de wê keyê wê dîyaqos, wê weke keyê mazin wê derkeve li pêş. Ev key, wê pêşî civate aşîr û mîrgehên medî li herêmê wê li hevdu bicivê û wê di nava xwe de biryarê bide ku ew herin û serî li Dîyaqos bidin û wî werênin û li ser taxt rûnênin weke key. Bi vê rengê, wê destpêka keyê medîya a dîyaqos, wê hebe. Piştî wî re wê key Firortîs û kûrê wî key Qîyakser wê werina li ser taxt. Piştî Qîyakser re wê kûrê wî Astîyag wê were li ser taxt û wê rûnihê.

Desthilatdarîya medîya wê di vê demê de wê bi van keyên wê re wê derkeve li pêş. Wê mazin bibê. Wê herêmn başûr, rojhilat, rojava û bakûrê kurdistanê roja me, wê hemûyan bikê bin desthilatdarîya xwe. Hema bêja ev wê pirranîya axên desthilatdarîya mîtannîyan bin. Piştî ku Medîya li ser herêmen kurdistanê desthilatdarîya xwe saz kir û pê de wê, bi ber bahre hûrmezê û hwd ve wê herê. Li aliyê din ve jî wê hinek seferên wê jî wê li anatolîa bibin. Wê herêmen xwe yên ku berê li anatolîa di bin desthilatdarîya mîtannî de bûn ku wê bike ku wan dîsa hilde bin destê xwe. Wê hinekan ji wan bike jî. Weke ku wê çawa di dema mîtannîyan de wê li hemberê wê hîtûtî wê hebin. Wê di dema medîya de jî wê li hemberê wê Lîdyayî û hwd wê hebin. Wê hinek şer jî weke şerê di sale 585'an ku wê li dora çemê sor di nava artişa med û ya lîdyayîya de wê bibê, wê derkevet. Lê ev şer jî wê piştî wê bi peymanê aşîtiyê a di nava wan de wê bi dawî bibê. Di heman demê de wê weke bûyarakî xwezayî wê heyv were nava roj û dunyê û wê li dunyê demekê wê weke ku wê reş bibê. Medî jî û lîyayî jî wê vê rewşê weke rewşeka 'hêrsbûna yazdanên wan li wan ber ku ew bi hevdû re şer dikin' wê bixwênin û wê piştî dawî li şerê bihevdû re wê bênin. Lê berî wê bûyarê re jî wê nêzî pêncsalan wê li her hevdû di qada şer de wê bisekinin û wê şer bikin.

Piştî wê rewşê re wê keyên medî û yê lîdyayî wê li hevdû rûnihin li qasrê û wê bi hevdû re paymanê mohrbikin di pêşengîya şewirmend û wezirên xwe de. Di wê demê de wê weke rewşeka mayîndakirina wê paymana aşîrîyê di nava wan wan de jî wê keça keyê lîdyayî 'Aryanîs' wê bi kûrê keyê medî Qiyakser astîyag re wê were zewicandin. Ev zewicandin, wê weke zewicendinaka wê aşîrîyê jî bê. Piştî wê re wê di nava herdû alî û herêman de wê pêvajoyek aşîrîyê wê pêşbikeve. Lê li herêmen wê herîkînen komên hov ên ku ew tên herêmen û herîşî herêmen dikin ên weke 'kîmerî' û hwd jî dibin. Berî wan li dora dusedsalî ku wê nêzî sedsalî wê bidomê wê li herêmen wê herîşên komên 'etrûskî' wê li herêmen bibê û wê talan û kevilkirinên mazin li herêmen wê bikin. Wê li herêmen anatolîa jî û ên mesopotamîya û ankû kurdistanê jî wê gelek herîşên wan bibin. Tam ku medîyayîyan û xalkên herêmen ku ew dihizirin ku wa herîşên etrûskîyan sekin in, wê ya komên din ên weke kîmerîyan û hwd wê destpê bike. Lê wê medî, wê bi sazûmanaka ku wê di nava xwe de wê çê bikin ku wê karibin wan jî bidina sekinandin. Artişa Medîya, wê bo ku ew karibê herîşên li herêmen bide sekinandin wê xwe pirr zêde mazin bihêz bike û bigihêne sazûmanaka berfireh a xort. Ev rewşa xwe bi hêz kirina artişa medîya, wê li herêmen wê gelek dordora jî wê bi tirsênê.

Ber ku ew di tirsihin ku wê medî hêrîşî wan bikin û wan jî bikina bin sehêta xwe de. Li herêmê desthilatdarîya med, wê weke desthilatdarîyek xort ya piştî ya mîtannîyan re wê bibê. Wê li herêmê, aşîrên kurd ên gûtîyî, hûrîyî, qasîtî, mîtannîyî û ankû sûbarûyî û hwd, ku ew heta wê demê hebûna xwe didomênin wê di bin sihwan û banê desthiolatdarîya medîya de wê hêz û qûweta xwe bigihênina hevdu û wê serdemek nû wê bi xwe re wê li herêmê bidina destpêkirin. Li herêmê heta wê demê keyanîyên kurd ku wê bi bawerîya xwe re wê yazdanî û mîtrayî bin, wê di wê demê de wê weke ku wê bi bawerîya xwe re wê xwe ji nû ve wê bi rêxistin jî bikin. Her wusa, piştî Mîtannî û serdema wê, ev serdema medîya, wê weke serdemek nû bê. Ev serdem, wê li ser pêvajoyên demê ên ku rûdana re wê weke pêvajoyek ku wê ji wan gelek ezmûn û fêr bizanebûnî derxistîya û ew ji wê demê bi hêztir derketiya li holê ya.

Di vê demê de wê ji aliyê bawerîyê ve ew gotina 'yazdaniyê' ku Mîtra bi ola xwe re ew derxistîya sr hemû yazdan û bawerîyan re wê, zêdetirî serwer bibê. Wê bi wê re wê felsefeya 'yazdaniyê wê di nava ola mîtra de wê were kirin. Piştî jî wê Zerdeşt weke filosofekî wê xatê wê were û derkeve. Zerdeşt, di dema 'key wîstaspa' de wê derkeve û wê pêşî hizrên xwe yên olî wê pêşbixe û wê li herêmê gelek aligiran wê ji xwe re çê bike. Wê Piştî demek dirêj wê li herêmê bigerihê û wê bawerîya xwe werênê ser ziman. Zerdeşt, wê di w gera xwe de wê li ser gotinên felsefeyê re wê bawerîya yazdan wê werênê ser ziman. Serdem serdemek felsefeyê ya. Di wê demê de wê hem di nava medîyayîyan de wê zane û filosof wê hebin û hem jî wê li herêmê wê hebin. Her wusa, wê zanebûnêka ku wê karibê bi wan bide herêkirin wê werênê ser ziman. Zerdeşt, wê pîr dirêj wê werênê ser ziman.

Piştî wê serdest, wê ji herêmê herê herêmên din ên Asya weke hîndistan û Çînê û hwd. Wê demek dirêj li van herêman wê bimênê. Piştî wê vegerihê li herêmê. Zerdeşt, dema ku ew divegerihê li herêmê, wê pêşî ji aliyê **key Wîstaspa** ve wê were girtin û wê bê avêtin li zindanê. Lê hizrên zerdeşt li herêmê wê belav bibin. Di wê dema ku wê key wîstaspa zerdeşt diavêje zindanê de wê herkesek wî nas bike. Di nava wan yên wî nas dikin de wê banûys key wîstaspa **banû Atosa** jî wê hebe. Ew weke ji wan mirovên pêşî ku wê ew bawerîya xwe bi zerdeşt werênê bê. Piştî wê serborîya di nava key wîstaspa û Zerdeşt e wê destpê bikê. Hê ku wê zerdeşt di zindanê de bê, wê haspê key wîstaspa ku wî gelekî hêsê fikir wê lingê wê bişikihê. Wê ti kesek nikaribê wê baş bike. Piştî, wê zerdeşt wê ji zindana wî, wê xaberê ji wî re bişênê û wê

bibêjê ku ew dikarê baş bike. Piştî ku ew dihê hanîn li pêşîya wîstaspa, Wê key wîstaspa bêjiyê de 'ku ew, haspê wî baş bikê wê wî azad bike. Lê ku ew baş nekê wê serê wî lêxe.' Zerdeşt vê herê dike. Piştî jî wê key, wek demekê mohletê bide Zerdeşt ku ew haspê wî baş bike. Piştî di hundurê wê mohletê de wê Zerdeştê wê haspê wî baş bike û wê zanebûna xwe bide nîşandin. Piştî wê key wîstaspa wê zerdeşt afû bikê û wê wî serbest berde. Lê berî ku ew wî bide berdan, wê zerdeşt bi şewirmendên xwe re bide nîqaşkirin. Li ser vê rewşê re wê key wîstaspa bibînê û fahm bike ku zerdeşt çendî bi zanebûn a. piştî wê key wîstaspa jî wê weke jina xwe Atosa wê bawerîya xwe bi rastîyên ku zerdeşt dihênê ser ziman wê werênê. Ew jî, wê vê bi keyanîya xwe re wê bê aligirê zerdeşt. Ew ti farqê di nava bawerîya xwe ya yazdan û zerdeşt de wê nebînê.

Ev rewş wê weke rewşeka serborî a zerdeşt bê. piştî wê re wê zerdeşt, wê bawerîya wî wê li herêmê wê belav bê. Wê gelek mirov li herêmê wê bawerîya xwe bi zerdeşt wê werênin. Piştî wê bawerîya zerdeşt wê li herêmê wê hin bi hin wê belav bibê û wê mazin bibê. Li herêmê wê hizrên zerdeşt, wê temenê ol û bawerîya dema aqil wê bi xwe re wê pêş bixe. Bandûra zerdeşt û hizir û rengê pêşketina bawerîya wî wê li herêmê bandûrê li olên weke cihûtiyê, mesihîyê û hwd jî wê bike. Pêşveçûnên xate bawerîya zerdeşt, wê bandûra wê li ser olên ku wê piştî wê derkevin jî wê bibê. Bawerîya zerdeşt, wê weke bawerîyek yazdanî wê li herêmê li ser kevneşopîya pêşketinên rengê bawerîyê ê demên bûhûrî wê bibê. Kevneşopîya ol û bawerîyê û civaketiyê a di temenê temen û pêşketina zerdeşt û hizrên wî de wê bi serdemên gûtî, hûrî û mîtannîyan re wê bê. Bûyar, rewş û serborîyên ku wê ku wê zerdeşt wê bi hizrên xwe yê avêstayî re wê werênê ser ziman, wê ji van demên gûtî, hûrî û mîtannîyan bin. Mirov dikarê bi vê çerçoveyê re avêstayê, weke pirtûkeka ku wê hevgirtineka wan deman û pêşketina wan jî bê. Di aslê xwe de wê li ser pêşketina wan deman re wê Zerdeşt wê bi hizrên felsefeyê wê şîroveyên xwe wê weke Mîtra û li ser wî re û bawerîya wî ya yazdanî û ankû êzdayî re wê werênê ser ziman. Di vê çerçoveyê de wê Zerdeşt wê destpêkek û pêvajoyek nû a bi pêşketina bi wî re bê. Wê hizrên Zerdeşt, di vê çerçoveyê de wê xwediyê rastiyeke bin. Di aslê xwe de em divê ku vê yekê jî werênina ser ziman ku Zerdeşt, heta ku em serdemên gûtî, hûrî û mîtannîyan bi pêşketin û pêşveçûnên wan re baş fahm nekin, emê nikaribin zerdeşt-avêsta jî bi hizrên wan re baş fahm bikin. Di vê çerçoveyê de mirov dikarê bibêjê ku heta ku mirov temenê zerdeşt-avêsta fahm nekê, mirov wê nikaribê zerdeşt-avêsta baş fahm

bike. Bi wê re jî ku mirov bi awayekî baş ku mirov zerdeşt-avêsta fahm nekê, mirov wê nikaribê medîya û pêşketina wê jî baş fahm bike. Zerdeşt-avêsta-medîya bi wê rastîyeka demê a serdemî bin. Wê bi wê re destpêkek bin. Serdema medîya, wê piştî wê civatîtiya xwe bi aqilê felsefeyê wê biafirênê. Wê li ser wê re wê civak, were şîrovekirin û fahmkirin. Destpêka şîrovekirin û fahmkirina civakê di dema mîtannîyan de wê Mîtra bike.

Ji aliyekî aqilê felsefîkî û pêşketina wê ve ku mirov li mîtannî binerê, mirov dikarê mîtannî bi pêşketinên wê yên weke mîtra û hwd re wê weke destpêkekê şîrove bike. Di aslê xwe de ya ku wê mîtannî û dema wê jî hûrî û dema wê cûda bide hanîn li ser ziman jî wê ne ketina dema hûrîyan a di ancama hêrîşan û hwd de bê. Wê hinekî jî ev pêşketina nava hûrîyan ku wê bi navê mîtannî wê wergerênina serdemeka nû ya civakî û desthilatdarî bê. Ji xwe wê dema mîtannîyan de jî wê, heman aşîr, mîrgeh û keyanîyên hûrîyî wê hebin ku wê ew wê pêvajoya mîtannîyê wê bi awayekî ji nû ve wê pêşbixin. Ji aliyekî ve ya ku wê mîtannî ji dema hûrîyan cuda werênê ser ziman, wê ast, rada û pîvana bi aqilê felsefeyê re bê. Her wusa, wê dema hûrîyan de wê weke ya gûtiyan wê şewayên hizirkirinê ên weke bi mîtolojîkî û hwd ên weke bi **yazdanê bahozê Teşup** ku ew weke bavê yazdanan tê bi navkirin û yazdanê rojê Kumarbi, yazdana xwûdewend a jin Hepat, Şavuşka, Ninatta, Nubidağ, Kudaba û Narigal û hwd re wê werê pêşxistin. Wê li ser wan re wê aqil were pêşxistin. Her yekê ji wan weke 'yazdan' û bi navê yazdan w hem têngînek, hem weke filosofekî wê bihizirê û bide hizirandin û hem jî wê weke keseyetîyekê wê di wê demê de wê serdest bê. Lê di dema mîtannîyan de em, çendî ku rastî van navan û hwd tînin jî em, dibînin ku wê ya giringtir bi aqil felsefeyê ku wê mirovên weke Mîtra û hwd ku wê werênina ser ziman bin. Wê mirov, wê êdî xwe yazdan ne denezênê. Wê xwe weke 'bawermendê yazdan' û ankû 'bijartîyê yazdan' wê werênê ser ziman. Bi wê rengê jî wê, ew êdî wê şîroveyên xwe li ser wê re pêşbixe. Serdema mîtannîyan, ji van aliyan ve mirov dikarê bibêjê ku wê serdemeka ku wê bia wayekî pirrdîmenî wê di wê de wê pêşketin û pêşveçûn wê di zikhevdû de wê bibê. Weke ku çawa ku wê di dema hûrîyan û piştî di dema mîtannîyan de jî wê yek-yazdanî û pirr-yazdanî ku wê di zikhevdû de wê bijî û pêşbikeve.

Rastîya têngîna yazdanîyê, wê bi vê rengê wê li ser pêşveçûnên aqilî ên ku wê bibin re wê bê mijara nîqaşan. Gotina 'yazdan' wê bi awayekî wê were lêpirsîn di mejî de. Wê bê hizirîn ku wê kî yazdan bê û mirov

yazdan çawa şîrove û salix bike û yazdan werênê ser ziman. Di vê çerçoveyê de wê Weke em bi serborîya Mîtra a bi 'gûrandina ga' re kifş dikin ku wê yazdan, wê bi têngîna 'gîyanê' re wê êdî were salixkirin û ser ziman. Li ser wê gîyankirinê re wê yekkirin jî wê bi gotina yazdan re wê were kirin. Ji yazdanên li dunyê wê bi ber yazdanê gîyanî ve wê pêvajoya pêşketina aqil û fahmkirinê wê xwe bide domandin. Piştî ku ew rewşa yazdan bi vê rengê ew hat salixkirin û fahmkirin, wê piştî li ser wê salixkirin û fahmkirina razber re wê çawa 'şenberîyek' were kirin û wê yazdan were fahmkirin bi 'cism' wê li ser wê re wê hizirkirin, were kirin. Ya ku mirov kir gîyan û ji laşê şenber derxist û razber kir, wê piştî hewl bide ku wê bide. Lê wê êdî ne yazdan wê bixwezê û ne jî wê mirov wê karibê wê rewşê salix bike. Mirov, li ser wê têngîna ku wê 'yazdanak li ser hemû kesî re bê' û 'wê hêza wî ya kirina hertiştî ku wê hebê' re wê, bi wê re wê bikeve nava hewldana fahmkirinê de. Piştî Mîtra Zerdeşt jî, em dibînin ku wê di avêsta de wê nîqaşna li ser gîyanê wê bimeşênê. Her wusa, em dibînin ku wê zerdeşt di avêsta de wê werênê ser ziman ku wê mirov û gîyane mirov weke dûbeşan wê hebe. Bi wê re jî wê aqilê mirov weke beşek sêyem wê hebe. Piştî wê re wê nîqaşên 'gîyane biaqil' wê were meşandin. Zerdeşt wê bibêjê ku "wê aqil, piştî gîyan ji laşê ku ew di wê de ya ku ew derket, wê bi gîyanê re bimênê." Her wusa, têngîna gîyanek bi hiş, wê xwe bide dîyarkirin û pêşxistin. Têngîna gîyane bi hiş, wê her wusa, di vê çerçoveyê de wê rengê rastîya fahmkirina biaqilê felsefeyê jî bê. Di vê çerçoveyê de em dibînin ku wê Zerdeşt wê temenê van rengên fahmkirinê ên bi aqil, wê biavêjê û wê nîqaşên wan ên bi aqilê felsefeyê wê bide destpêkirin. Avêsta, wê binetereka van nîqaş, têngîna fahmkirinan bê. Piştî Zerdeşt re wê di vê çerçoveyê de wê nîqaş li ser gîyanê re wê xwe bidina domandin. Yazdanê ku ew bûya gîyan, wê serwer bibê û wê bi wê serwerîya xwe re wê heta serdema me wê were di mejiyê mirov de.

Ev nîqaşên li ser 'laş', 'gîyan', 'aqil' û 'tevger' û hwd bi hevdû re di çerçoveya jîyane mirov de wê bi demê re wê bidom in. Her wusa têkiliya gîyan, laş û aqil a bi hevdû re wê were hildan li dest. Ev jî wê, ji vê demê û pê de wê, weke mijarek sereka a aqil bê ku wê bi wê re aqil were meşandin û wê hewldana fahmkirinê wê were pêşxistin.

Em li vir, divê ku wê yekê jî werênina ser ziman, wê bi demê re wê aqil pêşbikeve û wê li ser aqil re wê mijarên ku wê werina kifşkirin wê werina kifşkirin. Her wusa, hebûna 'yazdan', 'gîyan', 'aqil', 'mirov ji kû tê û wê herê kûderê', 'aqil ji ber çi bûya', sedema hebûna jîyanê çi ya',

‘wê dawîya jîyanê wê kengî bibê’, ‘xweza’ û hwd, wê weke van mijaran wê li ser wan aqil werê meşandin. Ev mijar, weê mijarna ku wê rengê pêşketina aqilê felsefê ê serdemên nû jî bide dîyarkirin bê. Her wusa, em li vir, divê ku vê yekê jî werênina er ziman ku î ro, di destê me de bineter hena û em dikarin li ser wan re bînina ser ziman ku wê di dema sûmer-gûtî, hûrî û mîtannîyan de wê stêrzanî, têngîna metafîzîkê, werze(‘metamatîk’), wêja, çand, moda, awadanî û hwd, pirr zêde pêşketîya. Em dema ku li civaknasîya dema hûrî û mîtannîyan dinêrin, em di wê de şewayekê pêşketinê ê pirr zêde li pêş kifş dikin. Her wusa wê mijarên bi wê re ên ku wê di nava wê civaknasîyê de pêşbikevin, wê pêşketina wan jî bibê.

Şewayê pêşketina jîyane civakê, mirov dibînê ku wê zêdetirî wê li pêş bê. Her wusa, helbestgerî, wêje, û hwd, wê pirr zêde pêşketina wan hebe. Ev jî, wê bi xwe re mejiyekî civaknasî ê pirr zêde pêşketî wê derxe li pêş. Her wusa bi wê re jî, mirov dikarê werênê ser ziman ku wê sazûmana civakî a hûrî-mîtannîyan wê pêşketî bê. Wê oldar, rêveber, aqilmend û hwd, wê di nava civakê de pêşkevin û wê rêşanî pêşketina civakê bidin. Wê jîyane şivaniyê wê di dem hûrî-mîtannîyan de wê pirr zêde wê li pêş bê. Her wusa, em dema ku li şewayê jîyane hûrî-mîtannîyan dinêrin, em dibînin ku wê jîyane şivaniyê û ankû jîyane koçerîyê bi awayekî sazûmanî ku ew li ser temenê xwe li welêt rûniştî mirov wê kifş dike. Ev wê, di dema sûmer-gûtîyan de jî wê wusa pêşketî wê hebê. Lê wê di dema hûrî-mîtannîyan de wê zêdetir pêşbikeve. Mirov, wê di demsalên xweş de wê derkevina zozana. Wê di havînan de wê li deverê avî û ên kevîya çeman wê li mergan wê bigihîna li hevdû. Merg, wê di demsalên havînan de wê pirr zêde wê xweş bin. Merg, wê di havînan de wê bina deverna ku wê mirov bi komî wê weke jin û mêr û bi zarokan re wê herina wan û wê sawalên wan jî wê bi wan re bê. Wê şîrê ji sawalan bidoşin. Wê hîrîyan ji wan biqûsênin. Wê her wusa bi vî rengî wê jîyaneka xweş û bi reng wê derbas bikin. Her demsala havînê wê mîrgên kurdistanê wê weke deverna ku wê ew weke seyrangehan ku wê werina bikarhanîn bin. Wê bikomî wê li hevdû di wan mergan de wê bigihîna hevdû. ”mîrg”, deverên ku wê mirov hinekî derkevina dervî niştecihê û li wir li deverê xweş û avî wê rûnihin û bixwûn û vexwûn. Wê seyrangehê bikin. Lê ‘çolemîrg’, wê weke deverên ku pirr zêde ji navenda niştecihê dûr ku ew di nava ‘çolê’ de na bin. Di nava çola beyer de wê, hertimî deverên xwe wê werina kifşkirin û wê sawalên xwe wê werênina wir.

Hûrî-mîtannî, wê di dema wan wê di van waran de wê pêşketî bin. Her wusa, wê mal û malbat, wê bikevneşopîya wê re wê pîrr zêde wê pêşketî wê li pêş bin. Wê di nava malbatan de wê heta vê demê jî wê yazdanên malbatî wê hebin. Ew yazdan, bo ku ew wan ji telûkeyan biparêzên wê ji wan re berg bikin. Di malan de wê qadrê wan were girtin. Wê bi rêya wan, wê berg ji gîyane kalik û mazinên xwe yên ku mirî ne re wê bikin. Di vê warê de wê jîyanek wan ya li rûniştî wê hebe. Hûrî-mîtannî, di vê çerçoveyê de mirov dikarê bahse wan bike û wan werênê ser ziman ku wê ji aliyê aqil û mijulbûna bi aqil re wê pîrr zêde li pêş bê. Her wusa wê di bawergehên xwe de wê, bi xwendinê re wê mijul bin. Xwendin û perwerde, wê di vê çerçoveyê de wê di bawergehên wan de wê, bi awayekî pêşketî wê hebe. Bo vê yekê, ev mijarên weke yên stêrzanîyê, metafîzîkê û hwd, wê di wan deveran de wê li ser wê bihizirin û wê pêşbixin. Ez dikarim bêjim ku wê di dema hûrî-mîtannîyan de wê stêrzanîyeka pîrr zêde wê pêşketî wê hebe. Hertimî ew li yazdanên xwe bi stêr, heyv, roj, ba, hewa, û hwd re hizirî na. Bo vê yekê, hewldana wê jî fahm bikin. Falvanî û hwd jî wê weke kifşên wan bin. Ji xwe, ji demên berî ve ên sûmer, gûtî, qasît, hûrî mîtannîyan ve mirov kifş dike ku wê pîrr zêde wê aqil li ser 'stêran', 'azmana', 'gerdûnê', 'valahîya fezeyê', 'pêşarojê' û peyamên ku wê di xewnên ku wan dîtina de wê çî bin, serî pîrr zêde li ser wan westandina. Ev nîqaşên li ser stêr û stêrzanîyê, azmana, feze û gerdûnê û valahîya fezeyê û hwd, wê weke nîqaşna felsefîkî ên ku ew ji dema hûrîyan mana na. Di vê dema hûrîyan de wê hûrîyî wê pîrr zêde wê bi van mijaran ve wê alaquadar bibin û wê li ser wan hizrên xwe werênina ser ziman. Hinekî jî wê ev rewşa fahmkirina stêrzanîyê û gerdûnê û hwd, wê di nava bawerîya yazdanîyê de wê bi awayekî pîrozî wê li wan werê nerîn. Em li vir, divê ku vê yekê werênina ser ziman ku wê di dema mîtannîyan de wê bi vê rengê wê weke serdema hûrîyan wê serdestîya têngîna stêrzanîyê wê were pêşxistin. Di nava bawerîya Mîtra bixwe jî wê bi vê rengê wê zêdetirî wê di vê demê de wê were **pêşxistin**. Heta ku ez dikarim bêjim wê ev rewş wê reng bide jîyane wan. Wê çawa ew bihizirin û wê rêya jîyane wan çawa bê û bi kûve bê, wê van rewşan wê bide diyarkirin.

. Mîtra, Pergaleka 'gerwêrkî' û ankû 'tîr'î li azmana hanîbû ser ziman. Di bawerîya olî a olzanî de navê heft "qatên binê ardê" û ankû "heft qat(tabaq)ên li azmana" hatîya kirin. Ev di temenî bi bawerî de di bawerîya bavûkalên Mîtra hebû. Lê Mîtra jî, ev hanîna ser ziman. Navê Rojê("sol" û ankû "sor")ê hanîya ser ziman. 'Sol' û ankû 'sor' ji sorahîya

rojê dihat hanîn li ser ziman. Roj, navek ji wan navan a ku navê yazdanê mazin jî ya. Mîtra, bi vê yekê, divê ku mirov bibêje ku ew her heft qat(tabaqa)ên li azmana, weke **tabaqayên "dunyayî"** ku li wan jîyan heyî û ankû awayna **darêjkên jîyanî** ku wê yazdanê mazin li wan bicihkirî dihên ser ziman.

Bi vê yekê, navê heyvê jî wusa heya. Lê bi navê 'heyvê' re navê "meh" jî heya û bi wê re di dema Mîtra de ji wê re navna din jî "rona" ku di wate rohnîyê de hatîya ser ziman li heyvê hatîya kirin. Li wê herêma berfiratê, heyvê, hertimî di demên havînê de bi şevê reşî fikir sayî ('rohnî'). Di wê şevê de ew kirina reşîya şevê rohnî, ji wê re di kurdî de dihat gotin "şêwîn". Ev jî, navekî din ê wê rewşa rohniya heyvê ya. Bi wê re jî wê navê yazdanaka mîtannîyan jî bê.

Mîtra, li azmana hizirîya û hizirkirîya û hanîya ser ziman ku wê li azmana gelek 'tîr' û ankû 'gerwêrk' hebin. Bi wê re jî, ev gotina "qat(tabaqa)ya" şîrove kirîya û her yekê, 'weke dunya me ku li azmana' şîrove kirîya. Gotina, 'heft'ê, ku heta roja me jî di êzîdîtîyê de heya û bi gelek rengên wê hatîya biwate kirin û ser ziman, di wê demê de di temenê 'heft qatên azmana' de hatîya ser ziman. Di têgihiştinkirin û hişkirinê de, wê weke heft qatên ku li ser hevdû hatina danîn jî hatîya fahm kirin. Lê Mîtra, di dema xwe de, ji dunyê û heyîna heyvê ya li berçav gav diavêje û weke dunyeyek biserê xwe şîrove dike û dihêne ser ziman. Bi vê yekê, navê **Stêran** ku heya, lê bi wê re navê tîr(gerwêrk)ên ku heya ên weke **rojê, heyvê, keywanê, Berçîsê, gelawêjê, behramê û tîrê** hanîya ser ziman. Ev heft gerwêrk, giring in û ew hatina bi wate kirin û gelek tefsîrkirinên bi wan re û bi navê wan re ku hatina kirin in hena. Di tefsîrkirina Mîtra de wê cihekî teybet ji pîrozîya ga' re hatîya vaqatandin. Mîtra, çend ku hin tefsîrna bi heyvê re û li ser heyvê re bi ga re dike(ev rengê tefsîrê, di demên berî Mîtra de bi anû re û bi navê ga' re hatîya kirin bi heyvê re), lê Mîtra ga' li cihê qat û ankû gerwêrka gelawêjê bicih dike. Navê **gerwêrka gelawêjê, bi navê ga'** re ew tînê ser ziman. Heta ku wê li cihna navê gerwêrka gelawêjê, tefsîra ga' dide tefsîr kirin. Gerwêrka **gelawêjê**, weke gerwêrkeka giring a pîroz ku ew li wê 'ga' dijî ya.

Gerwêrka gelawêjê, weke ku Mîtra jî hizir dike maztira. Ew li wê mazinahiyê ga bicih dike. Hinekî, di hundurê wê mazinahiyê de wê pîroziya ga' di rex ya yazdanê mazin de bicih dike. Dema ku wê oldar û 'pîr'ên demê li wê gerwêrkê(li gerwêrka gelawêjê) hizirîna, ga û pîrozî û ew tefsîrên ga' hatîna bîr û berçavên wan.

Piştre, ku Mîtra ji dunyê goç dike, êdî wê oldar û 'pîrên olî tefsîra wî bi gerwêrka keywanê bicih dikin. Di rengekî de weke ku di 'mîtolojiya yewnanîyan' de dihê ser ziman rewşa "tîtanê" pêşî bi Mîtra re şîroveya wê hatîya pêşxistin. Bi navê Mîtra re "rewşa tîtan" hatîya şîrove kirin û ew li gerwêrka keywanê hatîya bicih kirin. Bi vî rengî, Mîtra, hatîya xwestin ku ew hê zêdetirî mazinatî û pîrozîya wî hê zêdetir were dîtin û ser ziman. Bi vî rengî, oldarên Mîtrayî, Mîtra, li keywanê bicih kirina û keywan jî di rex rojê de bi şîrovekirinê hanîna ser ziman. Nêzî wê hanîna ser ziman.

Mîtra, bi vî rengî ji aliyê kozmosaka teybet ve jî hatîya şîrove kirin. Weke ku çawa ku di stêrzanîya dema berî dema Mîtra de bi navê "Zerwan, Mazda û Mîtra hatîya ser ziman, di rewşeka bi vî rengî de wê lê li gorî zanîn û teybetmendiyên hişmendîyê ên dema Mîtra hatîya tefsîrkirin û ser ziman. Li vir, Mîtra, dema ku em bahse wî bikin, divê ku em hinekî bi teybetî li ser vê nûqtayê bi navê wî re bisekin in. Mîtra, rastîya wî, dema ku em hildina li dest û hewl bidna ku hizira wî, rengê bawerî, pêşketin û hişmendîya wî fahm bikin, ev rewşeka teybeta ku mirov divê ku wê bi teybetî li ser bisekinê û wê were ser ziman. Mîtra, bi vê rengê, pergaleka stêrzanîyê bi wî re hatîye afirandin, şîrovekirin û ser ziman. Bi wê re jî Mîtra, di temenê hişmendîyê de, hizirîya û aqilê 'felsefe' ê bi vac bi wî re pêşketîya. Bi vê yekê re, wê êdî wê piştî Mîtra re bandûra wî li ser hemû pêvajoyên felsefe û felsefeya vacê bi vî rengî wê hebe. Mîtra, bi vê rewşa ve ji binî û temen ve kifşkarê wê ya.

Bi teybetî, pergale 'heft qatan' bi **rengê rojê, heyvê, keywanê, Berçîsê, gelawêjê, behramê û tîrê**, binavkirina û tefsîrkiirna û hanîna ser ziman, aliyekî teybet ê vê şîroveya Mîtra û piştî wî re a oldarên wî yên ku bi wî bawer in. Bi wê re jî, stêr, pirr zêde hatina şîrove kirin. Ji wan û rewşên wan ku diafirin, wate û şîroveyên stêrzanîyêê hatina derxistin. Pir zêde, wê pergalek stêrzanîyê a pêşketî wê weke ku wê dema hûrîyan de wê hebe, wê di dema mîtra û ankû mîtannîyan de wê hebe. Stêr, ji aliyekî din ve jî, her yekê bi 'gîyanekê' jî ji aliyê mîtrayîyan ve hatîya şîrove kirin. Her stêr li azmana pêketî û bi rohnîya. Lê rohnîya hemû stêran ne wek hevduya. Hinek rohnîya wan zêde heya. Hinek jî, rohnîya wan kêma heya. Lê hemû jî weke 'çîra'yna rohnîyê ku wê bi şevê re ewê dayimî pêketî na û bi rohnî na. Bi wê yekê re gîyan, hatîya şîrove kirin. '**Gîyanên bizane**' û zêde bi gûnah nebûna, ew weke ku wan bi stêrên geş re hatina şîrovekirin û ser ziman. Lê yên din jî, vajî wê hanîna ser ziman. Gîyan, ji ber ku ew ji yazdanê mazin a, ew wê hertimî di asta dawîyê de derkeve

azmana û li wir cihê xwe bigrê. Bi baxtî, ku tê gotin, li azmana her stêrek cihê wê yê teybet heya. 'Komên stêran hena' û ev jî, di nava oldarên Mîtra de ew bi hişmendîya Mîtra re hatîna dîtin, kifşkirin û ser ziman.

Bi wê re Mîtra, di derbarê 'heyv'ê de dibêje ku wê heyv bi rohnîya xwe re bizrê ga paqij dike, hemû şînahîya ku wê heya û şîn dibe 'paqij dike û dike ku ew pêşbikevin'. Di nava wan şînahîyan de, 'rehêk'ên bo dermankirinê şîn dike.

Li vir, dema ku em rastîya Mîtra bi hişmendîya wî re bînina ser ziman, ji şîroveyek a mîtolojîkî zêdetir, şîroveyek a bi aqil û felsefêkî ew çêtir dihê ser ziman. Ev jî, weke rastîyaka wî ya. Ji ber ku Mîtra, wê di dema aqil de bi aqilê felsefeyê re wî xwe hanîya ser ziman û di serê mirovan de bicih kirîya.

Di vê rewşê de ew, dema ku em bahse rastîya hizrî ya Mîtra bikin, emê di serî de bi hizirkirina wî ya aqilî re wî bînina ser ziman. Bi wê yekê, tehera wî ya hizrî, li vir di serî de, em kifş dikin. Tehera Mîtra ya aqilî, di serî de, di temenekî aqilê hemdem de, di dema wî de bûya temen ji pêşketinaka nû ya demî a aqilî re. Wî, weke ku bi aqilê xwe re û dema xwe re dawî li demekê hanîbê û demek dabê destpêkirin, em bi wî re û bi pêşketina wî re rastî tên. Mîtra, li vir, bi teybetmendiyên aqil ku derdikeve ber me, em dibînin ku ew aqilê wî, wê di dema wî de baş newê kifşkirin. Di demên piştî wî re wê ew çêtir weke ku were kifşkirin. Pergalîya hizrî ya wî, di rengê pergale wî ya stêrzanî û hişmendîya wê de dihê dîtin û dikeve berçavan de.

Em li vir, li ser rengê hizirkirina wî jî pirr bi hizir in. Em divê ku bi wê jî hinekî werênina ser ziman. Mîtra, ew rengê hizirkirina wî bi felsefeya aqilî a vacî ya. Vac, weke teybetmendiyeka hizrî ya hizirkirina wî derdikeve li ber me. Divê ku em vê yekê jî werênina ser ziman ku Mîtra, bi vê yekê, bi hemdemiyeka ji ya dema xwe mazzîr jîya ya. Mîtra, li vir, divê ku em vê yekê jî bi wî re werênina ser ziman, ku wê "sersal", ku di wê de '**duwanzdeh heyv**' heya, bi wî re destpêkeka wê ya teybet heya. Mîtrayî, wê weke êzdayîyan wê '**sersalê**' pîroz bikin. Ev destpêkeka sarsalî, em divê ku bi teybetî, bi Mîtra re fahm bikin û werênina ser ziman. Mîtra, destpêka sarsalê, weke destpêka bûyîna wî ya. **Di temenê bûyna Mîtra de wê jî gelek şîroveyan giring ji aliyê oldarên wî ve hatina kirin. Mîtra weke yazdanakî şîroveya wî hatîya pêşxistin. Bi wê şîroveyê re jî ew, li dunyê li ardê ne hatîya hiştin û hatîya derxistin li azmana û li azmana li gerwêrka Keywanê hatîya bicih kirin.**

Di aslê xwe de divê ku mirov werênê ser ziman ku wê stêrzanî, olzanî, civaknasî û zanebûn wê weke beşna ku wê di nava civakê de wê di serdemên hûrî û mîtannîyan de ku wê pêşikevin bin. Di serdema hûrî-mîtannîyan de pêşketina ziman û hwd jî wê pirr zêde wê wê bibê. Asta zimanê wan û pêşketna wê, wê xwe biawayekî vekirî wê bide dîyarkirin. Minaq, gotinên weke "sittar", 'Hûwar', 'zanîn', 'hilda', 'ketin', xilas 'gûlistan' û hwd wê di dema hûrî-mîtannîyan de wê hebin. Ev gotin, rengê wan ên ser rêzimanî, dengzanî û hwd re ku mirov wan dihilde li dest, mirov dibînê ku ev gotin, wê gotinna bi aqil hatina afirandin bin. Ev gotin, ne gotinên kin in. Minaq, wê gotinên dema qasît û gûtîyan wê zêdetir kin bin. Piştî wê di dema hûrî û mîtannîyan de wê gotinên dirêj wê werina avakirin. Piştî jî wê di dema medîya de weke ku em ji avêsta dibînin, wê gotinên bîaqil ên ku wê pirr dirêj bin wê bêna ava kirin. Her wusa di vê çerçoveyê de wê di xatekê de wê li dûv hevdu wê werin. Em dema ku zimanê hûrî û mîtannîyan şîrove bikin, weke rêzik û rêgez, divê ku mirov li tiştêkî pirr zêde heyîdar bê. Ew jî ew a ku wê zimanê hûrî mîtannîyan wê ji sûmer, qasît, gûtîyan û hwd wê bigirê wê û wê ji wan xwe bide domandin bê. Her serdemek jî van serdeman jî wê di nava xwe de wê bi sedsal û ankû hezaran salan wê di hundurê xwe de bihawênê. Bo vê yekê, di dirêjehîya demê de wê pêşketin wê hertimî wê bibê û wê bidîmenkirin wê pêşbikeve. Ev jî, wê bide nîşandin ku em dema ku demekê jî hildina li dest, em divê ku wê bi gelek pêvajoyên ku wê di wan de pêşketin, pêşveçûn û gûharîn û hwd wê di wan de bibin, em divê ku wê bi wan re werênina ser ziman. Ji aliyê din ve jî herêm bi herêm cihêrengîyên herêmî jî wê ji aliyekî din ve bi heman rengî di vê şêwayê dirêjehîya demê de wê werê hildan li dest. Wê hingî, hin bi hin lêkolînên ku wê li ser zimanê hûrî û mîtannîyan û ankû berî wan li ser zimanê dema sûmer, piştî ya qasît û gûtîyan ku wê were kirin, wê ancemê bi rastî wê bi xwe re wê bide dayîn.

Li vir, em divê ku vê yekê jî werênina ser ziman ku wê ziman, ji aliyekî ve wê pêşketina civakê wê di xwe de wê qayd bike. Wê rengê pêşketina civakê wê bi ziman re wê xwe bide dîyarkirin. Wê ziman, wê rastîya civakê a nasnemeyî û her wusa şêwayê têkilîdanîna nava hevdu a mirovan û ankû civakê ya andamên wê bê. Derûnîya ziman a di mejiyê mirov de ez divê ku wê li vir bibîr bikin. Wê derûnîya ziman, wê bi mejiyê mirov bi pêşketina wê ya weke ezmûn, fêr û bicerbkirinê re wê hoyandinê bi xwe re wê bide çêkirin. Bi wê re jî wê ziman, wê weke rastîyeka em nikarin tenê bi têgîna çandê re wê werênina ser ziman, wê

derkeve li holê. Ji çandê zêdetirî, ji van aliyên bi pêşketina mejî û ankû xêvê re wê weke aliyekî wê yê fîzyolojikî wê hebe. Em li vir, divê ku vê jî di hanîna xwe ya li ser ziman de wê li berçav bigirin. Wê ev weke rastîyek giring bê.

Di jîyanê de wê bi kifşkirin û pêşketina nivîsandinê re wê nivîsandin weke karekî xêvî a civakî wê xwe re û bi wê qaydkirina bi xwe re wê bibînê. Di mejiyê mirov de bo mirov xêva mirov tê çî wateyê, wê bo jîyane civakê a şariştanî û hebûna wê jî wê nivîsandin jî wê bi demê re û li ser pêşketina wê re wê heman wateyê û erkê bi xwe re wê bi wate bike. Hûrîyan, zimanekî hevbeş di dema xwe de pêşxistina. Lê di nava wê hevbeşîya zimanê wan de wê pirr ciherengîyên herêmî ên weke devok, zarava û hwd wê hebin. Bo vê yekê, wê zimanê wan di nava xwe de wê li şûna dîmenekî wê gelek dîmenan bi hevdû re wê bide me. Li vir, em divê ku mirov vê jî werênina ser ziman ku em ji aliyekî ve nêzîkî zimanê wan bibin, emê nikaribin zimanê wan bi pêşketina wan re fahm bikin. Çawa dibê ku wê, serdemek bi hezaran salan wê bi çend gotinan û ankû zimanê axiftineka demekê wê were fahmkirin û ankû wê were dîtin. Bêgûman, wê ev ne bi derfet bê. Her dem di hundurê wê serdemê de, dema ku ew ji serdemekê bûhûrî li ya din, wê bi xwe re bi gûharînên ku wê di dema jîyankirina wê de bûna re wê bi wê re derbas bibê û bi bûhûrê. Di serdema me de wê zimanê me, ku em ji 50 salî derbasî 50 salên ku wê piştî werin de wê di xwe de wê gelek gûharînan hem li ser wateya gotinan re û hem jî wê li ser gotina re bike. Bi wê re wê li gorî rewşên nû û jîyankirinê wê gotinên nû wê hertimî wê derkevina li holê. Ev rewş, wê di serdemên sûmer-gûtîyan, qasît-naîrîran, hûrî-mîtannîyan de jî wê wusa bê. Bi vir ve girêdayî ez divê ku vê jî werênima ser ziman ku wê hûrî û mîtannî wê jîyane wan li ser herêm û ankû bajarwelatan re wê bi rêxistin kirî bê. Di vê çerçoveyê de ev cudahî, wê di pêşketina devokên cuda ên ji hevdû cuda de jî wê bibê. Vêca wê li ser wê re wê pêvajoyên bi sedsalan û bi hezaran salan wê derbas bibin.

Pirsgirêkê fahmkirina serdemên sûmer, qasît, gûtî, naîrî, hûrî û mîtannî, ew a ku em dikin ku wan serdemên wan ên dirêj weke demekê em werênina ser ziman. Her wusa li ser bineterekê û ankû hinek kifşkirinên mirov ên bi kolanî ên ku mirov li deverekê kirina re em dikin wê ancâmê bidest bixin. Ev rewş, wê di serî de di nêzîkatîya li wan de û di nêzîkatîya fahmkirinê de wê pirsgirêka rêbazê('metodê') wê derxe li holê.

Civake hûrî-mîtannîyan wê xwediyê mejûyek pirr zêde dem dirêj bê. Her wusa, ev jî wê ji her aliyê ve wê bîrkin û mejûyan bi jîyankirina wan re wê biafirênê. Jîyane wan, wê di vê çerçoveyê de wê ji aliyê zanebûna wan, çand û kevneşopîya civatî û pêşketina wan ve wê xwediyê rewşek giring a teybet bê. Her wusa, bo vê yekê wê ji her aliyê ve wê ew jîyankirina wan, wê ji pêvajoyên wan ên civakî ên piştî wê weke bineterna nivîskî wê weyn û rol ji pêşketina wan re ji temen ve wê bileyizê. Her wusa, dema ku mirov xate civake kurd ji ser dema sûmergûtî, qasît-naîrî, hûrî-mîtannî di hilde li dest, mirov wê vê rewşê bi awayekî vekirî bi pêşketina wan re mirov bibînê. Di her demê de wê hertimî karibin xwe dûbare derxina dika dîrokê. Ber ku ew temenê wan ê civakî heya.

Di serdema medîya de mirov dema ku wê dike ku fahm bike û wê hilde li dest, mirov wê di dewama ya hûrî û mîtannîyan de wê di hilde li dest. Her wusa, wê di vê çerçoveyê de wê bi pêvajoyên pêşketina xwe re wê xwe werênê ser ziman. Medîya, wê bi pêşketina aqilê zane û filosofên kurd ên weke Zerdeşt re wê xwe ji nû ve biawayekî adilandî wê li ser têngîna yazdan re wê xwe ji nû ve li gorî ast, rada û pîvana pêşketina demê bi rêxistin bike û werênê ser ziman. Zerdeşt, wê weke destpêkekê bê. Aqilê wî, wê serdemek nû bi xwe re wê bide destpêkirin. Piştî wî re wê serdemek ne bin heştê salî re wê pêvajoyek weke pêvajoya 'civatên avêstayî' wê were û bijî. Ji Zerdeşt û piştî heta Manî, wê her wusa di vê çerçoveyê de wê pêvajoyek demdirêj a nêzî hezar salî wê derbas bibê û wê ev pêvajo, wê hertimî wê li gorî demê wê bijî û wê pêşketinan li ser asta pêşketina xwe re wê bi xwe re bide çêkirin. Wê aqil û zanebûna xwe mazin bike. Wê civatîtiya xwe wê hertimî wê bi ast bike û wê li gorî demê wê êdî wê biadilênê. Ji medîya û heta Serdema Manî, wê gelek pêşketinên mazin wê li kurdistanê wê çê bibin. Medîya, wê di nêvî sedsala 5'an a berî zayîna îsa de wê were xirakirin. Wê li şûna wê, wê ku ew bi kevneşopî, çand û zanebûna wê xat û pêşketina wê bijîn, wê axamanîşî û piştî wê Sasanî wê li herêmê wê bi serdestî pêşbikevin. Lê di wê navberê de jî wê ne tenê ew li herêmê serdest bin. Wê li ser xate yazdanîyê û bawerîya mîtravanîyê wê desthilatdariyên kurdistanî û herêmî ên weke desthilatdariya Abgar û hwd wê werin û derkevin. Wê li dora 130an a berî zayîna îsa wê pêvajoyek nû a bi desthilatdariya Abgar a mîtrayî re wê li herêmê wê xwe bide nîşandin û pêşxistin. Wê keyên abgarî wê xwe bi navê 'abgar' ku ew di kurdî de dihê wateya 'ew kal'ê wê xwe werênina ser ziman. Ev rewşa vê desthilatdariya abgar a mîtrayî

wê weke desthilatdariya mîrgeh û keyaniyên kurd wê piştî serkevtina keyê kurd key Melon ku ew pirranîya aşîr, mîrgeh û keyaniyên kurd ên herêmê di bin serokatîya xwe de wan dike yek û artişên Îskenderê zûrqerneyn wê ku ew ji kurdistanê biavêjê, wê piştî wê re bê. Serkevtinên key melon, wê pêvajoyek nû li kurdistanê bide **destpêkirin**. Artişa îskender, wê li kurdistanê bi hêrîş û seferên wê yên dikê re wê bê destpêka demekê. Bo vê yekê ya ku di nava kurdan de gotina "zûrqerneyn" li pêşîya navê îskender dihê bikarhanîn. Gotina "Zûrqerneyn" di kurdî de wateya wê, "qernê ku mirov ji wê îbretê bigrê" ya. Her wusa di vê çerçoveyê di mejiyê kurdan de cih girtîya. Divê ku mirov vê yekê jî werêne ser ziman ku ev pêvajoya ku îskender di wê de seferê li kurdistanê dike, wê talanak mazin li kurdistanê di wê de wê bê kirin. Her wusa, wê weke ku di nava kurdan de heta roja me jî tê gotin "wê kevir li ser kevir nehêlin." Wê malên wan bi serê wan de werênina xwerê. Ev gotin 'wê kevir li ser kevir ne hêlin', bo wê demê ku hatîya gotin û di mejiyê kurdan de maya. Her dema ku wê demê bibîr dîkin jî, wê bi axîna ku ew dikişênin re wê bahsê bikin. Ji ber ku di wê demê de gelek tiştên xirab hatibûbûna serê civate wan. Komkujiyên mazin jîyan kiribûn. Di her demê de kurdan, bi xwe sipartina li çîyayan wan xwe ji komkujîyan xilas kiribûn. Di wê demê de jî wusa kiribûn. Bi xwe sipartina li rêza çîyayên zagrosan û hwd re wê xwe ji komkujiyên wê bîrê wan, wê xilas bikin.

Lê wê ev rewş wusa zêde nedomê. Piştî wê di demek kin de ku ew 33 salî ya wê Îskenderê zûrqerneyn tê kuştin. Piştî wî, wê li şûna wî yekî bi navê "**Selefkus**" werê û rûnihe. Ew wê li herêmê wê weke serkêş wê xwe bide denezendin. Ew jî, wê demekê medîya ('kurdistanê'), babil û persîya di bin destê xwe de bigrê. Lê mayîna wî, zêde nabê. Piştî wê êl û aşîrên kurd, wê di sale 220'an de di bin serokatîya serokekî kurd ê bi navê "Melon" de wê li hevdû bicivin û wê herêmê ji bin zilm û destê wan xilas bikin. Hêzên key Melon, wê heta ber diclê û firatê wê werin. Key **Melon**, wê hêzên îskender ji herêmê bide avêtin. Lê piştî, wê ne bi gelekî re wê hêzên roma, bidest hêrîşên xwe yên li herêmê bikin. Bi wê re wê Key **Melon**, xwe di nava şer û pevçûnên nû de bibîrê. Mêranî û tîrçavîya key Melon weke serokekî kurd, wê di nava xalkê de werê nasîn û wê deng bide. Piştî ku ew desthilatdariya medîya a serdest, ew xûriha wê, wê pêvajoyek nû li herêmê bigiştî wê destpê bike. Xanadan, mîrgeh û keyaniyên kurd ên ku ew di konfederalîya medîya de hebûn, wê piştî bi 'rêxistinîya kurkey kurd key Melon re' wê xwe birêxistin bikin. Li gelek

herêmên kurdistanê, wê piştire li wan mîrgeh û kurkeyîyên nû wê derkevina li holê. Di vê çerçoveyê de wê pêvajoyekê nû li herêmê hem bo kurdan û hem jî bo xalkên din ên li herêmê wê destpê bike.

Piştî ku Îskenderê zûrqernwyn hêrîşî herêmê kir û pê de wî, li herêmê wê xûrixandinekê bide çêkirin. Mirov dikarê bibêjê ku wê ew xûrixandin, wê piştire jî wê hertimî di dilê hemû kurdan de wê bimênê. Li herêmê, heta wê demê jî wê medîya weke keyanîyekê wê bijî. Kurdn qasîti ku ew heta wê demê biaşîrî û her wusa mîrgehî li dora rêza çîyayên zagrosan dijîn, wan jî li wê herêmê dikirin ku ew rewşa xwe xort bikin. Ber ku wan hizir fikir ku wê artişên Îskender wê were bi ser wan de. Artişên îskender, ew dema ku dikevina paytaxta medîya Aqbatanê de wê, agahî ji her deverê re herê ku wa artişa îskender ket wir û ewder talan kir. Pirtûkxaneyên wê şawitandin. Wê di wê demê de wê medî **‘Sagbûtî’** jî wê weke navendekê ji xwe re bikarbênin. Îskender, bi xwe jî ew çendî ku bi awayekî metingerî û talanî hatibû kurdistanê jî, ew pirr zêde ji pêşketina civakn herêmê ên weke ya kurd wê bi bandûr bibê. Heta ku wê were gotin ku ”îskender bo ku wê pêşketîna ku ew dibînê bi xweşikatiya wê re hilda welatê xwe wê ser çil-hezarî re wê keç û kûrên medî wê dil bigirê û wê bişênê welatê xwe. Ev jî, di wê demê de wusa dihat gotin. Li herêmê, wê ev rewşa îskender, wê zêde li herêmê nedomê. Her wusa piştî ku wê artişa Aqamanîşan, wê bi wir bike ku wê were berhevdû û wê di cih de wê bêî ku ew zêde li berxwe bide wê ji ji hevdû belav bibê û w tarûmar bibê û piştire wê herêm, weke ku wê bêxwedî wê bimênê. Li ser wê re wê demek derbas bibê. Kurd, hertimî k u ew fêrî azad jîyankirinê û serbest gavavêtinê bûna, wê ji vê rewşê pirr zêde wê ne bi xoş bin. Bo vê yekê, wê di cih de di nava xwe de wê bide xwe gihandina hevdû bikin. Wê bide tevgerê bikin. Li herêmê, hin bi hin aşîr, mîrgeh û keyanîyên kurd ên herêmê wê li hevdû bicivin. Wê di nava xwe de wê lev bikin ku ew di serkêşî û serokatîya kurkey Melon de wê yekbûnê bi xwe re çê bikin. Ew wê di vê demê de wê yekbûnekê bi xwe re wê çê bikin. Wê hemû aşîr, mîrgeh û keyanîyên herêmî ên kurd wê bigihijina hevdû wê artişên ku ew di wê demê de yekî bi navê ”Selefkus” li ser serê wan a, wê bidest paqijkirina wan ji kurdistanê bikin. Artişên kurkeyê kurd key Melon, wê bisazûmaneka baş û xort wê destpê bike. Wê di demek kin de wê artişên îskender wê ji herêmê bidina derxistin. Artişên îskender, hatina wan ya herêmê bi du armancan bû. Armanca pêşî bi bindest kirineka bi metingerî bû. Armanca duyem jî bidestxistina dewlemendiyên herêmê bû.

Herêm, hertimî ji aliyê dewlemendîya xwe ve wê balê bikişênê li ser xwe. Bo vê yekê wê dewlemendîyên herêmê wê bina armanca herêmên ku wê li herêmê bibin. Di dema hûrî-mîtannîyan de wê hêrîşên hîtîtân, wê aliyekî wan bi vê rengê jî wê hebe. Piştî wan re li herêmê hêz û keyanîyên ku wan xwestîya ku ew xwe serdest bikin jî, wan xwestîya ku ew xwe li wê dewlemendîyê serdest bikin.

Piştî herêm hat paqijkirin ji artişên îskender, wê êdî wê xalkên herêm wê weke ku wê hizir bikin ku ew wê êdî bêhne azad wê bistênin. Lê li herêmê wê êdî wê pêvajoya hêrîşên romîyan wê li herêmê destpê bike. **Kurkeyê kurd key Melon**, herêmê rizgar dike. Her wusa, êdî ew di xwe de biêmin a ku wan war û dîyarê xwe paqij kirîya ji dagirkeran. Li ber diclê li aliyê wê yê rojhilat dikeve şerna mazin de. Di hemûyan de jî biser dikeve. Lê di dawîya dawî de dema ku ew bawer dike ku ti kesekî ku ew bi wan re şer bikin nemana û ew bi artişa xwe re di aliyê rojhiatê çemê diclê ve ku di seferê de ya, rastî hêrîşek pîrr mazin tê û ew jî di nav de wê gelek leheng û garnasên wî, wê werina qatil kirin. Çendî ku qatilkirina kurkey melon, wê bandûrek mazin û ne baş wê li hemû artişa wî bike jî, lê wê pêşîya serkevtinên wê yên piştî ên wê negirê. Piştî, artişa wî, di pêşengên serleşkerên xwe de wê bikevina pay hildana tola key melon de. Wê di vê çerçoveyê de wê hemû herêmê bigerihin û hêrîşkaran zant bikin û bikujin. Piştî Key Melon re çendî ku ew nabîne jî, wê demek serdestîyê li welêt destpê bike. Her wusa, piştî paqij kirina artişa Îskender ji herêmê, wê êdî demek aramî û azadîyê li welêt destpê bike. Jîyan, wê dîsa were sêra berê.

Key Melon, ew wê ji malbatek ku ew bi bawerîya yazdanî ya tê. Her wusa, wê li herêmê piştî wî re wê di demek kin de wê desthilatdarîyên nû ên weke ya desthilatdarîya abgar wê derkevina li holê ku ew wê valahîya desthilatdarîyê dagirin. Pêşî, wê di vê demê wê piştî key Melon, wê key Argû, wê destpêkek mazin û ji dil bike. Wê temenê desthilatdarîya mîtrayî a abgar wê wê biavêjê. Ew bixwe jî wê kalek û zaneyekî civakê ê bi nav û deng bê. Wê xalk li dûv wî herê. Li herêmê, piştî serdema medîyan re wê weke ku çiraya pêşketina herêmê werê mivirandin wê lê werê. Piştî jî wê li herêmê piştî wê desthilatdarîya key melon re wê temenê desthilatdarîyên nû wê biafirê. Weke desthilatdarîya abgar a mîtrayî, wê li rex wê êdî wê desthilatdarîya sasanîyan jî wê hin bihin di pêşengîya key Ardişêrê yekem ve wê temenê wê were avêtin. Lê kurd li kurdistanê, li hemû herêmên xwe wê bi şewayê mîrgeh û keyanîyên herêmkî wê xwe birêxistin bikin. Ev rewşa wan wê piştî jî wê

xwe bide domandin. Wê di vê çerçoveyê û rengê de wê, xwe bidina domandin. Li herêmê piştî ku wê sasanî û abgarî wê desthilatdariyên nû wê ava bikin û wê serdestîya xwe bi desthilatdarî wê ava bikin û pê de wê hêrişên nû wê artişên roma wê li herêmê bikin. Wê vê carê wê artişên kurdan wê xwe bi pêvajoyek nû a şer re wê bibînin. Li herêmê wê desthilatdariya mîtrayî a abgarî, wê li herêmê wê demek dirêj wê serdest bin. Wê ji nû ve wê welatê xwe ava bikin û wê heman ciherengîyê wê di wê de wê pêşbixin. Li her deverê welêt, wê di ahengekê de wê pêşveçûn wê rû bidin. Sasanî jî wê bidest ji nû ve kifşkirina hizrên zerdeşt ên avestayî bikin. Piştî ku desthilatdariya medîya bi alikariya xîyaneta Harpagos hat rûxandin û pê de wê, li herêmê bawermendên medî ên zerdeştî û magûyî wê gelek caran wê serhildan û raperînan wê bikin. Lê wê her carê jî wê bixwûnê werina tafisandin. Di aslê xwe de wan bawermendên êzdayî, bawer dikirin ku ew serkevtinên key Melon, wê weke ancama tekoşîna wan ya dîrokî bê. Li herêmê heta wê demê jî çendî ku artişên îskender desthilatdariyên herêmê rûxandibin jî wê xatên yazdanî wê bi mîtrayî û zerdeştîyê re wê di nava xwe de wê bijîn. Dema ku Erdişêrê yekem ku ew derdikeve li holê ku ew sasanî temenê wê weke desthilatdariyekê diavêjê, ew bo ku alikariyê ji xwe re bibînê wê dest biavêjê bawerîya nava a ku ew di wê demê de jî wê biserdestî hebê. Bi wê re jî wê, ji bawermendên wê bixwezê ku ew wî piştgir bikin. Piştî ew bo ku bandûra xwe zêdetir xorttir û mazitir bike, gelek şewairmendên xwe wê fermanê bide wan ku ew pirtûkên avêsta cardin wan bibînin û werênina cem hevdû. Ji ber ku artişên îskender hemû pirtûkxane û nivîs û bineterên wan ên nivîskî şawitandibûn, talan kiribûn û winda kiribûn. Bi alikariya bawermendên medî ên Zerdeştî wê Ardişêrê yekem wê desthilatdariyek xort wê ava bikin. Çendî ku wê hinek bawermend bi wî re ne di hemhizre de jî bin, lê ew dema ku wê dibînin ku wa hêrişên roma li herêmê dibin û derfet ji wê dubendiyê re tûne ya, ew êdî wê dengê xwe dernexin. Pêvajoya artişên roma ên li herêmê wê xalkên herêmê li hevdû bide civandin ku ew bi hevdû re azadîya xwe biparêzên û li hemberî artişan bisekin in. Ev rewş jî wê, biqasî alikariya bawermendên Zerdeştî a ji ardişêrê yekem re wê bê alîkar ku ew desthilatdariyek xort ku wê piştgiriyê ji gelek mîrgehên kurd jî wê bistênê. Ji xwe, dema ku bawermend, pişgirî dan, wê mîrgeh jî wê, wê êdî wê bînîqas wê pişgiriye bidin û wê bihêz bikin.

Di vê çerçoveyê de divê ku mirov hinekî li ser têngîna Zerdeşt a ku ew tê gotin ku Sasanî wê ji xwe re weke têngînek bawerî û olî a 'fermî' û

bijartîya jî, mirov divê ku hinekî li ser wê bisekinê. Li vir, di çerçoveya pêşketina Sasanîyan de mirov dikarê li ser wê bisekinê û werêne ser ziman. Di aslê xwe de ya ku mirov di serî de werêne ser ziman, ew a ku desthilatdarîya sasanî û keyên wê yên demê, ji kirin û rastîya wan, mirov fahm dike ku wan bi kûrehî û başî ew têgînên Zerdeşt ji baş dernexistina li têgihiştinê. Di çerçoveyek desthilatdarî de ew, nêzîkî wê dibin. Her wusa, di vê çerçoveyê de divê ku mirov werêne ser ziman ku Sasanî, piştî rewşa Manî û qatilkirina wî, wê bo wan û rewşa wan û asta fahmkirina wan û desthilatdarîya Sasanîyan a Zerdeştîyê û hizrên wî yên avêsta, wê vegotinbar bê. Manî, di dema Keyê Sasanî Şapûrê yekem ve tê herêkkirin û Manî di dema wî de destûrê distênê ku hizrên xwe li welêt belav bike. Ev destûr dayîna **key Şapûrê yekem** mirov, li gorî hinek dîrokzanen ku dihênina ser ziman, dibêjin ku bo ku ji bandûra Manî sîd wergirê û hêza mazin bike ya. Di vê çerçoveyê de weke sedem, ev dihê ser ziman bi navê Şapûrê yekem re. Manî û bawermendên wî, wê di vê demê de derfetekê bibînin ku li hemû herêmên desthilatdarîya sasanîyan ku hizrên xwe werênina ser ziman. Lê piştî di dema Bahremê yekem de wê, ev yek bigûharê. Key bahremê yekem, wê ji Manî bixwezê ku ew di nava xalkê de wî pîroz bike û derxe li pêş. Manî ev yek, herê nekir. Piştî jî, wê Manî girt û avêt zindanê. Bi rojan li wî êşkence da kirin. Lê Manî, xwestekên Bahremê yekem herê nekir. Piştî jî, Bahremê yekem Manî da kuştin û Serê wî bi devê deriyê bajêr ve kir bo ku bandûra xwe bide dîyarkirin. Lê ew bandûra wî dixwest, bidest nexist. Di dema **bahremê yekem** de wê Zerdeştîyên desthilatdarîya Sasanî jî li ser vê rewşê bina duqat. Di aslê xwe de mirov, dikarê vê rewşê weke destpêka berjêr çûyina sasanî jî werêne ser ziman. Sasanî, wê di dema Ardişêrê yekem û piştî di dema Şapûrê yekem de demna xwe yên baş ên desthilatdarî derbas bike. Wekî din, wê demên piştî û ji teybetî di dema bahremê yekem û pê de, ev pêvajoya berjêr çûyina Sasanî wê bi leztir bibe. Ev rewşa Manî, wê têkiliyên kurd û persan ji hevdû cuda bike. Êl û aşîrên kurd, wê xwe û piştgirîya xwe hin bi hin ji desthilatdarîya sasanî vekişênin. Ahîmînî jî wê weke eşkanyan, wê nexweşîyên wan li ser kirinên desthilatdarîya wê biafirin. Êşkanî, bi êlî wê xwediyê heyînek baş mazin bin. Heta ku di sale 53'an ku artişên roma pêngavekê ji aliyê xwe ve didina destpê kirin û dikevina kurdistanê de. Hingî wê li herêma herranê a Rehayê wê bi artişa desthilatdarîya kurd a Abgîrî di pêşengîya **Abgarê duyem** de wê çîna pêşîya artişa roma û wê li vir bi wê re bikevina şerekî pirr mazin de. Wê Artişa roma li wir, bi tememî tûna

bikin û têkçûnek dîrokî bi wê bidina jîyan kirin. Ahîmînî, wê weke civateke ku li gorî nîrxên zerdeştîyê jî dijîn bin. Li vir, divê ku mirov vê yekê jî werêne ser ziman ku çend ku di vê demê bi vî rengî bi hevdû re tevgerîn hebe, wê li herêmê hinek pîrsgirêkên din jî wê hebin. Minaq, xanadana kurd a Medî, wê di sale li dora 90 û 80'yî de wê desthilatdarîya xwe ji nû ve xort bikin. Wê di bin wê desthilatdarîyê de hinek êlên kurd ên weke Gorî jî wê bi medîyan re tevbigerihin. Wê welatek bi navê "gortaç" wê ava bikin. Ev welatê medîya di vê demê de wê demek dirêj li ser lingan bimênê. Di sale 2'min a berî zayîna îsa de ku keyê wê welat û desthilatdarîya kurd a medîya ê bi navê key Artavas ku bi bidestê partîyan tê kuştin, wê ev hem wê bê derbeyek li welat û desthilatdarîya demî a medîya û hem jî wê bê temenê hêrîşên din ên li herêmên kurdan. Xanadana med, wê di vê demê de jî xwe bide domandin. Partî, piştî vê rewşê, wê bihizirin ku hêza xanadana medîya kêmbûya û wê herina bi ser wan de ku ew li herêmê hem wan bikina bin kontrola xwe de û hem jî ew weke hêzekê mazin bimênin. Lê medî wê yekê herê nakin û dikevina pêvajoya berxwedanê de. Heta piştî zayîna îsa li dora sale 51'ê, wê ev rewşa medîya wê bidomê. Lê Piştî piştî zayîna îsa li dora sale 51'ê de wê aşîrên kurd cardin li hevdû bicivin û wê di bin serokatîya Volaq û ankû "**volag**" de wê, li hevdû bicivîn û wê cardin li herêmê serdest bibin. Wê hemû hêrîşên ku tên bi ser wan de wê, bidina sekinandin. Hingî ev serok û **keyê kurd Volaq**, wê li ser axa medîya wê welatê xwe ji nû ve ava bike. Ev desthilatdarîya nû a xort ku Volaq ava kir, wê heta salên li dora 80'yî piştî zayîna Îsa, wê bi xortayîya xwe re bijî û bimênê. Ev destiltdarîya Volaq, wê dem bi dem rastî hêrîşên derve û hundûr jî werê. Di wê demê de hêrîşên romayîyan li kurdistanê zêdebûna. Heta dema derketina Sasanîyan jî, wê rewşa Mîtra û Zerdeşt a olî di vê çerçoveyê de wê xwe bide domandin. Her wusa, weke mirovna ku ji zilma roma direvin mesihî wê werina kurdistanê û wê li wan were xwedî derketin. Wê mesihî, xwe nêzî mîtrayîyan hîs bikin. Di nava mîtrayîyan û Zerdeştîyan de wê, wê xwe perwerde bikin. Ev rewş, piştî derketina sasanîyan û ji aliyê romaya rojhilat ve heta wê dema herêkirina mesihîyê weke 'olek fermî', wê êdî wê bigûharê. Ev herdû hêzên ku li dijî hevdû disekin in, wê bawerîyên xwe jî li dijî hevdû bikina pozisyonekê de. Di vê çerçoveyê de hêrîşên roma ên di bin maskeya ola mesihîyê de ên li kurdistanê û herêmên din ên sasanî, wê bi heman rengî bersivê ji sasanîyan jî û rêveberîyên din ên herêmê bibînê. Sasanî jî, wê di bin maskeya zerdeştîyê de wê şerê xwe yê li dijî roma bide domandin. Ev

rewş, wê bi xwe re rewşeke weke ya ku 'zerdeştî û mesihî bi hevdu re şer dikin', wê rewşekê bênê li holê û bide dîyarkirin. Piştî nîqaşên ji hevdu cudakirinê wê destpê bikin. Her wusa, piştî heta 'serdema navîn', nîqaşên di çerçoveya 'li ser mîtratîyê û bi wê re li ser zerdeştîyê re ku bi mesihîyê re dihên kirin, wê bibin. Heta sale sedsale 5'min a piştî zayîna îsa, wê rewşa kurd û desthilatdarîyan ya bi hevdu re wê bi hemû pîrsgirêkên xwe re wê bidomê. Sasanîyan jî û kurdan jî, bo ku bi hevdu re karibin bidina domandin û wan hêrîşên roma bidina sekinandin, bo wê jî weke ku mihtacê hevdu bûn. Di sedsale 5'min û heta dawîya wê, weke ku hêrîşên roma jî kêr dibin li herêmen kurdan û ên sasanîyan. Ev jî, wê bi xwe re rehetîyekê werênê. Di vê rewşê de li ser kevneşopîya xanadana med, wê aşîrên kurd ên gorî, li hevdu bicivin di serokatîya keyê gorî key **Gavataz** de û wê welat û desthilatdarîya kurd ku navende wê kirmaşan a wê ava bikin. Ev desthilatdarîya kurd, wê başûr û rojhilatê kurdistan roja me bike nava xwe û heta ku wê herêmen weke ermenistana roja me jî, bike nava sînorê xwe de. Lê di vê demê de gelek herêmen kurd, ji destê kurdan jî hatina derxistin û ji aliyê xanadana sasanî ve ji kurdan hatîya vala kirin. Piştî vê demê, wê êdî di nava kurdan de li kurdistanê wê pêvajoyek nû destpê bike.

Ev dem û ankû serdem, wê weke dem û ankû serdemeka ku wê civaka medîya û avestayî wê piştî wanqas demên bi kul û êş ku derbas kirina wê xwe ji nû ve saz bike bê. Piştî xûrîxîna medîya, wê civake medîya ku ew di şopa gûtî, hûrî û mîannîyan de bi kevneşopîya wan avabûya, wê derbeyek mazin a dîrokî bi wan hêrîşên li xwe wê bixwê. Hêrîşên îskenderê zûrqerneyn û ankû mekendonî, wê pêvajoyek ji wan pêvajoyên biêş û bixwûn bê bo wan. Piştî wê re wê karibin rabina ser xwe. Civake medîya wê ji nû ve destpêkêk wê bibê. Her wusa piştî serkevinên Key melon re wê desthilatdarîya abgar wê ava bibe û wê demek zêrîn wê bijî. Wê desthilatdarîya Sasanîyan wê ava bibê. Ev jî, wê bike ku ew hizrên Zerdeşt ên ku wî di avêsta de hanîna ser ziman ji xwe re bike temen û weke ola xwe ya fermî. Ev jî, wê aliyekî din bê. Di nava vê rewşa weke ku wê xwe ji nû ve saz bike de wê, êdî wê bike ku ew rêya xwe ya rast bibinê. Wê zane û şewirmendên civatî wê derkevin û wê bikin ku ew rêya rast bidina nîşandin. Wê piştî zane, bawrmend û filosofên weke Manî wê li ser wê xat û şopê wê derkeve û wê hizrên xwe werênê ser ziman. Manî, wê piştî Zerdeşt re wê di vê dema nû a xwe ji nû ve saz kirin û avakirinê de wê ew weke zerdeştê wê demê bê. Di vê çerçoveyê de wê giringîya Manî û hizrên wî pîr zêde wê hebe. Manî,

çendî ku ew di dema xwe de ew baş ne hatibê fahmkirin jî lê wê, dîsa hizrên wî di xat yazdanî û şopa Mîtra, Zerdet û hwd de wê weke xîyeleteka ku ew wê bide meşandin bê. Wê Manî, ola xwe ji nû ve wê ava bike. Wê Ola manî, wê nêzî çarsed salî wê bijî bi awayekî serdet.

Ev serdem wê weke serdemek nû ya ku wê li herêmê xalkên herêmê wê xwe birêxistin bikin bê. bi teybetî li kurdistanê civatên ku wê yên ku ew di wê de dijîn, wê ji nû ve pêvajoyek nû wê bijîn. Ev pêvajoya nû, wê weke pêvajoyeka xwe li gorî ji nû ve bi rêxistin bike bê. Her wusa, wê di demek kin de wê civatên kurdistanî wê werina li xwe. Wê rabina ser xwe. Her wusa, li herêmê desthilatdarîya abgar, wê weke desthilatdarîyek kurdistanî a mîtrayî wê li herêmê bi serdestî û serwerî wê hebûna xwe bide domandin. Li herêmê di vê demê de bawerîyên weke yên mesîhîyê ku ew derdikevin, wê bandûra desthilatdarîya abgar a mîtrayî wê zêde hebe. Li herêmê mesîhî wê ji nirxên mîtrayîyê ên weke şîroveya hatina mesîhîyê, pîrozkirina sersalê, weftizkirin û hwd wê ji yazdayîyan û mîtrayîyan wê sûd were girtin. Wê di nava bawerîya yazdaniyê de wê berî mesîhîyê wê pîrozkirina sersalê wê were pîrozkirin.

Her wusa divê ku mirov vê yekê jî werênê ser ziman ku wê mîtrayî wê serdemek nû ya bi xwe re wê bijîn. Bawerîya yazdanî, wê di vê demê de wê bi vê **desthilatdarîya abgar** re wê demek xwe ya hemdem a nû li kurdistanê wê bijî. Wê li gorî nirxên nû ên felsefîkî wê şîroveyê pêşbixe. Nîqaşên felsefîkî ên mîtrayîyan û bawermendên mîtrayî ku navê wan 'metran' a ku wan dikir, wê ji pêşketinên herêmî ên bawerî ên piştî jî wê bina temen. Her wusa, têgînên '**mengîwerî**' ên felsefîkî ku wê weke xatekê û ankû ekolek felsefeyê wê pêşketina xwe derxina li holê. Her wusa di vê çerçoveyê de nîqaş û hizrên nava mîtrayîyê û bawerîyên din ên yazdanî ku ew di wê de wê bijîn, wê bandûra wan wê zêde hebe. Li herêmê di xate yazdanî de wê, pêşveçûnên wê bi demê re wê bibin. Her wusa derketina Manî mirov dikarê yek ji wan pêşketina werênê ser ziman.

Manî, wê perwerdeyek baş bigirê. Wê li herêmê ew Têgîna zerdeşt a avêsta wê baş rava bike û fahm bike û biheman rengî bi pêşketinên wê re wê mîtrayîyan û mîtra jî wê baş bixwênê. Di vê çerçoveyê de wê ew xwediye şewayekê baş ê fahmkirinê bê. Manî, Wê pêşveçûnên wê demê ên bii mîtrayîyan re jî û ên bi zerdeştîyan re jî wê baş bixwênê û fahm bike. Wê bi xwe re hevgirtineka baş a wan wê çê bike. Di vê çerçoveyê de mirov dikarê bibêjê ku wê Manî weke destpêkek giring bê di xate yazdaniyê a giştî de.

Manî, ti bawerîyê red nakê. Ew dike ku hemû şêwayên bawerîyan û şîroveyan wan li berçav bigirê û binirx nêzîkî wan bibê. Di vê çerçoveyê de ew wê bi xwe re wê xwediyê çerçoveyekê bê. Bi vê rengê mirov dikarê werênê ser ziman ku wê Manî, weke têgînek û têgihîştînek nû a demî ku ew di xate yazdaniyê de wê bi felsefeyî pêşbikeve bê. Di vê çerçoveyê de mirov dikarê werênê ser ziman ku Wî, heta wê demê de bi civatîtiya herêmê re çi pêşketin bi aqil rûdaya wî ew di berçav de derbas kirîya û fahm kirîya. Her wusa wî rastîya wê fahm kirîya. Li ser wê re dike ku ew hizrên xwe werênê ser ziman.

Li vir, em divê ku vê yekê jî werênina ser ziman ku wê di wê demê de wê gelek pêşketinên cuda wê hebin û wê ew jî li ser xwe di wê de wê pêvajoyîna pêşketnê wê derbas bikin. Mîtra û mîtrayî bi abgarîyan re wê wusa bê. Zerdeşt, piştî Medîya re wê bi Sasanîyan re wê wusa bê. Lê rewşa Sasanîyan wê hinekî teybet bê. Sasanîyan, zêde bi kûrahî ew Zerdeşt û hizrên wî fahm nekin. Ew ji ber ku ew di wê çerçoveyê de dihizirin ku wê çawa desthilatdarîya xwe bidina domandin. Ew di wê çerçoveyê de ew nêzîkî dibin. Fahmkirina Sasanîyan bi karîna domandina desthilatdarîya xwe re bi sînora a. Ji wê nabûhûrê. Bo vê yekê, mirov nikarê bi wan re bahse fahmkirinake kûr bikê. Ji ber ku Wê sasanî wê di vê çerçoveyê de wê nêzîk bibin, êdî dema ku wê pêşketinên nû ên bi bawerîya zerdeştîyê re wê di xate yazdanî de wê derkevin, wê bikevina dijberîya wan de. Her wusa, rewşa Manî, wê di vê çerçoveyê de bo fahmkirina rewşa fahmkirina sasanîyan wê pirr fahmker û wateder bê. Lê tevî ku sasanî di çerçoveya desthilatdarîyê de nêz dibin jî, ew pêşketina ser rû ya bi wan re ku ew ne zêde kûra jî wê weke pêşketina giring a zerdeştîyê piştî wanqas xûrîxînên li herêmê wê xwe bide nîşandin. Mirov divê ku wê jî her wusa di vê çerçoveyê de wê bi giringîya wê re werênê ser ziman. Sasanî, ji xwe ew ku wê bixwesta ku ew li herêmê weke desthilatdar hebûya, divîyabû ku wê rastîya pêşketina civakî a dîrokî ya herêmê li berçav bigirta. Bo vê yekê jî ew ji aliyekî weke ku ew mecbûr bû ku ew bi Zerdeştîyê temenê xwe afirandiba û li ser wê re pêşketiba. Wekî din, wê temenê wê yê pêşketinê li herêmê nebûba.

Ev rewşa Sasanîya, wê ji aliyê Zerdeştîyên herêmê ve jî wê biheta dîtin. Wê biheta fahmkirin. Her wusa, wê şaşîyên sasanîyan ên di fahmkirina wan de wê bidîtan. Lê ji ber ku li herêmê pêvajoyek nû ya hêrişan bi hêrişên roma (navê roma bixwe jî di kurdî de dihê wateya 'roja me') re xwe li herêmê daya destpêkirin, êdî ew nexwezin ku wê rewşa sasanîyan derxina li pêş. Li herêmê, wê desthilatdarîya abgar û ya sasanî,

wê bihevdû re têkiliyên wan bi hevdû re wê hebin. Wê dema ku hêrîş li herême bibin, wê bihevdû re wê li pêşîya wê bisekin in û wê bi hevdû re herina bi ser hêrîşan de. Bi vê rengê, wê xwediyê helwestekê bin. Bo vê yekê, wê di nava xesasîyetekê de bin ku ew rewşên olî ên ji hevdû cuda fahmkirin û şîrovekirinê ku ew li pêşîya wan asteng bibin. Li herême, di vê demê de wê xalkên herême wê hevdû li hevdû bigirin bo ku ew pêvajoyek din weke ya bi hêrîşên îskender ên xadar re nejin. Bo vê yekê, wê piştgirî w ji kurdên demê jî wê ji sasanîyan re wê hebe. Ev rewşa ku wê kurd û sasanî wê xwe weke yekê di yekîtîyekê de wê bigirin, wê heta dema Manî wê bidomê. Rewşa Manî, wê bo sasanîyan destpêka berjêr çûyîne jî wê bi xwe re werênê ser ziman. Li herême wê keyanî û mîrgehên kurd ên weke ya keyuş, argûyî, melenî, medî, botî, gorî, kûmmanî (li dora zaxoya roja me) û hwd, wê derkevina li holê. Her wusa, wê ew mîrgehên kurd jî wê karibin li herême xwe weke hêzek mazin bidina dîyarkirin. Li herême, wê Manîyî wê derkevin. Manîyî wê weke hevgyirtînekê ku wê zerdeştî û mîtrayîyan bi hevdû re wê di xate yazdanîyê de wê bike ku ew li gorî demê wê werênina ser ziman û şîrove bikin.

Manî, wê bawerîya yazdanî wê di demê de wê li gorî nîrx û rengê aqilê demê ê felsefeyê wê ji nû ve wê bi rêxistin bike. Her wusa wê hizrên xwe wê di vê çerçoveyê de wê werênê ser ziman. Wê bi demê re wê rengê 'ola Manî' wê derkeve li holê. Manî, di vê çerçoveyê de wê di xate yazdanîyê de wê weke destpêkekê bê. Di vê demê de wê Manî, wê ol û bawerîya wî, wê li herême wê bi gelek awayan wê rengê pêşketina herême wê bide kifşkirin. Şîroveyên Manî ên ku ew dike, wê pêvajoyek ol û bawerî wê di xate yazdanîyê de wê bi felsefeyê re wê bide destpêkirin. Di vê çerçoveyê de wê şêwayekî wusa bide pêşxistin ku mirov dikeve zorê de ku mirov wê rengê bawerîya wî ji reng û şêwayê pêşketina felsefeyê cuda bike û ji wê cuda werênê ser ziman.

Şîroveyên Manî ên li ser 'laş', 'gîyan', 'aqil' û hwd ku ew dike, wê pirr zêde wê ji aliyê filosofên demê piştî wî re ku wê werin wê bêên hildan li dest. Her wusa, li ser gotinên wî re wê biqasî bawermendî wî, wê filosof jî wê li ser şîroveyên ku ew li ser aqilê Manî pêşdixin re wê weke şopvanên wî wê di rewşekê de wê xwe bidina nîşandin. Şîroveyên Manî ên li ser laş û gîyanê wê temenê pêşveçûnên felsefîkî ên hemdem ên piştê ên weke keseyetê û derûnîyê, têkiliya laş û aqil, kirin û hizir, derûnîyê û mirov û hwd wê bi xwe re wê biafirênê. Her wusa di vê warê de Manî wê bi şîroveyên xwe re wê weke temenê serdemên piştê û hinek

zaniştên demî ku wê pêşbikevin jî wê temenê wan bi xwe re û bii hizrên xwe re wê biafirênê. Di çerçoveya wê dûalîteya laş û gîyanê, aqil û laş, zêhn û keseyeyîyê û hwd de wê hizrên Manî, temenekî wê biafirênê. Şîroveyên Manî, wê di vê çerçoveyê de wê bi şêwayekî ku ew Zerdeşt û Mîtra di temenê aqilê xwe de dihilde li dest, wê weke ku ew şîroveyên Bûda û hwd ên li ser laş, gîyan, aqil û tevgerên mirov û têsîr û bandûra wan ya li hevdû û di afirîna hevdû û hwd de jî wê hilde li dest û wê bi wê re şêwayekî hizirkirinê jî wê dênê li holê. Manî, hemû zanist û filosofên xate yazdanîyê wê Manî, hemûyan di berçav de wê derbas bike. Wê hizrên wan jî bixwênê. Manî, di vê çerçoveyê de wê li ser keseyetîyek bêpirsgirêkê wê di mejiyê xwe de wê tefkîr bikê. Her wusa, di vê çerçoveyê de wê bi şêwayekî aqil ku weke ku ew derûnîyê li berçav digirê, wê pêşbixe. Pêşveçûnên aqilî ên ku Manî temenê wan diafirênê, wê pirr piştî Manî re wê bi filosofên weke Sipînoza û Descartes û hwd re wê li ser pêşxistina têgînn zanyarî û hwd re wê bide dîyarkirin. Hizrên Manî ku wî bi çerçoveyek pergali û zimanê wî yê teybet ê felsefeya re wê were hanîn li ser ziman. Rastîya Manî, jî aliyê têgîna wî ya zanistî ve hê baş ne hatiya fahm kirin. Zerdeşt, çendî ku wê weke filosof û zanyarekî ku ew hizrên xwe bifelsefeyeka hemdem a xwezayî re wê werênê ser ziman, wê bihemam rengî di dema wî de wê Manî wê hizrên xwe bi felsefeyek zanistî wê bi bawerîya xwe re wê werênê ser ziman. Ola Manî, mirov dikarê weke oleka felsefeyê jî werênê ser ziman. Ya ku wê ola wî bike olek felsefeyê, wê aqil û hizrên wî bin.

Rewşa Manî, mirov divê ku wê bi rastîya wê demê û dîrokî re wê hilde li dest. Di vê demê de wê Manî, li gorî rastîya xate yazdanî û bawerîya wê, wê hizrên xwe wê werênê ser ziman. Manî, bi vê rengê wê di şopa têgîna serdemên bûhûrî a yazdanî de bê. Dema ku Manî, rastîyan dihênê ser ziman, wê bê armanca desthilatdarîya demê a sasanî. Ew bixwe jî wê li herêmên bakûr, başûr û rojhilatê kurdistanê wê bigiherihê û wê hizrên xwe werênê ser ziman. Wê li 'gûlîstanên hewserê' wê bihizirê û wê li deverekê wûsa wê bawergeha xwe wê ava bike. Vê rengê weke ya xweşbûna bi gûlîstanên hewser û hwd re ku wê were dîtin, ew wê bi têgînekê wê weke dibistan wê werênê ser ziman. Her wusa di vê çerçoveyê de mirov divê ku Manî bi rastîya wî re werênê ser ziman. Rastîya Manî, wê weke rastîyek demkî a felsefîkî bê. Mijarên ku wê divê ku weke mijarên fahmkirinê werina hildan li dest ew wê hilde li dest. Di serê de **metafizîka Manî** wê ku bi têgîna wî ya 'nepenîya Manî' re wê werê hanî ser ziman, Manî wê serî li ser wê biwastênê. Manî, wê di

hanînên xwe yên nivîskî ên li ser ziman de wê bike ku ew serdemên bûhûrî wan werênê ser ziman. Her wusa wê li ser wê re wê hizra xwe ya demkî wê werênê ser ziman.

Di wê demê de temen Manî ê bi pêşketina wî re wê zêde hebe. Di wê demê de wê çendî ku wê desthilatdarîya Sasanî wê hebe ku ew xwe weke desthilatdariyeka ku wê hizrên zerdeşt ji xwe re weke hizrên bawerî fermî kirina jî, lê wê Manî wê di vê rewşê de wê dîsa weke wan ne hizirê. Di wê demê de wê cudahîyên bawerîyî wê hebin. Minaq Abgarî wê di wê demê de weke Mîtrayîyên wê demê wê hebin û wê xwediyê keyanîyek û desthilatdariyêk xort bin. Bandûra wan bi hizir û têtîgînên wan yên bawer, felsefîkî, dîrokî û hwd re wê pirr zêde wê hebe. Di dema ku wê mesîhî derkeve, wê Mesîhî li Kurdistanê wê xwe li wan bigirin. Her wusa, wê mesîhî hizrên xwe gelek şewayên hizrî ên xwe wê ji abgarîyan bigrin. Abgarî, di vê çerçoveyê de wê bandûra xwe ya di demê de wê hebin.

Manî, wê bixwezê ku ew di çerçoveya xwe ya bawerîyê de wê mîtrayîya demê bi dîroka wê re û zerdeştîyê bi dîroka wê re û her wusa bawerîyên demkî ên ku ew nû derketina wan, di çerçoveyekê de wan hilde li dest. Bo vê yekê, ew bi zimanekî redkar û cuda nêz nabê. Bo vê yekê, wê ji dema derketina Nebî Îsa û heta wê demê, wê ser dusad salî re wê mesîhî wê li herêmê ji zerdeştîyan, mîtrayîyan û Manîyan wê hildin. Wê xwe ji wan fêr bikin. Li ser wan re wê ol û bawerîya xwe wê pêşbixin.

Heta ku wê di wan demên destpêkê de wê mesîhî wê weke mîtrayî jî wê xwe werênina ser ziman. Di nava xalkê de jî wê ew wusa werina nas kirin. Li kurdistanê di nava civakê kurd de ku wê heta roja me jî wê ji oldarên pêşeng ên mesîhîyên ên 'keşe' re wê yên paya bilind ên rûhanî re wê bê gotin 'metran.' Metran'î, wê navê oldar û pêşengên olî ên ola mîtrayî bin. Wê navê wan bê. Her wusa, di vê çerçoveyê de ev rastî bixwe jî wê vê rastîyê bi awayekî vekîrî wê raxê li berçav. Gelek pêşengên mesîhîyan ku ew navê îsa li xwe dîkin û piştî weke keşe û piştî ji wê derbas dibin, wê ji wan re bê gotin 'metran îsa.' Li herêmên li dora mêrdîn, êlih, herêmên din ên herêmê botanê û hwd, wê di wan de wê ev rewş wê hebe. Heta roja me jî, wê pêşengên ola mesîhîyê wê bi navê 'metranî' wê werina nas kirin. Wê bi vî navî wê ew werina bi navkirin û wê navê wan were hildan. Piştî w wusa ev navê 'metranî' wê bi navê pêşengên mesîhîyê re wê were ser ziman ku wê mirov gotina metranîyê wê hilde wê êdî wê ne navê mîtravanan wê were bîra mirov. Wê mesîhî wê werina bîra mirov. Li vir, em divê ku vê jî di dewama wê

de werênina ser ziman ku wê di dewama wê de mesîhî wê qalibê olî ê mîtrayîyan wê hildin û wê bi wê re wê ol û bawerîya xwe wê pêşbixin. Li kurdistanê, di wê demê de ku ew zerdeştî bê, mîtrayî bê, manîyî bê û ankû beşên din ên bawerîya civakî a kurdistanî ên xate bawerîya yazdanîyê û ankû êzdayîyê bin, wê hertimî di çerçoveyekê de wê li xwe binerin. Wê cudahîyên xwe nekina sedema ji hevdû dûrketinê. Bo vê yekê, wê mesîhî, wê di demê de wê ew jî wê werina nava bawermendên Manî, wê werina nava bawermendên Zerdeşt, wê werina nava bawermendên Mîtrayî û wê werina nava bawerîyên din jî. Ev rewş, wê bi demê re wê ji destpêka Nebî îsa û heta dema Manî, wê regekî ola mesîhîyê bi pêşketina wê re wê bide dîyarkirin. Ev rewş, wê êdî wê regekî ola mesîhîyê wê xwe bide dîyarkirin. Wê êdî wê ola mesîhîyê wê bi têgihiştin, felsefe û çerçoveya wê re wê li ser van bawerîyên li kurdistanê re wê xwe bide nîşandin. Li herêmê, piştî ku wê mesîhî bi vê rengê bi pêşketina xwe re wê xwe bide dîyarkirin û pê de wê, êdî wê di nava xalkê de jî wê zêdetirî wê xwe pêşbixe. Mesîhî wê êdî wê weke olekê wê pêşbikeve. Roma û keyên wê jî wê vê rewşê wê kifş bikin. Bi teybetî wê roma rojhilat, wê xwe bale wê zêdetirî wê vê yekê bikişênê. Wê hin bi hin wê bandûra wê ya ku wê derkeve li holê a li ser mirovan wê xwe bide dîyarkirin û wê vê yekê kifş bikin. Heta wê demê, romaya ku wê li kûderê mesîhî didîtin ew qatil dikirin, wê hin bi hin wê dev ji wê kirina xwe berdê. Wê piştî wê êdî wê mesîhî wê di nava wan de jî wê bidest pêşketina xwe bike. Wê hin bi hin mesîhî li herêmên din ên anatolîa wê hebûna xwe bidina dîyarkirin. Herêmên kurdistanê ên bakûr û rojava bi herêmên din ên kurdistanê re wê weke herêma ewla ên ku wê mesîhî xwe li wan bigirin bin.

Piştî ku roma ew rewşa mesîhîyê wê bi xwe re kifş bike û pê de wê, hin bi hin wê weke ku wê mesîhîyê wê nas bikin û wê wê herê bikin. Ber ku keyên roma jî ew wê rewşê kifş dikin ku wa mesîhî zêde roj bi roj pêşbikeve. Êdî keyên roma kifş dikin, ew dema ku bawerîyên demê ku ew pêş dikevin, ku ew xwe li gorî wê ne gihênina rastkirinekê wê nikaribin êdî wê desthilatdarîya xwe bidna domandin. Wekî din jî wê ev şêwayên olî ên ku ew pêş dikevin, wê weke tîgîn û bîrdozîyna desthilatdarî n xort bin ku ew girseyan li dora xwe bidina hevdû. Ew jî kifş dikin ku ew dema ku weke ola xwe wê hîlbijêrên, wê zû sehêta xwe li ser girseyan wê çê bikin. Her wusa, minaqe vê rengê pêşketina ol û baerîyê li kurdistanê bi xate bawerîya yazdanîyê re wê were dîtin. Wê bi wê re wê bi zerdeştîyê re, bi mîtrayîyê re û bi Manîyê re wê were dîtin.

Di vê çerçoveyê de dema ku roma rojhilat ku ew li herêmen anatolia serdest a û li rex herêmen kurdistanê û ankû herêmen ku wê berê di bin desthilatdariya kurd de bin ku ew lê serdest dibin, wê bi wê re wê hin bi hin ew jî wê mesîhiyê wê li gorî xwe wê kifş bikin û herê bikin. Bi wê re jî wê şîrove yên wê, bi xwe re wê pêşbixin. Keyên Romî ên weke Constantin ku ew wê xwe weke bawermendên wê olê wê werênina ser ziman. Her wusa wê piştî wê re wê roma rojhilat wê ji ya rojava vaqatihê û wê ola mesîhiyê herê bike. Ev jî wê li herêmen hem bo wê bê destpêka pêvajoyek nû û hem jî wê bo mesîhiyê jî wê bê destpêka pêvajoyek nû.

Piştî vê rewşê re wê wê roma rojhilat, wê dest bi afirandina mesîhiya xwe bike. Wê dêrên wê li her deverê wê ava bike û wê şîrove yên xwe yên olî wê pêşbixin. Bi vê re jî wê bidest hanîna li ser ziman bikin ku 'ew tenê, mesîhiya rast in.' Bi vê rengê, wê bidest hanîna li ser ziman a bi vî rengî bikin. Li ser vê re wê nîqaşên kîjan mesîhî ya rast a, wê bidina destpê kirin. Nîqaşên li ser ji hevdû cudahiya mesîhiyê a wê ya bi mîtratîyê re wê ji vê demê û pê de wê destpê bikin. Her wusa, wê gelek bawermendên mesîhî ên romayî wê êdî wê derkevin û wê bibêjin ku ew mesîhên rast in. Nîqaşên piştî ku wê ji aliyê hinek keşeyên mesîhiyê ku wê rastîya mîtratîyê a ku wê mesîhî ji wê gelekî sûd girtîya wê, bidest redkirin û înkarkirina wê bikin. Her wusa, di vê çerçoveyê de ew nîqaşên li ser bandûra mîtratîyê a li ser mesîhiyê wê ji vê demê û heta dawîya serdema navîn wê xwe bidina domandin. Herwusa mesîhiya kurdistanê, wê ji aliyekî ve wê weke mesîhiya temen a giştîya mesîhiyê a ku ew pêş dikeve jî bê. Li herêmen, piştî ku wê roma mesîhiyê herê bike û pê de, wê li herêmen giştî wê pêvajoyek nû wê destpê bike. Li herêmen, piştî ku wê pêşbikeve. Mesîhî, wê piştî ku wê weke olek fermî wê bidest pêşketina xwe bike. Li herêmen, piştî ku derketina îslamê û pê de wê, seferên wan li kurdistanê wê bibin. Gelek civatên kurdistanî ên ku ew heta wê demê li gorî yazdanîyê dijîn, ew bo ku ew hebûna xwe karibin biparêzen, wê mesîhiyê hilbijêrên û wê li gorî wê bikin ku ew bijîn.

Ev dem, wê li kurdistanê wê gelek gûharînen nû wê bibin. Wê heta demekê wê ola Manî wê bijî. Wê piştî hatina îslamê wê, ev bawerîyên kurdistanî wê bikevina bin pêvajoyek hêrîşê de. Em divê ku vê jî bi teybetî hildina li dest. Wê ancamen wê pirr zêde bin li ser civake kurd.

Li kurdistanê, piştî ku wê îslam derkeve wê, îslam li kurdistanê jî wê bê destpêka pêvajoyek nû. Wê hemû bawerîyên kurdistanî ên weke zerdeştî, mîtratî, êzdayî û heta ku mesîhî jî di nav de wê bikevina bin pêvajoyek hêrîşê de. Ola Manî, wê li kurdistanê wê heta vê demê wê

karibê xwe bide jîyandin. Lê di destpêka derketina îslamê de wê di serî de wî îslamîst wê seferan li devern weke navend ên ol û bawerîyên kurdistanî ên weke Cizîra bota, Amed, heskîf, Şehrîzor Afrîn, Kirmaşan û hwd wê bikin. Wê bi wan re wê hemû deverên din ên kurdistanê jî wê bi civatên wê re wê bikevina bin pêvajoyek hêrîşê de. Wê nivîs û nivîsarên wan ên nivîskî ên ku wan ji xwe re di dîrokê de afirandina wê hemû dubare wê werina talankirin û tûna kirin. Wê bi navê wan wê, ti tişt li jîyanê wê newê hiştin. Wê her tişt were tûna kirin.

Ev pêvajo, wê li kurdistanê, serdemek nû wê bi xwe re wê werênê. Her wusa, di aslê xwe de derketina îslamê, wê bi xwe re wê tişteki din jî wê bide nîşandin. Ew jî ew a ku wê xate yek-xwûdayîya semewî û ankû semîtîkî wê serdest bibê. Wê ew li herêmê wê serdest bibê. Bi wê re jî wê yek-xwûdayîya yazdanî wê bihemû rewş û herêm û jîyane xwe re wê bê xistin bin pêvajoyek hêrîşê de. Seferên Xalîd bin Weid, Omar Xatab û hwd ên ku wan li kurdistanê li hemberî civatên kurdistanî kirina, wê dîrokekê bi xwe re wê bidina nîşandin. Her wusa, xalkên esasî ên herêmê wê bikevina bin pêvajoyek hêrîşê de. Bi wê re komên tirkên ên ku ew li ser piştê hasp ji herêmên din ên asya tîr û li deverê jîyanê digeriha, wê bo ku ew deverê jîyankirinê ji xwe re bibînin wê bibêjin 'ew bûna misilman' û wê weke leşkera hêrîşkirinê ên li xalkên herêmê wê ew werina bikarhanîn. Hêrîşên komên tirk û ankû tirkmen ku wê hêrîşê li komên civatên kurdistanî wê li darbixin jî wê bi hezaran kurdistanîyan di vê destpêkê de wê qatil bikin. Komên kurdistanî ên bidestê van komên tirk û ankû tirkmen hatina qatilkirin wê komên kurdistanî ên weke 'babekî', 'mezekî', 'dasnî' û hwd bin. Wê bi wan re wê gelek komên din ên weke wan wê naqşaya ardnîgarîya herêmê û dîrokê wê werina birin.

Li kurdistanê di vê demê de wê li kurdistanê wê di rewşa xwe ya ramyarî a welêt de wê tevî hemû hêrîşan jî wê xwediyê serwerîya xwe bin. Her wusa komên ol û bawerî ên kurdistanî ên weke êzdayî, yarsanî, şebekî, feylî û hwd wê hebin. Wê bi wan re wê gelek komên din jî wê hebin. Ev kom, wê weke komna dîrokî ên civatî ên kurdistanî bin. Ev kom, wê li herêmê weke komên ku ew xwediyê bawerîya yazdanîyê û ankû êzdayî bin. Wê di vê çerçoveyê de wê xwediyê rastiyeke bin. Ew jî, wê di bin hêrîşê de bin. Gelek ji wan aşîrên wan ên kurd, di derdêla ku wê hêrîş li wan newê kirin, wê xwe weke misilman wê denezênin. Bo vê yekê wê bi vê re wê bi demê re gelek aşîrên kurdên êzdayî wê bawerîya xwe bigûharênin. Ev rewş, wê bi demê re wê êdî wê bê weke rastiyeke kurdistanê. Bawerîyên kurdistanî ên weke zerdeştî, mîtrayî û Manîyî wê

êdî wê li jîyanê jîyanê zêde hebûnê nedina nîşandin. Di aslê xwe de wê bi Zerdeştîtiya ku ew bi sasanîya re weke olek fermî hatiya pêjirendin re wê ola Manî, wê hebûna xwe wê heta vê demê wê bide nîşandin. Her wusa, di aslê xwe de em dikarin bibêjin ku Îslam bixwe jî wê gelek rewşên xwe yên weke bergkirin, rojîgirtinê, çûna hacê, duaya xwarinê kirinê û hwd, wê ji Manîyan wê bigrin. Di vê çerçoveyê de wê îslamîst ji Manî û Ola wî jî wê hinekî wê bigrin. Heta ku ew şîroveyên olî û rengê şîrovekirinê û hwd jî wê ji wan were girtin. Di dema Ola Manî de wê bo Manî wê bê gotin ku ew gîyane wî bilindî azmana bûya. Her wusa wê di vê çerçoveyê de wê ev rewşên şîroveyî jî wê ji Manîyan wê werina hildan. Berî wan Wê mesîhîyan jî wê di vê çerçoveyê de wê gelek ji ola Manî wê bigirin. Wan qalibê rengê şîroveyên xwe yên weke bilindbûna mesîh li azmana, rengê weftizkirinê û hwd wê ji Manîyan bigrin. Di xate yazdanîyê de wê weftizkirin, wê bi şewayekî wê were kirin. Ev jî wê weke ku ew dikin wê li cihê navende olî ya demê wê were kirin. Gotina 'ava kewserê' wê ji wan bê ku wê di nava misilmanan de wê bicih bibê û wê bi şewayê weftizkirinê û hwd re wê di nava mesîhîyan de jî wê bicih bibê.

Li kurdistanê ji aliyê rêveberîya civatî ve jî wê herêm bi herêm wê weke mîrgeh û ankû keyanîyên herêmkî wê xwe birêxistin bikin. Her wusa ev rewş, wê piştî jî wê xwe bide domandin.

Li kurdistanê, wê di wê demê de wê mîrgehên weke ya mîrê bota, deysanîyan, hadbanî, sadaqîyan, anazîdîyan, hasanîkan, dasnîyan, kekoyîdîyan û hwd wê derkevina li holê. Ev mîrgehên kurdistanî wê li herêmê wê bi hêz bin. Ji mîrgehê zêdetirî mirov dikarê wan weke mîrgeha badînanê mazin û di asta keyanîyekê de wan werênê ser ziman. Li kurdistanê, piştî derketina li holê a îslamê, wê di vê demê de wê kurd wê zû xwe li hevdû bidina li hevdû. Wê mîrgehên xwe wê di vê demê de wê ava bikin. Li rojhilatê kurdistanê keyanî û welatên kurdan ên weke kekoyîdî û anazîdîyan ku ew hatina avakirin, wê weke welat û desthilatdariyên civake kurd ên vê demê bin. Wê di vê demê de wê ew xwediye hêzek mazin bin. Li kurdistanê rewşa wê ya ramyarî wê hertimî kurd wê, karibin li ser hebûna civake xwe re wê li gorî xwe wê bi rêxistin bikin. Di vê demê de jî wê wusa bê. Wê li kurdistanê rveberîyên nû ên demî wê derkevin li holê. Ev rêveberî, wê nîşanaka pêvajoyek nû a giştî a li kurdistanê a li herêmê jî bê. Li kurdistanê, wê ji vê demê û pê de, wê pêvajoyek nû wê dest pê bike.

Li kurdistanê, wê ev sedsale 7 û 8'an, wê weke sedsalna giring bin. Li kurdistanê wê di vê demê de wê pêvajoyek nû wê derbas bike. Wê li

ser bawerîyên xwe yên yazdanî re w civake kurd wê li kurdistanê wê demna tengezerîyê wê derbas bikin. Her wusa, wê di vê demê de wê xwe ji nû ve wê ava bikin û saz bikin. Tevî ku wê gelek hêrîş li wan bibin jî lê wê, karibin vê yekê bikin.

Li herêmê civake kurd, bi mejûya xwe re wê di vê demê de jî wê, xwediyê bandûrek mazin bê. Her wusa divê ku mirov vê yekê jî werênê ser ziman ku wê ev serdema bi van desthilatdarîyên kurdistanî ên vê demê re wê hin bi hin pêvajoyîna bi ast wê bên derbas kirin. Piştî jî wê li ser wan re wê desthilatdarîyên kurd ên weke yên desthilatdarîya şadadîyan û hwd wê werina ava kirin. Ev desthilatdarîyên kurd, wê di vê demê de wê derkevina li holê. Desthilatdarîya kurd a şadadî, wê weke desthilatdarîyek ku wê temen û himê wê, wê li ser pêşçûnên dema kekoyîdî û anazîdîyan bê. Di vê demê de wê jinek bi navê 'dayika anazê' wê were serê desthilatdarîya kurdên anazîyîdî û wê li herêmê wê desthilatdarîyek giştî wê ava bike. Wê desthilatdarîya kurdên kekoyîdî jî wê bi xwe ve wê girêbide. Bi wê re wê, li herêmê desthilatdarîyek giştî ku wê li ser herêmên başûr û rojhilatê kurdistanê desthilatdar bê, wê were ava kirin. Ev desthilatdarîya demî wê kurdn yarsanî, feylî, êzdayî û hwd ên herêmê jî ku wê weke beşna mazin ên civake kurd wê biafirênin, wê piştgirî û alikariyê ji wan bigirin. Kurdên yarsanî wê kirmaşan ji wan re weke navend bê. Her wusa bi wê re wê herêma şehrîzor jî wê weke herêmek wan ya giring, binirx û pîroz bê weke kirmaşanê. Bi wê re jî wê gelek aşîrên kurdên hewraman, wê weke ya yarsanî, feylî, soranî, goranî û hwd wê li wêderê wê bijîn. Kurdên vê herêmê wê di vê di vê çerçoveyê de wê demek nû wê bi xwe re wê bijîn. Piştî vê **jîn û dayika kurd dayîka anazê** ku wê nêzî 60 salî wê desthilatdarîya kekoyîdî û anazîyîdîyan meşand, wê piştî li şûna wê kurdên weke mihemedê kûrê şadadî wê werin. Ev jî, wê serdemekê wê bidina destpêkirin. **Mihemedê kûrê şadadî**, wê destpêka wî ya bi desthilatdarî wê weke destpêkek giring bê. Wê dema wî, weke destpêka desthilatdarîya kurdên şadadî a ku wê li herêmê pirr zêde wê pêşbikeve bê. Ev desthilatdarîya kurd, wê li herêmê wê di nava wê de wê pirranîya mîrgeh û keyanîyên kurdistanî ên herêmkî wê di nava wê de wê cih bigirin. Di vê demê de wê li bakûrê kurdistanê jî wê hinek mîrgehên xort û bihêz ên weke ya mîrgeha mîrê bota wê hebe. Bi wê re jî wê hin bi hin kurdên bakûrê kurdistanê wê bigihina li hevdû û wê desthilatdarîya merwanî a demkî wê temenê wê biavêjin. Kurdên bakûrî, wê di vê demê de wê herêm bi herêm wê xwe birêxistin kirî bin. Weke ku em ji destana 'dewrêş ewdî' dixwênê û fahm

dike, wê desthilatdarîyên vê demê wê di reng û çerçoveya konfederasyonên ku ew di nava aşîrên kurd de hatî çêkirin de wê xwe bidina dîyarkirin. Her wusa di vê demê de wê êlên kurd ên mazin ku ew xwediyê bi dehan çengên xwe yên aşîrî na, wê ew desthilatdarîyên demkî ku wê bîrên avakirin, wê temenê wan bi xwe re û bi hebûna

Li kurdistanê serdemek nû piştî derketina Îslamê wê destpê bikê.

Bêgûman, dema ku mirov vê serdema nû a bi derketina îslamê re werênê ser ziman, divê ku mirov bi wê re hinekî dîrokê jî lî bikolê û fahm bike. Ji kûdê heta kûderê, bo ku mirov wê bi mejûya civakê û dîroka wê re fahm bike, em divê ku vê yekê jî bi awayekî vekirî wê werênina er ziman. Li kurdistanê, dîroka civake kurd, wê ji vê demê û pê de wê weke pêvajoyek nû wê destpê bike. Li kurdistanê, heta vê dema derketina îslamê wê li kurdistanê, bi awayekî bawerî ku wê serwer bê wê xate bawerîya yek-xwûdeyîya yazdanî bê. Têgînên bawerî û olî ên ku wê ji wê biafirin û hebûna xwe bidina domandin jî wê bawerîyên weke Mîtratîyê, Zerdeştîyê, Manîyî, ola êzdayî û hwd bin. Bi wê re jî wê komên civatî ên bawerî ên weke yarsanî, feylîyî, şebekî, elewî û hwd jî wê li kurdistanê bi wê re wê derkevin. Ev jî, wê bi serê xwe weke rengê civakê ên ku wê pêşketina bin. Hebûna bawerîyên weke yên Zerdeşt ku wê berî îslamê jî wê li kurdistanê di nava civake kurd û hinek xalkên din ên herêmê de wê bijî jî wê bi têgîna yek-xwûdayîya yazdanî re wê bijî. Şîroveyên ku îslamîst dikirin û bi wan digotin ku "yên ehilî kitab, yên **rast** in" û "wê dest li wan newê dayîn" jî, wê piştî jî aliyê bawermendên ola îslamê ku ew xwe bi jahra desthilatdarê xwe bi jahr dîkin ve wê were jibîr kirin.

Li herêmê bawerîyên weke bawerîya Manî û ola wî, wê li herêmê zêde serdest b. Wê îslam, gelek tiştan wê ji wê bigirê. Her çendî ku wê di destpêka derketina xwe de wê îslam, bo ku ew xwe bike desthilatdar wê herêmên kurdistanê ên van bawerîya jî xwe re bike armancên weke ku ew hêrîşî wan dike jî bê, lê wê ji wan, dîrok û rengê bawerîya wan, wê gelek tiştan wê bigirê. Rengê bawerîya olî a ku ew li kurdistanê heya, wê bi yek-xwûdayîya yazdanî re wê bi hezaran salan wê bijî. Serdemên gûtî, hûrî û mîtanîyan ku em dikarin weke serdemna civake kurd ên hemdem jî werênina ser ziman, wê di wan de ev xate bawerîyê wê xwe pêşbixê û pêvajoyên xwe yên pêşketinê wê bijî. Wê gelek azmûnan wê di van deman wê bijî. Piştî jî wê piştî serdema mîtanîyan wê di dema zerdeşt û piştî ya Manî de wê, ev pêvajoyên bawerîyê wê bi rengê din ên felsefîkî wê werina pêşxistin û wê bi wê re şewayekî civakî wê were

pêşxistin. Têgîna avêstayê a Zerdeşt, wê li vê serdea dîroka a ji Zerdeşt û heta Manî wê serdest bê û wê civatîyên ku weke 'civakên avêsta' jî ew dihên bi navkirin wê biafirin. Her wusa divê ku mirov vê yekê jî werênê ser ziman ku wê ev pêvajo, wê weke pêvajoyîna hemdem bin. Têgîna Zerdeşt, wê weke têgîneka zerdeşt bê. Her wusa, wê bandûrên vê têgîna Zerdeştîyê ku wî di avêsta de hanîya ser ziman, wê bandûra wê li ser her sê olên semewî ên weke cohûtîyê, mesihîyê û îslamê jî wê hebe. Her wusa, wê ji aliyê van her sê olan ve jî wê 'pêxemberîya zerdeşt' wê were herê kirin. Wê ew weke 'pêxemberekî ehlî kitab' û ankû 'pêxemberekî ehlî pirtûk' wê were dîtin û wê bi vê rengê ew were herê kirin.

Di vê çerçoveyê de wê Manî jî wusa xwediyê rengê pêşketinê bê. Manî, rastîya wî, divê ku mirov baş fahm bike. Pêşveçûnên ku wê di van demên piştî wî re de wê bibin de wê bandûra wî li ser wan ji ya ku em dizanin wê zêdetir jî wê hebe. Her wusa bandûra Manî, wê li ser bawerîyên kurdistanî û ên dervî kurdistanê jî wê hebe.

Bawerîya Manî, wê weke rengê bawerîyê ku ew di xate yek-xwûdayîya yazdanî de ku ew dihê û dijî bê. Li kurdistanê, rewşa bawerîyên kurdistanî mn yazdanî ku ev ola êzdayî bê, mîtrayî û zerdeştî û Manîyî û hwd bê, wê piştî jî wê bike ku ew xwe bide domandin. Her wusa civatên yazdanî ên weke yarsanî, êzdayî û hwd, wê piştî wê xwe bidina domandin. Ola êzdayî wê weke olek kurdistanî wê piştî derketina îslamê û piştî bi hinekî re wê keseyetîyên weke Şêx Adî wê derkevin û wê di wê xatê de şîroveyên xwe yê demkî wê bikin û wê pêvajoyek nû wê li ser ola êzdayî re wê bidina destpêkirin. Her wusa wê di vê çerçoveyê de wê bi dem re wê zaneyên civake kurd ên weke Şêx Adî wê hinek din jî wê hebin ku wê derkevin bin. Minaq, ku ew wê weke pêşengekî civake kurd a yarsanî bê wê siltan sahaq wê derkeve. Siltan Sahaq, wê bi hizrên xwe yê ku ew dihênê ser ziman re wê pêvajoyek nû a bi rêxistinkirina civake kurdên yarsanî wê bixwe de wê destpê bikin. Di dema Sultan Sahaq de bawermendên civate yarsan ên weke 'Babê serhengê dewdanî' û hwd wê derkevin. Weyn û rola wan di pêşxistin û parastina hebûna civatê de wê giring bê. **Baba Serhengê Dewdanî** ku di sale 935 tê dunyê û di sale 1007 de diçe ber dilovaniya xwe, weke helbestvan û ji pîrekî yarsaniyan bê. Navê wî 'Baba Serheng kurê Îbrahîmê Dewdanî' bû. Peyva 'Baba' li cem yarsaniyan, hevwatera peyva pîr û ankû kal de ya. Bo vê yekê, pîrên wan, hertimî wê gotina 'baba' li pêşîya wan werê danîn. Û ankû, wê tenê ji wan re bê gotin 'baba'. Ew li Hawramanê li devera çiyayê Şahoyî li jêriya bajarê Sineyê

ji dayik bûye û laşê wî li gundê Tewêleyê hatiye veşartin. Wî bi goranî helbest nivîsandina. Helbestên wî, di şewayê qawlên' êzdayîyan de heta roja me jî, di nava yarsanîyan de dihê parastin û ser ziman. Di aslê xwe de weyna ku şêx faxrê adîya ku piştî şêx adîya leyist, wê di dema sultan sahaq de wê 'babê serhengê dewdanî bileyizê. Weyna wî bi giringî divê ku mirov li ser wê bisekinê û werênê ser ziman. Hinek çarîn/dubeytiyên wî, di "defterî dewrey Baba Serheng dewdanê"yî de hatine parastin. Ew jî, di dîwanên kurdên yarsanî de dihên ser ziman.

Her wusa baba Serhengê Dewdanî wê weke zaneyekî mazin ê civakê bê. Di roja me de jî wê ew li gorî rastîya wî ya mazin hê ne hatîya fahm kirin. Hizrên wî, wê çerçoveya hizrên xwe yên bawerîyê ku ew di xate yazdanîyê de dihênê ser ziman ên Siltan sahaq, wê ew berfihretir bike. Wê ew di wê şopê de wê pêvajoyek pêşketinê a kûr û bitêgihiştin wê bide destpêkirin. Bi heman rengî wê piştî piştî Şêx Adî re wê Şêx Faxrê Adîya, ku ew weke 'şêxê şêxan' jî dihê bi navkirin wê di nava civake êzdayî de wê heman rol û weynê wê bileyizê. Wê nivîs, helbest û pirtûkên wî yên li ser dîrokê û hwd, wê aqilekî mazin di dema wî de wê bidina çêkirin. Di aslê xwe de ev pêşveçûnên ku wê bibin, wê xate êzdayîyê bi bawerîya wê re wê ji tûnabûnê xilas bike. Berî wan ku ew di şopa Manî de wê piştî wî re wê were **Zâd hürmüzd**, wê were. Ew jî, wê piştî Manî re wê hizrên xwe yên olî bawerî gelek deverên din ên herêmê bike. Wê li herêmê li gelek deveran wê bigerihê. Hizrên wî yên ku ew dihênê ser ziman, wê temenê pêvajoyek nû ya bi pêşketinên ola êzdayîyê û ankû xate wê re wê bi xwe re bide destpêkirin. Hizrên wî, wê pîrr zêde wê bandûra wan li ser miirovan wê hebe. Zimanekî wî yê xweş, şêrîn û bizane hebû. Bi vê rengî wî hizrên xwe ji xalkê re dihanîna ser ziman.

Piştî van pêşketina re wê civake kurd wê pêvajoyek nû a pêşketinê wê bixwe re wê bijî. Hizrên ku ew di vê demê de dihêna ser ziman. Hizrên ku wê temenê felsefeyek hemdem a zanistî wê çê bikin bin. Gelek ji wan hizran, di roja me de ew, weke ku winda bûna. Lê tevî wê jî wê ew hizir, wê bandûra wan ya ku ew bi pêşketinên di nava civatê e re ku ew bûna, wê xwe biparêzên. Piştî jî, wê bawermendên kurd ên ku wê piştî di nava îslamê de bê û ankû bawerîyên din ên kurdistanî de bê ku wê derkevin jî wê di wê çerçoveyê de wê hizrên xwe di çerçoveya wê mejûya civakê û pêşveçûnên wê yên aqilî re wê werênê ser ziman. Î ro, em dema ku hemû zanyar û filosofên civake kurd ên vê demê û piştî ku em wan bi hizrên wan re lêkolîn dikin û dikin ku wan fahm bikin, ya ku em bi wan re kifş dikin, ew a ku ew hizrên wan, wê şewayekî civakî û

rastîya wê mejûya civakê a hizrî û felsefîkî wê bixwe re wê bihawênê û wê werênê ser ziman.

Her wusa divê ku mirov vê yekê jî werênê ser ziman ku wê civake kurd di vê demê de wê weke ku wê ew ji nû ve wê xwe bisazûman bikê. Wê reng û şêwayekê desthilatdarîya demê a li ser zihniyetan re ku wê pêşbikeve, wê xwe bi awayekî wê bide dîyarkirin. Her wusa felsefeyên civakî ên ku ew derkevina li holê, wê van mijaran ji xwe re bikina weke mijarên lêkolîn û fahmkirinê. Her wusa divê ku mirov vê yekê jî werênê ser ziman ku wê dîroka civake kurd a vê demê wê ji gelek aliyan ve wê xwediye xosletên cuda bê. Her wusa, di vê demê de wê civake kurd, wê ew cudahiya baweriyên nava wê ku wê hebin, bi derketina îslamê re wê hin bi hin wê bê temenê tengezeriyên civakî jî. Her wusa, civake kurd, wê di nava wê de wê pirranîya reng û şêwayên baweriyên ku wê li herêmê wê hebin, wê di nava wê de wê bi regekî wê hebûna xwe bidina dîyarkirin. Her wusa divê ku mirov vê yekê jî werênê ser ziman ku civake kurd, di vê demê de wê pêvajoyek nû wê bijî. Her wusa, piştî derketina îslamê, wê gelek kurd wê îslamê hilbijêrên. Bi wê re jî wê pirranîya kurdistanî wê di bawerîya xwe ya kevn a yazdanîye de wê bimênin. Ev rewş, bixwe jî wê temenê pevçûnna ku wê di nava civake kurd de wê were derxistin, wê di temenê wan de wê were bikarhanîn. Bikarhanîna beşek civakê li hemberê beşa din bi bawerîya wê re wê, ji vê demê û pê de wê li kurdistanê wê bi awayekî hovane wê pêşbikeve. Bi teybetî, piştî desthilatdariyên kurd ên demê ên weke desthilatdarîya şadadî, desthilatdarîya merwanî û piştî desthilatdarîya Eyûbîyan û hwd re wê ev rewşên li hemberî hevdu bi awayekî hovane bikarhanînê wê bi destê rêveberiyên herêmê ên din wê bibê.

Pêvaçûnên civakî ên li kurdistanê, divê ku mirov wan bi mejûya civakê û dîroka wê ya demdirêj a kevn re wê hilde li dest. Her wusa, hebûna beşn civakî ên ku ew li kurdistanê dijîn, wê weke komna ku wê xwediye mejûyeka demdirêj bin. Her wusa divê ku mirov vê yekê jî werênê ser ziman ku wê ji sedsale 7'an û pê pê, wê tevî hemû pêvajoyên hêrîşan, wê civake kurd wê desthilatdariyên xort wê li kurdistanê ava bikin, her wusa desthilatdarîya kokoyîdîyan, anazîdîyîyan, piştî ya şadadî û merwanîyan, heta ku wê bigihijê ya eyûbîyan mirov dikarê wan werênê ser ziman. Li kurdistanê, ev desthilatdariyên kurd, heta roja me jî li gorî rastîya wan ji aliyê desthilatdarî, ramyarî, civakî û pêşveçûnên dema wan ve ew baş ne hatina hildan li dest û fahm kirin. Em dema ku wan ji aliyê civakî ve dihildana li dest, her wusa divê ku mirov wê jî

werênê ser ziman ku wê ev serdemên wan desthilatdarîyên kurd, wê serdemna wan yên civakî ên pirr zêde pêşketî wê hebin. Di dema kekoyîdîyan de em, î ro dizanin ku wê kokîyîdî wê xwedîyê destholatdarîyek xort bin. Heta ku wê di dema xwe de wê pereyên xwe yên kirîn û firotînê jî wê çê bikin. Ji bajarên wan weke yên rojhilatê kurdistanê ê roja me ku wê ji desthilatdarîya kurd a anazîyîdîyan re wê weke navendekê wê bê, wê li wê bazirganî û hwd wê pşketî bê. Wê weke bajarekî navend ê herêmê bê. Ava çemê ûrmîyê ku wê di wê demê de wê derfetên pirr mazin ji jîyankirina wir re biafirênê, wê temenê wê bê ku wê bajarê ûrmîya wê weke navendekê bê. Ji wir û heta bajarên başûr kurdistanê ên weke hewlêrê, dohuk, kerkuk, şehrîzor û hwd, wê wê li wan desthilatdarîyên kurd wê li wan serdest bin. Bi wê re jî divê ku mirov vê yekê jî werênê ser ziman ku ev serdem, wê weke serdemek giring a demî ku wê ji gelek aliyan ve wê pêşveçûn di wan de wê bibin.

Li herêmê, wê ji aliyê perwerdekirinê re wê li herêmê dibistanên ku ew di wan de zaroyên xwe perwerde dikin jî wê hebin. Her wusa, li vir, divê ku mirov vê yekê jî werênê ser ziman ku her zane û filosofên kurd ên ku ew derdikevin, wê ne tenê bi hizrên xwe yên ku ew dihênina ser ziman re wê werina bibîrhanîn. Wan di dema xwe de çawa û çendî mirov perwerdekirin di nava civatê de wê, ev ji wan re wê bê nav. Her wusa wê li ser vê re wê ew werina şîrovekirin û wê bahse wan werê kirin. Di vê çerçoveyê de wê, bahse wan werê kirin. Her wusa, divê ku mirov vê yekê jî werênê ser ziman ku wê di vê demê de wê gelek zaneyên kurd wê derkevin. Her wusa, ji bavê henîfê dînwerê, bavê tahîrê ûryanî û hwd bigire heta zane û dîrokzanînen kurd ên weke Aliyê êsir û şemşedînê şehrezorî û hwd wê derkevin. Ev zane û filosofên kurd wê bi aqilê felsefeyê re wê hizrên xwe werênina ser ziman. Wê di wê demê de wê di nava civakê de wê felsefeyê bikin di nava civatên wê de. Di vê çerçoveyê de wê, aqilekî baş di nava civatê de di wê demê de wê biafirênin. Ev dem weke demeka ku wê bi aqil ku wê xwe biafirêninê bê. Her wusa ev dema aqil, wê li gorî wê mirovên filosof û lêkolînavan wê **derkevin**. Zaneyên kurd ên weke Şemşedînê şahrezorî, li ser aqil, metafîzîkê, mantiqê, fîzîk û stêrzanîyê(‘astronomîyê’) wê pirr zêde binivîsênê. Her wusa, demên berî xwe jî baş bi nivîskî wê hanîna ser ziman. Di vê çerçoveyê de wê carna ku di nava zaneyên kurd ên piştî de ku bahse vî filosofê kurd dihat kirin, dihat gotin ku ”ew pirtûkxaneyek bû, wê pirtûkxaneyek jî hanî ser ziman.” Ev gotin hem bo zanebûna wî ku bi wê werênina ser ziman û hem jî bo ku wê zanebûna ku wî hanîya

ser ziman, dihat hanîn li ser ziman. Felsefeya mantiqê û ya metafîzîkê, wê bi awayekî felsefîkî ku li gorî ast û pîvana dema wî ya, wî daya rûnandin. Di vê çerçoveyê de wî, serdemek di aqil û pêşketina aqil de bi dema xwe re daya destpêkirin.

Bavê Fida jî, yek ji wan zane û filosofê ku wî baş xwandîya û ji wî zanebûn girtîya ya. Pirtûka bavê fida ya li ser dîrokê ku dem bi dem ji dema 'adam û hawa' ve dihênê ser ziman, di vê çerçoveyê de bi zanebûn û felsefeyê re wê ji wî û zanebûna Aliyê Êsir sûdwegirê. Li vir, divê ku mirov vê yekê jî bi ser vê gotinê ve bike ku zane û filosofê kurd Birehîmê Xilatî ku ew di zanîna tendûrîstî û kîmyayê de gavek dîrokî ya mazin diavêjê û pêşketinê di dema xwe de dide çêkirin, wê ji felsefeya şemsedînê şahrezorî sûdwegirê. **Îbrahîm Xilatî** ankû **Îbrahîmê kurê Evdillahê Xilatî** di sala 1242'an de li bajarê Bedlîsê hatiye dinyayê, kîmyager û bijîşkekî kurd bû, Ji bajare xelatê ya û li Îran û Misirê maya Ji navçe('qeza') Xelatê bûya. Minaq, di dema birehîmê Xelatî ku weke kîmyagerê kurd a û bi lêkolîn û bijîşkîya xwe re nav daya, wê filosofên kurd ên weke Fexredînê Xelatî û bi wî re ku di heman demê de li wir a Nesîredînê Tûsî, wê hebin. Ev herdû filosofên kurd, wê lêkolînê xwe li ser astronomîyê wê bikin. **Fexredînê xelatî** yek ji filosofekî ê ji xelata Bedlîsê ya ku di sedsala 12'an de jîya ya. Fexredînê Xelatî astronomê kurd bû û gelekî xebat kirîya li ser astronomîyê. Tava ku ji kullekan dertê li gorî wan seat tespît kirîye. Di sala 1260'an de rasatxaneyekê ji bo astronomiyê ava dike bi filosof kurd **Nesîredînê Tûsî** re û bi wî re bi salan li wir di wê **rasatxaneyê** de xabatê dikê. Ji wir, rewş û tevgerên li azmana ên stêr, roj, heyv û demên şev û rojê dike ku fahm bike. Bi zanebûna xwe ya tendûrîstîyê re ew pirr zêde di nava xalkê de hat naskirin. Îbrahîmê Xilatî di sala 1322'an de çûya ber dîlovaniya xwe. Ji vê jî mirov fahm dike ku şemsedînê şahrezorî, li ser van xalan jî zanebûn afirandîya û hanîya ser ziman. Têgîna metafîzîkî, mantiq, fîzîkê, stêrzanîyê, tendûrîstî û kîmyagerîyê wê di demê de pêşbikeve û li ser van zaneyên kurd hizrên xwe bi rêxistinî werênina ser ziman. Ev rewşên bi vî rengî ên weke mijulbûna bi aqil ve wê di vê demê de wê bi awayekî hemdem wê zêde bin û wê bandûra wan li ser pêşketina civakê jî li kurdistanê wê zêde hebe.

Zane û filosofên weke şemsedînê şahrezorî ku di van waran de hizrên xwe dihênê ser ziman û zaneyên kurd ên weke Abûlîzê Cizîrî ku ew hizrên xwe di warê fîzîk û stêrzanîyê ('astronomîyê') de dihênê ser ziman, wê serdemek nû li herêmê bi hizrên xwe re wê bidina destpêkirin.

Berî şemsedinî şahrezorî, zaneyên kurd ên weke Bavê henifê dinwerî li ser têngîna tendurîstîyê û dermankirinê wê hizrê xwe werênê ser ziman. Hinek hizrên wî li ser mantiq û metafîzîkê jî hena. Di vê çerçoveyê de heta ku dem tê dema şemsedinê şahrezorî, wê di vê warê de gavna maztir di warê zanebûn û aqilê felsefeyê ê ku di van waran de ku dihê ser ziman, wê werê avêtin. Ev dema dîroka civake kurd, giringa ku mirov wê fahm bike. Her wusa, di vê demê de pêşveçûnên bi aqil ku rû didin, wê ji gelek aliyan ve bandûra wan li pêşveçûnên piştre ên dinava civate kurd û li herêmê ku dibin de wê hebin. Lê ji aliyekî din ve jî, divê ku mirov vê yekê jî, werênê ser ziman ku di nava civatê de pergalek perwerdekirinê pêşketîya û bi wê re xwandavan, zane û filosofên civatî wê zêde bin. Di vê demê de wê, civate kurd, pêvajoyek xwe ya giring a bi zanebûnê wê pêşbixe. Li vir, di dewama wê de divê ku mirov vê yekê jî werênê ser ziman ku weke ku me li jor jî hanî ser ziman, biderketketina zaneyên beşên civate kurd ên weke yên civatên êzdayî, yarsanî û hwd, wê di vê demê de êdî bidina xwe û wê derkevin. Yanî, piştî wan pêvajoyên hêrîş û komkujîyên ku weke ku di dema dasnîyan û babekîyan û hwd de ku dijîn û hwd, ku piştre bêdengîyek diafirê, wê bi wan pêşketinên li ser aqil re wê ew jî ji xwe were avêtin. Lê ev dem, wê weke demek giring bê, Bi wê re jî mirov dikarê vê jî werênê ser ziman ku wê babek, mezdek û hûrem, wê di demên berî van deman de wê li ser xate bawrîya yazdanîyê û têngînên Zerdeşt û Manî re wê derkevin. Ew jî, wê aqilekî mazin dênina li holê. Di vê demê de wê ew jî hizrên xwe wê di nava civatê de wê werênina ser ziman. Her wusa ew wê hizrên xwe tenê wê di nava civake xwe de neyênina ser ziman. Wê li herêmê wê di giştîya wê de wê werênina ser ziman. Di dawîyên desthilatdarîya Sasanîyan de wê Mezek, wê derkeve û wê hizrên xwe werênê ser ziman. Hizrên Mezek, di aslê xwe de hêjana ku mirov wan bi serê xwe de hilde li dest û pirr zêde hûr û kûr li ser wan bisekinê. Hizrên wî wê, di çerçoveyek civaknasîya civatî de wê bin. Her wusa, di hizrên xwe de wê Mezek, carna di axiftinên xwe de wê balê bikişênê ser xizanîya girseyan û dewlemendîya desthilatdaran. Her wusa, wê di vê çerçoveyê de ew li ser wê bisekinê û wê hizrên xwe wê werênê ser ziman. Mezek, wê heta ku ew bixwezin ku wê desthilatdarîya Sasanîya dawîyê lê werênê û wê bi girseyan re wê herê bi ser qasra keyê Sasanî kawê de û wê wî ji taxt bikin û biavêjina zindanê de jî. Lê ew wê ji wir wê rêyekê bibînê wê xaberê bişênê derve û wê piştre wê artişekê bi rêxistin bikin û wê bide ajotin biser qasrê de. Ne birêxistin bûyîna gîrseyên ku Mezek pêşavaniyê ji wan re dike, wê

temenê têkçûna wan ya di cih de jî bê. Piştî jî wê Mezdek were girtin û wê bê avêtin li zindanê wê piştî wê li şûna wî wê hizrên wî wê hûrem di nava xalkê de wê werênê ser ziman. Ev serdem, wê piştî wê bi derketina îslamê re wê dawî li wê were hanîn. Mezdek û hûrem, wê bawermendna mazin ên ola Manî bin. Wê ew hizrên xwe wê di vê çerçoveyê de wê li ser şopa wî û bawerîya wî wê bi dîroka wê re wê werênina ser ziman.

Wê serdema Îslamê wê pêvajoyek nû wê li herêmê bide destpê kirin. Wê bi vê derketina îslamê re wê xate bawerîya yazdanîyê, wê bikeve bin pêvajoyên mazin ên hêrîşan de. Bawerîyên yazdanî û ankû ên ola êzdayî wê komkujîyên mazin wê werênina serê wan. Lê wê bi demê re zaneyên kurd ên weke bavê hanîfê dinwerî bavê tahirê uryanî, Şemşedînê şahrezorî û hwd, wê bi gelek zane û filosofên din ên civatî re wê hizrên xwe re wê li gorî dema nû wê werênina ser ziman. Hizrên wan, wê di çerçoveya têgîna civatê de wê werina ser ziman. Bo vê yekê, em divê ku vê yekê jî werênina ser ziman ku wê di vê pêvajoya nû de wê civake kurd wê pêvajoyeka ku ew di wê de ji aliyekî ve xwe ji nû ve diafirênê û ji aliyê din ve jî ku ew rastî hêrîşên xadar tê, wê di wê re derbas bibê. Bi desthilatdarîyên kurd ên weke desthilatdarîya kekoyîdîyan, anazîyîdîyan, şadadî, merwan û eyûbîyan re wê pêlên hêrîşan ên li hemberî civate kurd wê ji aliyekî ve dawî li wan were hanîn. Lê piştî, ku wê ji Asya dûr ku wê komên tirk ku ew dihêna herêmê, wê pêvajoyên hêrîşan ên xadar wê li kurdistanîyan bikin. Wê herêman wê ji naqşayê bibin. Hêrîşên wan ên hov ên li hemberî civake kurd wê, bi sedsalan wê bîr dayîn domandin. Di van pêvajoyên hêrîşan ên li civake kurd de wê, ti nirxên mirovatîyê û pîvanên wê, wê newina naskirin.

Di dema kokoyîdîyan û anazîyîdîyan de wê, hêrîşên pîr mazin ên xadar wê li hemberî wan werina kirin. Pêlên hêrîşan ên ku wê li herêmên kurdistanê wê werina kirin, wê weke pêlên ku wê bi wan wê komkujîyên mazin wê werênina ser ziman. Di dema ku wê pêlên komên selçûqî ên ku ew dihê na herêmê, wê bi wan re pêlên hêrîşê ên mazin wê li herêmê pêşbixin. Her wusa, di dema şahê selçûqî Sancar wê weke bavê xwe wê herêmên kurdistanê bike bin pêlên hêrîşan de. Wê komkujîyên ku wê di wan de bi deh hezaran kurdistanî dihên qatilkirin wê bike. Ev pêlên hêrîşan, wê bê sedema ku wê kurd, wê hin bi hin wê xwe nêzî hevdû bikin. Kurdên kekoyîdî û anazîyîdî, wê di vê demê de wê hêzên xwe bikin yek û wê bi hevdû re wê bersivan bidina van hêrîşên ku ew li herêmê dikin. Ev yekbûna ku wê kurd, hin bi hin wê di nava xwe de pêşbixin, wê temenê desthilatdarîya kurd a şadadîyan wê li herêmê

biafirênê. Şadadî, wê van komên ku ew li ser pişt a hasp tîn herêmê û herîşan pêk dihênin, wê pêşîya wan jî bigirin. Wê gelek ji wan wê ji herêmê wan derxin. Her wusa, li herêmê bi vê rengê wê şadadî, wê desthilatdariyek ku wê giştîya herêmên kurdistanê û bi wê re hinek herêmên qafqasya roja me jî ku wê di nav de bê, wê li ser wê desthilatdariyek xort wê ava **bikin**.

Desthilatdariya Şadadîyan, ez nikarim bi hesanî tenê weke rêveberîyeka ku ew hatî û avabûyî şîrove bikim û wê bînim ser ziman. Hê ku wê di dema kurdên Eyîrîdî(anazîyîdî) û kekoyîdîyan wereqe û ankû pereyên kîrînûfirotinê di dema wan de di nava wan de hebûna. Wan, li ser wan re ku ew weke 'dîrhem' jî bû, wê biheta bikarhanîn. Kekoyîdîyan, desthilatdariyek demkî ava kir ku wê di welatên roja me de çî hebûya, weke wezeretên dadê, aborîyê, ramiyîyê û hwd, di wê de bi awayekî wê were birêxistin kirin û bicîh kirin û wê were bi wate kirin. Pere û ankû waraqa jî, bi navê xwe pêşî di wê demê xwe de derxistibû bûn. Lê ew piştî, wê di dema serdestîya Mihemedê kurê Şadadî de ku wî avakirîya, herê dikin û bi wê re dijîn. Wê pere û ankû waraqa, di dema desthilatdariya Mihemedê kurê şadadî û kurên wî Elîyê Askerî û Mazrûban de jî wê, hebin. Lê piştî Mazrûban, kurê Mezrûban ku navê wî fadl bûya. wî tiştêkî nû kir û desthilatdarî hemû kir yek di destê xwe de û ji destêkî xwest ku ew wê bi rê ve bibe. Wî, wereqe û ankû pere jî bi navê xwe di dema xwe de dan derxistin. Fadl, piştî bavê xwe di 986'an de ku ew tê ser taxt û dibê şah, dema wî; weke demek zêr ya serdema şadadîyan jî wê bi dema Elîyê Askerî re wê were hanîn li ser ziman. Serdestîya wî jî, pirr bi hêzî li herêmê mazin a. Ez dikarim, wê mazinahî û desthilatdariya wî bitijbihênima desthilatdariya şahê Merwanî ê pêşî Badê kurê dostik û bîrazîyê wî Elîyê kûrê merwan. Wî jî, di dema xwe de, weke Fadl kir û desthilatdarî ji nû ve ava kir û waraqa û pereyan jî wê bi navê xwe derxist. Dema şadadîyan, weke serdemeka giring a ku em divê ku wê di vê çerçoveyê de li herêmê bi giringîya wê re werênê ser ziman. Wê demek zêr bi wê re li herêmê wê bê jîyîn. Şahê şadadî Fadl, wê di dema xwe de gelek pêşveçûnên mazin bide çêkirin li herêmê. Serdestîya xwe li giştîya kurdistanê hinek herêmên qafqasya û hin herêmên farisan ên Îrane demê jî dide çêkirin.

Fadl, biqasî ku em ji kirinên wî fahm dikin, em dibînin ku wî giringî daye awadanî, çêkirina qasran û pêşxistina bajarvanîyê. Di dema xwe de Fadl, giringiyê dide ava kirin kirman, qasr, avahî û xaniyên mazin û **pirên kevanî** yên mazin. Di dema xwe de wî ev mazin dana çêkirin.

Herwusa, herêmên ku di bin destê rêveberîya Şadadîyan de na, rojhilatê kurdistanê û herêmên farisan ên bi wê re girêdayîna, li wan jî wan kirman, avahî, piran dide çê kirin. Her wusa, li herêmên Divînê û hwd jî, ku li gelek herêmên li dora wê jî dide wê avahî, qasr û kirmanan bide çêkirin. Ev, weke aliyekî wî yê giring ku di dema wî de derdikeve li pêş a. Piştî wî re Bavê-Fa'tê Musa ku tê ser taxt, di wê dema şahitîya xwe ya kin de, wê di dewama wî de wê gelek tiştan bide çêkirin. Piştî Bavê-Fa'tê Musa, ku navê kalkê xwe bixwe jî li xwe dike û weke 'Elîyê Askerîyê duyem' jî tê bi navkirin û di 1034'an de wê were ser taxt û wê şahiye bike. Bandûra wî û zanebûna wî, ku bahse wî dihê kirin, tê gotin ku wî, herêmeka mazin daye berxwe. Ew stretejîvanekî mazin bûya. Teybetmendiya dema Elîyê Askerî ê duyemin ku ew di sale 1034'an de tê ser taxt, ew a ku wê rêveberîyê ji rojhilat û başûrê kurdistanê û her wusa ji herêmên qafqasya bi ber bakûrê kurdistanê ve dide û herêmên ku rêveberîya Merwanîyan ku li ser ava bûya ve dide herîkandin. Bi wê re jî, di wê demê de, ew têkiliya wî, bi desthilatdarîya Merwanîyan re pirr xort a û wî bi wan re levkirin bê û peyman bê, ku çi pêwîst bê, wî daye çê kirin û bi wê re yekbûnek jî bi giştî daye çê kirin. Merwanî û şadadî, wê xizmên hevdû bin. Ew jî xwe wusa dibînin û bi wê rengê nêzî hevdû dibin. Ji xwe, ew bixwe jî, bikokî û malbatî ji hevdû bûna. Çavê Elîyê Askerî(gotina'askerî' gotina kurdiya û weke ku tê dîtin, navê şahekî kurd ê şadadî ya.) di dema wî de, li wê ya ku ew hêrîşên salçûqîyan jî ku li herêmê zêdebûna bide sekinandin. Bi wê firehkirina bereyê a Elîyê Askerî re hizra wî ew a, ku heya ku ew a ku wê karibê, wan hêrîşan bide sekinandin. Piştî ew bi ber bakûrê kurdistanê ve hatina wî, wê rêveberîya Bizansan ku li anatolîa jî bide tirsandin. Ew dixwezê ku merwanî bi wan re tevigerihin û bi wan re di yekîtiyekê de bin bo ku ew karibin hêrîşên hov ên li ser herêmê bidina sekinandin. Li herêmê, bi wan têkilî û peymanên ku wê li herêmê Elîyê Askerî dide çê kirin re ew di temenê têgihiştineka împaratorî de dike û dixwezê, ku hêz û desthilatdarîyaka mazin derxe li holê ku karibê hêrîşan bide sekinandin. Bi hêrîşên ku bûna, gelek herêmên li hazarê û qafqasya ên di bin desthilatdarîya şadadîyan de na, şadadîyan di ancama wan hêrîşan de ji dest windakirina û serwerî û serdestîya wan, li wanderan hin bi hin ji dest diçe. Her herêmên ku serdestîya wan ji dest diçûn, wê aşîrên kurd û aşîrên faris jî, wê ji herêmê bar bikin. Hinek ji wan aşîrên kurd ên bar dikin, tên bi ber bakûrê kurdistanê ve û hin ji wan bi ber rojhilatê kurdistanê ve diçin û hin ji wan jî diçina herêmên farisan ên îranê. ..

Di sale 1049'an de ku bû şahê şadadî **Bavê Asvarê Şavur kurê Fadl** yekem, wê ew mohra xwe li hemû serkevtiyên bidest hatina bixe. Wî, ev herêm ku wê desthilatdarîya şadadîyan li wan serdest a, hemûyan cardin li wan serdestiya xwe damezrand. Piştî wî, kurê xwe bi navê Bavê Nasrê Iskander şand divînê û li wir kir û hikimdarîya li wir kir destê wî de û ji wî xwest ku ew hemû herêmê bike bin sehêta xwe de. Bavê **Asvarê Şavur** kurê Fadl yekem, stretejiyeka wusa pêşxist ku wî bi wê li hemû herêman di dema xwe de serdestiya xwe damazrad. Heta ku digihîşt herêmên ber bahre hûrmûzê, wî li ser hemûyan jî, xwe serwer û serdest kir. Komên salçûqîyan, di wê demê de wî, weke ku hêrîşên wan û ên hazaran û hinek komên din ên weke yên tataran û hwd jî da sekinandin. Wê **talan û şelihandinan** bikin. Bi wê rengî, wî weke ku ew di dema Mihemedê kurê Şadadî de ku wî kir û ku çawa wî desthilatdarî weke ku ji nû ve ava kir, wî jî, her wusa weke ku ji nû ve desthilatdarî ji nû ve damezrand. Bandûra wî, pêşketina wî û pêşveçûna dema wî, weke demeka zêr, wê bandûrê bikê. Her wusa wî bandûra xwe li hemû herêmên li hewîrdorê û cihanê îslemiyetê jî bike. Sazûmana wan ya civakî ku ew li ser wê re dimîşin, wê temenê pêşketina wan ya li herêmê bê. Li herêmê desthilatdarîya abasîyan ku ew pêş dikeve, wê ji gelek aliyan ve wê bandûra wê ya xirab û nêrênî wê were ji holê rakirin. Ji xwe dema ku Abasî, bidest hêrîşî li beşên civake kurd dikin û pê de, wê kurd, wê piştgirîyên xwe ku ew didinê de wê bi şûn ve bikişênin. Bi vê re wê kurd li nava xwe bihizirin. Wê keyanîyên wan derkevina li pêş. Keyanî û desthilatdarîyên wan ên demê yên weke kekoyîdîyan û eyerîdîyan û hwd, wê bi awayekî xort wê derkevina li holê. Piştî jî wê li ser pêvajoyên wan ên pêşketinê re wê şadadî derkevina li pêş. Piştî wî re di sale 1067'an, wê **Fadlê duyem yê kurê Şavur yekem**, wê were ser taxt. Lê dema wî, zêde nakişînê. Wê piştî wî, di sale 1073'an de wê **Aşodê kurê Şavurê yekem**, wê were û li ser taxt. Lê dema van herdû şahên Şadadî, wê li ser pêşketina dema **Bavê Asvarê Şavur yekem yê kurê Fadl yekem bê**. Lê di dema wan de wê, dîsa hêrîşên salçûqîyan zêdetir bûna. Di dema Fadlê duyem yê kurê Şavur yekem de wê, şerê malazgirê ku di navbara wan û Romeo dîyojênê bizansî de dibê. Di wê demê de, ev herêmên bakûrê kurdistanê, di bin destê desthilatdarîya Merwanîyan de bûna û şahê wê demê ê li ser serê desthilatdarîya merwanîyan jî wê Nizâmê Dawlê Nasr bê. Di wê demê de wê, di dema ku artişa bizansan, ku daye piştî komên tirkmenan ku wan ji anatolia derxe, li Malezgîrê rastî artişa vê desthilatdarîya kurd tê. Hingî, artişa merwanîyan, wê hêzeka mazin ya

şadadîyan were wir û wê alî merwanîyan bike û serkevtinekê wê li hemberî keyê Bîzansî Dîyojên wê bidest bixin.

Di aslê xwe de, wê **Fadlê sêyem yê kurê Fadlê duyem**, di sale 1073'an de were ser taxt. Bi wê re jî, wê dem gelek pêşveçûnên nû ên demî re wê pêşve herê. Lê di dema Fadlê sêyem yê kurê Fadlê duyem de wê, hin bi hin şadadî, êdî wê cihê mazinatiya desthilatdarîyê ji rêveberîya merwanîyan a li bakûrê kurdistanê re bihêlin. Çend ku ew bahse merwanîyan tê kirin û ku dawîya wan di salên 1077' an û hwd tê dayin nîşandin jî, em nikarin bibêjin ku ewê ev ji bo wan rast a. Lê em dikarin bêjin ku wê ji wan re weke dawî lê hatina demekê û destpêkirina demeka nû ya. Weke ku çawa ku desthilatdarîya Şadadîyan bi desthilatdarîya Fadl û ankû fazlûmê pîncemîn ku di sale 1161' û de ku li ser taxt rûniştîya û ku çawa ku weke şahê dawî bahse wî tê kirin û tê gotin ku ew 'Fazlûmê pîncem, şahê dawî ê şadadîyan a' jî, em nikarin vê yekê bi vî rengî bibêjin û herê bikin. Wê Şadadî, heta wê demê û serdema piştî wê, wê bandûra wan ji wan herêman qafqasê li cihna ku ji dest çûna kêmbibê. Demna, ku bandûra wan zêde dibe û demna jî kêmbibe. Ji ber vê yekê, em divê ku vê yekê jî bibêjin ku em divê hem bo Şadadîyan û hem bo Merwanîyan dikarin bêjin ku wê piştî jî hebûna xwe ya desthilatdarî wê bidine domandin. Di dema Melîk şah de tê gotin ku hêrîşên ku lê dibin, wê desthilatdarîya Şadadîyan bêne ber têkçûnê. Melîk Şah, wê bi dehan herêman vê desthilatdarîya kurd bi xalkên wê re ji dîrokê bibe û kevil bike. Lê wê piştî wî re jî şadadî, karibin ku wê desthilatdarîya xwe bidina domandin. Herî zêde, wê di dema Salahadînê Eyûbî de xwe, di levgirtinekê û xortbûnekê de bibîne. Salahadînê Eyûbî, wê bi navê xwe re desthilatdarîyek mazin a kurdistanî derxê li holê bi navê 'eyûbîyan'. Navê Merwanîyan, wê ne bi têkçûnê lê bi pêşketina eyûbîyan re wê di nava navê wan de wê weke ku wê xwe xawr bike û wê êdî cihê xwe ji yê desthilatdarîya eyûbîyan bide hiştin. Heman rewşê, mirov dikare bo şadadîyan û piştî dema merwanîyan jî werênê ser ziman.

Ev serdema ku wê di wê de ev serdesthilatdarîyên civake kurd wê pêşbikevin û serdest bibin, wê pêvajoyîna giring û mazin û dîrokî wê bi wê bidina jîn kirin. Li herêman, rewşa kurdistanê û civake kurd wê hertimî di rewşek stretejîkî de bê. Bo vê yekê, piştî jî wê, ne di dema zêde dirêj de wê civake kurd, wê bandûra hemû hêrîşên ku ew li wê dîkin, wê ji ser xwe biavêjê û wê li herêman bikeve rewş û pozisyonek pêşeng de. Her wusa, rewşa desthilatdarîya kurd a şadadîya, piştî wê re rewşa desthilatdarîya kurd a merwanîya û di dawîya dawî de rewşa

desthilatdarîya kurd a eyûbîyan ku wê li dûv ya şadadî û merwanî wê were vê vê rastiye bi awayekî vekirî wê raxe li berçav. Ev serdemên civake kurd, wê di wê de di nava civake kurd wê gelek cudahîyên bawerî û hwd, ên ji hevdû cuda wê hebin. Minaq, wê misilmanetî wê li kurdistanê pêşbikeve. Lê wê li kurdistanê heta vê serdema desthilatdarîya eyûbîyan jî wê ji sadî çilê civake kurd wê ji aşîr û êlên kurdên êzîdî wê pêk were. Bi wê re jî wê kurdên cihû û bi wê re ên mesîhî wê hebûna xwe biawayekî vekirî û baş wê bidina domandin. Piştî şerê kerbelayê, wê li herêmê, mezhebîtiya şîitîyê wê pêşbikeve. Her wusa, ev rewş jî wê zêdetirî bandûra wê li civake kurd bibê. Civake kurd a misilman jî wê di nava rewşa van mezheban de wê bê qat. Wê di nava civake kurd de wê şîiyên kurd jî wê li rojhilat û başûrê kurdistanê wê hebûna xwe pêşbixin û bijîn. Lê kurdistanê civake kurd, wê şewayekî ku ew bixwe di nava xwe de ji wê re dibêjin 'şafiî' wê pêşbixin û wê li ser kevneşopîyên xwe re wê êdî ew wê bijîn. Her wusa, wê li kurdistanê wê bi wê re jî wê civake kurd wê di nava rewşa mezheban de wê were qat kirin.

Li herêmê rewşa oldarîya li kurdistanê, wê pirr zêde wê teybet bê. Wê di nava wê de wê hizrên dubendî û dijberîyê wê newina pêşxistin. Wê kurdên misilman, wê di demên destpêkê de û heta ku wê dem were serdema eyûbîyan jî wê kurdên misilman, wê li rex yên êzîdî jî, cihû jî û mesîhî wê bi hevdû re wê bijîn û wê dijberîyê li hevdû nekin. Piştî şikeştina bandûra desthildarîya eyûbîyan li herêmê wê ev rewş hin bi hin bigûharê wê bi teybetî li ser wê şîitîya ku wê farîsî bi wê re xwe serdest bikin û sînnîya ku wê osmanî xwe bi wê re wê serdest bikin, wê di nava wan de wê hin bi hin wê ev rewşên civakî ên li kurdistanê û herêmên din jî wê werina kuştin û ji holê rakirin. Her wusa, wê ji vê demê û pê de, ji dema ku osmanî wê li herêmê serdest bibin û pê de, wê li herêmê û kurdistanê hem pîrsgirêkên civakan û hem jî ên olî û hwd, wê bi hevdû re wê herêmê di nava xwe de bikina qada pîrsgirêkan.

Di nava civake kurd de jî ew weke destpêka duqatkirina hebûna kurdistanê û civake kurd jî, ku piştî 'şerê li çardiranê' ku ew peymana bi navê 'qasrî-şerîn' ku ew dihê çêkirin, wê bi wê re wê temenê hêrişan li xalkên herêmê wê were pêşxistin. Osmanî wê ji aliyê ve xwe wê li herêmên anatolîa kurdên elewî bin û ankû îsmailî û hwd bin ên li anatolîa ku ew dijîn wê komkujîyên mazin wê werênina ser ziman. Herî zêde wê di dema Yavûz Selim de wê hem li kurdistanê li ser serê civake kurd û hem jî li herêmên din ên anatolîa wê komkujîyên din ên mazin wê werênina serê civake kurd. Bi heman rengî li aliyê Îranê jî ku wê di demê

de desthilatdarîya sefewîyan wê were avakirin, wê di dema wê de wê hêrîşên mazin li hebûna civake kurd wê werina kirin. Di dema şahên Sefewî ên weke Şah Abas û Mohemed xodebendî û hwd de wê gelek herêmên rojhilatê kurdistanê ên weke şivan û kobanê wê di şûr de werina derbas kirin û wê bi deh hezaran kurdistanî wê werina qatil kirin. Her wusa, di vê demê de wê desthilatdarîya sefewîyan wê hebûna civake kurd a li rojhilat wê ji xwe re bike armanc, wê hebûna êlên kurd wê ji xwe re armanc, gelek aşîrên kurd ên ku wê ji wan êlên mazin werina deerhanîn wê bên dayîn pênaber kirin li dervî herêmên rojhilatê kurdistanê ji aliyê desthilatdarîya demê a sefewîyan ve. Bi wê re armanc dihê kirin ku ew karibin li herêmê sehêt('kontol')a xwe çê bikin û ti hêzên civakî ên kurd li hemberî wan ên ku wê serîhildin neafirin. Armanca bi ji hewldana ji hevdû belavkirina êlên kurd ji aliyên şahên sefewî ên demê ve wê bi vê armancê **bê**.

Li herêmê rewşa piştî şerê çardiranê ku wê di nava dewleta sefewî û ya osmanîyan de bibê, wê bandûra wê zêdetirî li civate kurd bibê. Ev desthilatdarîyên ku bi demê re derdikevin, divê ku mirov baş rastîya wan fahm bike. Li herêmê, ji sedsale 13'min û 14'min û pê de, wê kurd bikevîna nava lêgerînekê de. Her wusa, wê li herêmê pêşî kurdên rojhilat û başûrî bi aşîrên xwe re wê bi farisan re di pêşengîya şêxê kurd Seyfedînê Erdebîlî re wê desthilatdarîya sefewîyan ava bikin. Şêx Sefedînê Erdebîlî û ankû **Şêx Sefiyedîn Îsheqê Erdebîlî**, di sale 1252 de dijî û ku di sale 1334 de diçê ber dîlovaniya xwe, wê kurdekî navdar xwedî dergeh ku terîqeta Sefewiye ava kirîye û navê wî li dewleta Sefewiyan hatiye kirina. Şagirtê Şêx Zahidê Gîlanî yê ku ew jî damezrînerê terîqeta Zahidiyeyê bû. Seydeyekî pîrr zana bû. Sefiyedîn Îsheq dibe kalikê Şah Îsmail jî. Şêx Erdebîlî bi zimanê wî kurdî ya û bi kurdî gelek jî helbest nivîsandî ya. Helbestên wê yên ku hatine parastin, binavê *Dubeytî* tên bilêvkirin. Kalikê Şêx Erdebîlî mirovekî dewlemend bû ku li Gilanê dijiya. Piştî jî ew, di nava desthilatdarîya kurd de jî weke mirovekî zane derketiya li pêş. Li herêma Erdebîlê, weke malbataka kurd ku wir kontrol jî dike, wê xwediyê erkê bê. Bi wê re jî, desthilatdarîya dema a kurd ku dawîya xwe dijî ya desthilatdarîya şadadîyan, hê di dema bavê wî de ew herêm bo ku biparêzên weke ku radestî wan kiribûn. Piştî dema ku desthilatdarîya kurd a Ardalanîyan de wê hikimdarên kurd, wî û malbata wî weke hikimdarê wê herêma erdebîlê jî nas bikin. Di vê çerçoveyê de dergeha wî, wê ji dergehekê zêdetirî, weke navendeka rêveberî a Erdebîlê wê jî wê li herêmê pêş bikeve. Malbata Sefiyedînê

Erdebîlî, wê weke serdest û serwerê herêma Erdebîlê jî wê li herêmê bimênê. Dergeha wî, hemû hêrem li dora xwe daya hevdû. Ew bixwe jî, weke zane, filosof û şexekî kurd, li herêmê wê werê nasîn. Di nivîsên ku tên nivîsandin ên di derbarê wî de secera Erdebîlî halo hatiye nivîsandin. 'Şêx Sefiyedîn bavê Fetah Îsheq kurê Şêx Emîn Cebraîl kurê Salih Qudbedîn Ebûbekir kurê Selahedîn Reşîd kurê Mihemed Hafîzê Kelam Ellah kurê Cewad kurê Pîroz Şahê Kurdê Sencanî.

Şêx Seyfîyedînê Erdebîlî, wê weke keseyete ku ew wê li herêmê wê serdest bê. Ew ji dema bav û kalkên wan ve ew li wê herêmê serdest bûn. Malbate erdebîlî malbatek kurd a şêx bû. Bo vê yekê wê di dema Şadadîyan de jî wê şahên şadadî ên kurd, wê wan weke mazinên wê herêmê û ku ew wê herêmê bi dergehên xwe re bi rê ve dibin wê hebin.

Li kurdistanê di nava civake kurd de wê hertimî wê her mirov bi şêwayekî wê bi bawergeha xwe ve wê girêdayî bê. Wê li wir xwe perwerde bike. Bo vê yekê, em divê ku vê yekê jî werênina ser ziman ku wê bi şêwayekî wê xwe perwerde kirin, wê li gelemperîya civakê wê belav bibê. Di vê demê de jî wê weke demên wê yêmn bûhûrî, wê herêmên weke cîzîra bota wê weke navendna perwerdekirinê û zanebûnê bin li kurdistanê. Li herêmê, wê ev herêm, hertimî wê bi vê rengê wê navê wê hebe. Di dema gûtiyan de jî wê weke navend û paytaxt jî wê were bikarhanîn. Di vê demê de jî wê bi heman rengî wê ji perwerde kirina mirovan re wê weke navend wê were bikarhanîn. Li gorî ku ew bo wê di nava çîrok û çîvanokên civake kurd de dihê gotin ku "wê li cîzîra bota, wê ser hezar û yekê re wê navendên perwerdekirinê wê hebin." Lê ev navend hemû jî, wê bi demê re wê werîna tûnakirin. Her wusa, ev ne tenê di çîrok û çîvanokên civatan de dihat gotin. Di nava zaneyên civatê û aqilmendên wê de jî ev, dihat bi lêv kirin. Her timî wê bahse 'hezar û yek' navendên wê yê perwerdekirinê wê biheta kirin. Dema ku bahse wê dihat kirin jî wê biheta gotin ku ew navend, 'her yekê bi serê xwe tişî pirtûk û nivîsarên demên bûhûrî ên zaneyên civakê ên kurd bûn.'

Bi heman rengî wê li herêmên din ên kurdistanê jî wê navendên bi vî rengî ên ku wê mirov weke navendên perwerdekirinê ên dîrokî wê bi karbênin wê hebin. Reha, dînwer, qamişlo, afrîn, Amûdê, amed, heskîf, zaxo, Dohuk û hwd wê çend ji wan navendên ku wê di vê demê de jî wê navê wan derketibê bê. Ev navend, wê li herêmê civakê perwerde bikin. Her wusa civakê kurd, wê bi vê rengê wê xwediyê kevneşopîyekê bê. Her wusa, di dema hûrî û mîtanîyan de jî wê navendên wan ên bawerîyan wê weke cihên perwerdey jî wê werîna bikarhanîn. Her wusa,

wê kîjan mirov ku ew li kûderê perwerde dîtîba, wê ew li wir bi navê yazdanê wê bawergehê re wê navê wan biheta hildan. Ku li bawergeha 'hepat'ê hatiban perwerde kirin, wê li dawîya navê wan wê, navê wê yazdanê biheta bicihkirin. Mirovan, di dawîya perwerdeya xwe de wê, ew nav mafkiriba û wê piştre wê ew hilda ba. Bi vê rengê, di nava mirovan de wê, piştre bi hildana navê wî mirovî re wê biheta fahmkirin ku ew kî ya û ji kê perwerde hilda ya. Bi gotinak din, wê bi vê rengê bi mafkirina navê xwe re wê weke ku wê bi keseyetîya xwe re wê nasnema xwe jî wê bidest xistiba. Di dema hûrî û mîtannîyan de em, dibînin ku key û ankû kurkey û keçkeyên wan, li dawîya navê wan navê yazdanê ku ew bi wan bawer dikin jî wê hebe. Minaq weke Kelu-Hepa û Tatu-Hepa, Şuwar-Hepa, Şatu-Hepa, Kipi-teşşup, Îthi-teşşup, Hişmi-teşşup û hwd. Ku bawergeha 'teşşup' perwerde dîtîba û li wê bidawî kiriba, wê navê 'teşşup' li dawîya navê wan hebe. Biheman rengî ku mirov li bawergeha 'hepat'ê perwerde dîtîba û li wê perwerdeya xwe bi dawî kiriba wê navê 'hepat'ê wê li dawîya navê wan hatiba bi cih kirin. Ev rewş, wê bi awayna û şêwayna wê xwe di rengê pêşketina civatê a bi perwerde kirina wê ya navxweyî re wê bide domandin heta wê demê. Di vê wê demê de dergeh hebûn. Mirov li kîjan dergehê dixwend û xwendina xwe diqadand, wê ew bi jîyan wî re wê biheta zanîn.

Ev serdemên civake kurd wê weke serdemna ku wê di wan de wê civaketîya kurdistanî wê xosletên xwe yên civakî ên hemdemîya xwe ku wê biafirênê bê. Lê bi wê re wê jî, hingî mudahele li herêmê dibûn, wê ev mudahale wê hertimî wê weke astengiyên ku wê li pêşîya wê pêşketina wê bin. Li kurdistanê, ev serdem wê weke serdemek ku wê di wê de wê aqilê hemdem wê pêşbikeve. Her wusa, filosof û dîrokzanên kurd ên weke Aliyê Êsir, Êlî Herîrî, Ebûlîzê Cizîrî, Şemşedînê Şahrezorî û hwd derkevin. Zaneyên civakî ku wê bi aqilê xwe re wê temenekî baş biafirênin wê li ser aqilê wan re wê civak xwe pêşbixe bibê. Her wusa ew pêvajoyên xwe perwerdekirinê ên di nava civakê de jî wê li ser wan û aqilê wan re wê bimeşê.

Li vir, divê ku mirov vê yekê jî werênê ser ziman ku wê serdemek nû wê bi aqil bi afirê. Wê dibistan jî wê li gorî wê biafirin. Her wusa, wê di vê pêvajoya jîyane civakî de şêx dergehên xwe vekin û mirovan li gorî bawerîya xwe di wan de perwerde bikin. Lê wekî din jî wê li kurdistanê li rex wan wê dibistanên medreseyî ku wê ji wan serbixwe bin wê werina vekirin. Her wusa 'medresa' wê di şêwa û rengê dibistanna xwe de bin. Medresa, wê bi xwe re şêwayekê perwerde kirinê wê li ser xwe re

pêşbixin. Her wusa, teybetmendîya medresayan wê ji ya dergehan cuda ew bê ku wê dergeh girêdayî bawerîyekê bin. Lê wê medresa wê ne wusa bin. Medresa, wê li ser pêşketina aqil re wê hebin. Di vê çerçoveyê de wê medresa wê xwediyê teybetîyekê bin. Li kurdistanê ji sedsale 13'min û 14'min a piştî zayina îsa û pê ve wê, di vê çerçoveyê de wê medresa wê di şewayna dibistanî ên serbixwe de wê derkevina li holê. Ev wê, renekê pêşketinê bê. Di vê demê de wê di van dibistanan de weke ku em li Cizira bota bi 'medreseya sor' re dibînin wê li wê zaneyên weke Ebûlîz Cizîrî wê werin û wê li ser aqilê fîzîk û stêrzanîyê wê felsefeya xwe werênina ser ziman. Piştî jî wê zaneyên weke Êli Herîrî wê werin û wê hizrên xwe bi felsefeya wêjeyî re wê werênina ser ziman. Filosofên kurd ên weke Bavê Fida û Elîyê Êsir ku wê werin û wê dîrokzanîyek mazin wê bi hizrên xwe re wê pêşbixin. Her wusa, wê di dewama wan de wê zane û filosofên weke Seydayê Cizîrî û Feqîyê Teyran wê werin ku ew jî hizrên xwe bi felsefeyê re dihênê ser ziman ku wê ew gelek mijarên felsefeyê ên weke vacê, stêrzanîyê, metafîzîkê û hwd wê hizrên xwe re di çerçoveya wan mijaran û mijarên weke wan de wê werênina ser ziman.

Ev dem wê di vê çerçoveyê de wê di nava civake kurd de wê pêşbkeve. Piştî ku wê li herêm Osmanî serdest bin û pê de wê li herêmê ti ti demê de wê şer û pevçûn ji herêmê kêr nebin. Li vir, divê ku mirov di dewama mijarê de werênê ser ziman ku wê weke kevneşopîyekê bê ku wê stêrzanî, têgîna fîzîkê û hwd li wan hizirîn wê hebe. Di serdemên berê de jî wê, di demên gûtî, hûrî û mîtanîyan de wê ev rewş bi awayekî vekirî a pêşketî w hebe. Bi wê re jî wê di dema medîya de jî wê hebe. Piştî jî wê li ser wê kevneşopîyê wê hebe. Di serdemên berê de mirov, bi van mijaran ve alaquadarbûna wî, weke mijaraka olî û olzanîyê jî bû. Her wusa, li dunyayên li azmana hizirîn û li wan tefkîrkirina yazdanên wan û hwd, wê temenê aqilê mirov bê. Bi wê re jî ku wê weke kevneşopîyekê bê, wê were bawer kirin ku mirov, dema ku mir û pê de wê mirov li azmana wê stêrkeka wî hebe ku wê li gorî qancî û xirabîyên mirov geş û bi rohnî bê û ankû wê ne geş û mivirî bê. Alaqaya mejiyê mirov li wê dunyaya ku mirov di wê de dijî ku ew çawa û çawa afirîya û ji çi ya û rengê wê çawa ya û hwd, wê hertimî weke mijarna ku wê mirov serî li ser wan bi wastênê. Di vê şerî wastandinê de jî wê gûtî, hûrî û mîtanîyî wê pirr zêde wê bi aqilê xwe re wê li pêş bin. Wê bi aqilê xwe re wê xwediyê kifşên mazin bin.

Herwusa, bi wê re mirov dikarê vê yekê jî werênê ser ziman ku mirov pêşaroja wî wê çawa bê û hwd, wê ev jî wê weke mijaraka sereka a ku

wê mirov wê serî li ser wê biwastênê. Wê bi vê yekê wê, di di dema gûtî, hûrî û mîtannîyan û piştî wan re di dema medîya de wê mirovên şêwirmend ên ku ew bi teybetî bi van mijaran ve alaquadar dibin wê hebin. Herwusa 'megû'yên medî û ankû rêmildarên medî, wê minaqe wê rastiyê bin.

Li herême bi teybetî bi civake kurd re wê heta van demên wê yên dawiyê jî wê ev mijar bi wê re wê weke mijarna ku wê li ser wan bihizirin bin. Wê aqilê xwe li ser wê wan biwastênin. Di serdemên piştî de wê, zaneyên civakê wê, dema ku hizrên xwe werênina ser ziman, wê vê mejû û dîroka civakê wê ji xwe re bikijna pêpelok û li ser wê re bimeşîn û werênina ser ziman. Filosofên civake kurd ên dema îslamê ên weke qaranî, bavê henîfê dinwerî, bavê tahirê uryanî, Bavê fida, Eliyê Êsir, Êli hêrîrî, Seydaê Cizîrî, Feqîyê teyran, Ahmedî Xanî û hwd, bi pirannîya filosofên civakê ên din re jî ku mirov, li hizrên ku wan hanîna li ser ziman ku mirov li navaroka wan dinerê, mirov vê yekê bi awayekê kifş dike. Minaq, Ahmedê Xanî, weke filosofekî vê demê ê hemdem dihê ser ziman. Çendî ku wê weke oldarekî misilman jî were ser ziman jî lê wê ew, li gorî rastiyên civakê ên dîrokî wê bihizirê. Minaq, em dema ku li wê berhema wî ya bi navê 'mem û zînê' dinerin, em dibînin ku wê gîyane vê berhemê wê bi tememî li gorî wê destûra civakî a civake kurd a ku ew berî hatina îslamê jî hebû a kevneşopîya hamewîyê ku di wê de jin bi nîrx û pîrozî dihê hanîn li ser ziman, wê li gorî wê û gîyane wê destûra civakî wê berhema xwe bi hûnê û wê werênê ser ziman.

Di vê demê de wê civak di nava xwe de wê gelek têtîngên felsefîkî wê pêş bixe. Weke ku em di vê demê de kifş dikin, civak di nava xwe de ew şêwayekî jinûvebûnê bi xwe re dijî. Bi wê re civak, bi kevneşopîyên xwe re ew xwe ji nû ve dike ku ew biafirênê. Çendî ku civak dijî wê di kevneşopî û nîrxên xwe de wê gûharînê bi pêşketina xwe re wê bide çêkirin. Ev gûharîn, wê ne gûharîneka ku ew ji xwe û rastîya xwe dûrbikeve bê. Wê gûharîneka bi şêwayê ku wê civak, wê xwe ji nû ve li ser mejûya xwe û rengê jîyane xwe re wê xwe ji nû ve bi şîroveyan wê li gorî demê wê werênê ser ziman. Bi wê re jî wê aqilê xwe bi demê re wê pêşbixe û wê xwe barî pêşarojê bike. Di vê çerçoveyê de wê civak bi jîyane xwe re wê makanîzmayên xwe yên xwe domandinê li pêşarojê wê ji nava xwe biafirênê û derxe li holê. Bi teybetî jî wê aqil û pêşketina bi wê re û bişêwayên wê yên weke felsefeyê û hwd re wê ew makanîzmayên teybetî ên civakî ên giring bin. Civak, wê di vê çerçoveyê de wê xwe ji nû ve wê biafirênê.

Li kurdistanê, piştî hatina îslamê re wê pirsgirêka herî mazin ya civakî wê li herê bi şêwayê tengezerîyê wê xwe bide diyarkirin. Her wusa civak, wê hebûna wan wê bê xistin ber pêvajoyên tûnakirinê de. Wê hêrîş li hebûna wan were kirin. Minaq ji destpêka ku osmanî li herêmê serdestbûn û pê de wê hêrîşên wê li hebûna civake kurd û li kurdistanê wê di ti demê de wê dawî li wê newê. Ev, wê bi osmanîyan re wê bê weke kevneşopîyekê. Piştî wê bi bermehîya wê komare tirk re jî ev kevneşopîya hêrîşan a li hebûna civake kurd û li kurdistanê wê dawî li wê newê. Hemû dîroka osmanîyan û ya komare tirk, ji aliyê kurdan ve wê weke dîroka hêrîşan bê ku wê li hebûna civake kurd wê werina kirin bin.

Bi desthilatdarî wê bîrdozîyekê wê ji xwe re çê bikin û wê li ser wê re bermeneyên bişavtinê li ser hebûna civake kurd wê pêşbixin. Bi wê re jî wê dem bi dem giraniyê bidina bernemeyên bişavtinê û dem bi dem jî wê giraniyê bidina komkujiyên bi fîzîkî û hwd. Ev wê bi giştîya dîroka osmanîya û komare tirk re wê li hemberî civake kurd û kurdistanê wê bibê. Di van hêrîşan de jî wê ola îslamê ji xwe re wê bikina weke 'maske'. Wê piştî jî wê bi wê 'maske'yê hêrîşî hebûna civakan wê bikin weke ku ew hêrîşî hebûna civake kurd dîkin. Ol, weke bîrdozîyek şer bi vê rengê wê bi têgîna desthilatdarîyê re wê were şîrovekirin û pêşxistin. Em dema ku li dîroka civake kurd dinerin, her wusa em vê rastiyê biawayekî vekirî wê pirr baş dibînin. Hebûna civake kurd a di van serdemên ku weke serdemên 'hemdem' dihê bi navkirin de wê bê xistin bin pêvajoyên hêrîşê de. Wê pêvajoyek 'jenosîd'kirina civake kurd ku wê gotinên weke gotina 'terorê' ji wê re weke ya olê bê xistin weke maske û wê were dayîn domandin. Her wusa wê bi wê re wê êdî wê şerê xwe yê 'bêstatû hiştina civake kurd' wê bi kurdan re wê bidin. Bo vê jî wê hertimî ew bixwe hewl bidin ku ew dîroka civake kurd a serdemên kevn ên weke ya serdemên gûtî, hûrî û mîtannîya ku wê binivîsênin, wê bi îtînayaka ku ew nexwezin ku ew navê kurd bikarbênin wê binivîsênin. Civakeke weke ya civake kurd, wê hebûna wê bikina ber pêvajoya tûnakirinê û şerê jenosîdkirinê wê li ser wê re dimeşênin û wê bi 'qadaxaya ku rejim û desthilatdarîyên herêmê ku wan danîya ser zimanê kurdî re wê bernemayên bişavtinê li ser wê bi rê ve dibin. Ev kiryarên ku wê di roja me de li ser civake kurd ku wê gûtî, hûrî û mîtannî kalkê wan bin wê werina meşandin. Bi wê re wê pêvajoyên hêrîşê li hebûna civakê wê werina bi rêxistin kirin. Ev pêvajoya hêrîşên osmanîyan û komare tirk û hin desthilatdarîyên din ên herêmê ên li hebûna civake kurd ku em divê ku wê di dewama hevdû de bînavber wê werina ser ziman, wê bi

şêwayekê wê bişibihina pêvajoyên hêrîşên hov ên hîtîtân ên li hemberî hûrî û mîtannîyan jî. Dema ku mirov, hêrîşên hîtîtân ên li hemberî hûrîyan û bi teybetî ên li hemberî mîtannîyan ku em li wan dinerin, ya ku em dibînin, wê di vê warê de wê weke ku wê bi şêwayekî bi vî rengî wê weke ku wê di dewama wê de wê pêvajoyên hêrîşê wê li hebûna civake kurd ji dema hûrî û mîtannîyan û piştî heta roja me wê bi osmanîyan û komare tirk re wê ji anatolîa wê werina dayîn domandin. Di vê pêvajoya hêrîşkirinê de jî wê dem bi dem wê gelek xûrixandin û kevilkirin wê li kurdistanê û li ser serê civake kurd wê were pêşxistin.

Bêgûman, dema ku mirov vê serdema hêrîşên rejima tirk ên li herêmên kurdan ku mirov li wan dinerê, mirov dişibihênê hêrîşên Serdema hîtîtân ku wê ji anatolîa li kurdistanê li herêmên hûrî û mîtannîyan wê bibin. Î ro, dema ku em li wan hêrîşên li ser rojava û Helebê dinerê, wê hêrîşên serdema **key Tuthalya ku wê ew** li hin herêmna herêmên rojavayê kurdistanê roja me û bi teybetî li herêma helebê ku wê bide kirin û wê wir kaviş dike, wê di vê demê de wê, were bîra me. Di vê dema ku wê hêrîşên rejima tirk li ser wê herêma kurdan ên rojava ku wê bi rêya komê tundrew ên kujar de wê, ev rengên hêrîşan wê werina bîra me.

Ji herêmên anatolîa, kîjan hêz li wir serdest bûya di dîrokê de wê hertimî hêrîşna wan li herêmên kurdan ên kurdistanê û ankû mesopotamiya wê bibin. Piştî dema hîtîtân ku wê li anatolîa wê derkeve li holê weke desthilatdarîyekê wê di dema desthilatdarîya kurd a medîya de jî wê li anatolîa wê Lîdyayî wê hebin û wê ew jî wê hêrîşên wan li heman herêmên ku wê hîtît wê hêrîşî wan bikin, wê ew jî hêrîşî wan bikin.

Herêmên anatolîa wê hertimî deriyê wê li Asya û herêmên din ên cihanê ku wê vebê, wê herêmên kurdistanê(mesopotamiya) bin. Di dema Hîtîtân de jî ew bo ku ew xwe bigihihîna wûcan(rewş û ankû 'konum')ek stretejikî li vê herêma Asya, wan xwestîya ku ew li vê herêma kurdistanê a ber diclê û firatê xwe serdest bike. Di vê demê de jî em dikarin rewşa rejima tirk a ku ew li anatolîa xwediyê serdestîyekê ya, mirov dikarê bi vê rengê wê werênê ser ziman. Li anatolîa ti hêz, bê ku ew xwediyê serdestîyekê li herêmek kurdan bin, wê nikaribin li wê cihanê wê xwe bigihihîna wûcanak stretejikî. Ev jî, bi pêşveçûnên herêmî ên ji serdema hûrî û mîtannîyan û hwd ku ew heta roja me, wê rastîyê bi awayekî vekirî wê bide nîşandin. Her wusa, di vê çerçoveyê de mirov divê ku vê yekê jî werênê ser ziman ku serdestîya herêmên

kurdistanê û bandûra wê ya li herêmen wê yên li dora wê, wê di vê çerçoveyê de wê xwediyê rewşek giring a dîrokî bê. Her wusa, wê weke ku wê rewşa desthilatdariya kurdan a di dema hûrî û mîtannîyan de û piştî di dema medîya ku wê were dîtin, wê rewşa desthilatdariya li anatolîa jî wê bide dîyarkirin. Bi wê re mirov dikarê vê yekê jî werênê ser ziman ku wê herêmen anatolîa wê weke ku wê di dema hûrî û mîtannîyan de wê were dîtin, wê bandûr, çand û her wusa li gorî rastîya desthilatdariya li ber dîclê û firatê wê bijî. Her wusa, rewşa desthilatdariya hîtîtan, wê bide nîşandin ku ew çendî ku wê li gorî çanda hûrî û mîtannîyan wê bijîn jî lê wê bi wê re wê bi hûrî û mîtannîyan re wê di nava tekoşîna desthilatdarî a serdestîyê de bin li herêma anatolîa. Herîşên ku wê di dema her keyên hîtîtî ku ew dihêna ser taxt ên ku ew li herêmen hûrî û mîtannîyan dîkin, wê di vê çerçoveyê de wê weke herîşna têngîneka baş wê bidina me. Her wusa, rewşa anatolîa a herêmi wê bi serê xwe wê ne weke herêmek bihêz bê. Di vê demê de jî wê ev rewş werê dîtin.

Herêmen anatolîa wê di vê çerçoveyê de wê weke herêma ku wê ji sê aliyên wê ve wê bahr bê bê. Bi wê re jî ev herêmen anatolîa wê ji sê aliyên ve wê bi ardnîgarî wê ne weke herêmek bi serdestî wê wê werênê ser ziman. Ji her sê aliyên xwe yên avî ve jî wê bikeve sînorê herêma 'rojawa(ewropa)' de. Bi vê yekê wê ji aliyê vê herême ve jî wê anatolîa weke herêmek kevî û ankû baxçeya pişt wê bimênê. Di vê çerçoveyê de wê bi vê şêwayê jî wê mirovan di serdemên berê de wê bikişênê li xwe. Her wusa, lê herêma anatolîa, bêt ku ew xwediyê têkiliyek baş û ankû derîyekê wê yê ji aliyê herêma mesopotamiya ve bê, wê weke herêmek bi tenê wê bimênê. Her wusa di vê çerçoveyê de wê, herêma anatolîa wê nikaribê bi serê xwe weke herêmek bi hêz wê bimênê. Lê ev jî hatîya dîtin u wê di dîrokê de wê hertimî wê were dîtin ku wê gelek desthilatdar û hêzên herêmi û ne herêmi hatina wir û ji wir kirina ku ew herina herêmen din û ankû herîşî herêmen din bikin. Di serdema Împaratoriya roma de wê ew werina herêmen anatolîa û wê ji wê bidest herîşên xwe yên li herêmen kurdan û herêmen din ên asya û hwd bikin. Ev rewş, wê di demên piştî wê di dema Îskenderê Zûrqerneyn de jî wê were dîtin. Keyê hîtîtî **key Šuppiluliuma**, wê ew hinekî jî bê, wê vê rastîyê fahm bike. Her çend ku ew di mejiyê xwe de xwediyê wê hizrê ya û di dilê xwe de ew xwediyê wê xwestekê ya ku ew li ser herêmen hûrî û mîtannîyan serdest bibê jî lê wê ew, vê yekê bi şer û pevçûnan wê fahm bike ku wê ew nekê. Bo vê yekê, piştî ku wê ew gelek şer û pevçûnan bi

hûrî û mîtannîyan re wê bike û wê piştî ku wê vê rastiye hinekî fahm bike re wê êdî ew di mejiyê xwe de wê bihizirê ku ew rêyek din bibînê. Ew bo vê yekê, wê di dema xwe de wê bixwezê ku ew bi çêkirina peymanên dostaniyê re ew herê û bi hûrîyan re çê bike. Keyê hîtîtî key Hattûşîlê yekem, wê serdema xwe hemûyî bike serdemek şer û pevçûnan a bi hûrîyan re. Ew wê bi wan hêrîş, pevçûn û şerên ku ew bi hûrîyan re dike, wê bi wan bixwezê ku ew li wan herêman serdest bibê. Ew rêya bûna weke împaratoriyeke cihanî û ankû bûna weke hêzek herêmî, wê di vê de wê bibînê. Lê ew, wê nikaribê, wê serdestiya ku wê dixwezê wê bike. Her wusa serdema hûrîyan, wê ji vê aliyê ve wê ji me re wê xwediye gelek fêr û zanînen dîrokî bê. Serdema hûrîyan, wê her wusa bide nîşandin ku wê çendî ku ew karibê li hemberî wan hêrîşan xwe weke hêzek mazin biparêzê jî wê ew li herêma karibê hebûna xwe biparêzê. Em dema ku li dema hûrîyan dihezirin, em dibînin ku wê bandûra wê ne tenê li ser herêma anatolîa û keyaniyên li wê, wê zde hebe. Her wusa herêma din ên Asya û her wusa herêma misre kevn û desthilatdariya wê jî wê, di vê çerçoveyê de wê xwediye rewşekê bê. Rewşa misre kevn, wê ji aliyekê ve ji ya anatolîa bi derfettir bê. Aliyekî wê bahr û av a. Lê sê aliyên wê yên din ax û ard a. Ew, wê li ser wan re wê karibê xwebi herikênê li herêma din. Her wusa, di vê çerçoveyê de wê li ser Êrdûna roja me re wê heta sînore Filîstînê wê were. Filîstîn, wê di wê demê de wê di nava aaxa desthilatdariya hûrîyan de bê. Wê di dema mîtannîyan de jî wê ev wusa bê. Bo vê yekê, wê rewşa misre kevn û desthilatdariya wê, pêşiya wê vekirîtir bê. Di dema hîtîtî de wê hîtîtî, vn rewşên hûrî û misre kevn bibînin. Bo vê yekê, ew wê bixwezê ku wê hin herêma misre kevn û hin herêma hûrîyan ew li ser wan xwe bike desthilatdar. Ew, wê bixwezê ku ew derîyekê xwe yê desthilatdariyê li Asya ji van aliyên ve ew vekê. Bo vê yekê wê Hîtîtî, wê hertimî weke desthilatdariyeke anatolîayî ku wê dîroka wê, weke dîroka şerên wê yên bi hewirdora wê re bê. Desthilatdariyên li anatolîa, di vê çerçoveyê de wê hertimî weke desthilatdariya ku wê hêrîşî hewirdora xwe bikin. Ev, wê ji aliyê derûnî ve wê xwediye wateya ku ew dixwezin ku xwe bikina desthilatdar bin. Ber ku wê, hertimî bi desthilatdariyî wê desthilatdariyên anatolîayî, wê xwe bi temmî ne weke desthilatdariyî serdest wê hîs bikin. Ev, mêrê ku ew xwe kêma dibînin jî ya. Bo vê yekê wê ev hêst, hertimî wan bike rewşek hêrîşkarîyê de. Piştî Serdemên hûrî û mîtannîyan wê di serdemên piştî de jî wê heman rewş were û bibê. Di serdemên Lîdya de wê, desthilatdariya lîdyayî, wê di nava anatolîa de wê gelek keyaniyên piçûk û

mazin ên anatolîayî ku ew hena, wê bi wan re wê demek dirj wê şerê têkbirina wan û xwe li wan serdestkirina wan, wê bi wan re wê bike. Piştî ku wê gelek ji wan keyanîyên anatolîayî wê bi xwûnê wan ji holê ra bike û ankû ji dîrokê bibê, wê ew xwe serdest bike. Piştî jî wê, berê xwe wê bide herêmên Mîtannîyan ku wê di demê de wê desthilatdarîyek medîyayî wê li ser wan pêşbikeve bê. Piştî hêrîş û pevçûn û şerên demdirêj re wê keyên Lîdyayî ên weke key Alîyêt, wê fahm bikin ku ew wê bi şer û pevçûnê wê nikaribin ew xwe bigihênina serdestîyekê. Bo vê yekê, ew wê piştî şerekî mazin bi Mediya re ku wê bi keyê Medî key Qiyakser re wê bike re wê piştî 'peymana aşîtiyê' wê bi wî re bike û heta ku wê keça xwe'aryanîs' wê bi kûrê keyê medî key Qiyakser Astîyag re wê bizewicênê. Her wusa, ev zeweca dîplomatîkî, wê derfetna jî ji pêşketina desthilatdarîya Lîdyayî re wê çê bike.

Her wusa, wê bi heman rengî wê piştî wan re wê li anatolîa wê roma wê hin bi hin wê bicih bibê û wê xwe bike hêz. Ew jî, piştî ku ew li anatolîa bicih dibê û rewşa li wir xort dike û pê de wê, bidest hêrîşên li herêmên kurdistanê bike. Ev pêvajoya hêrîşên roma ên li herêmên ber dicîlê û firatê, wê heta dema hêrîşên Îskenderê Zûrqerneyn wê bidomin. Di serdema Îskenderê zûrqerneyn de wê, ew bixwezê ku ew li ser wê herêmê serdest bibê. Rêya xwe gihandina herêmn asyas ên heta Hindîstanê û hwd, wê ji wî re ji herêmên kurdistanê ên ku ew bike bin destê xwe û metîngerîya xwe ve wê herê. Her wusa, ew jî wusa dibînê. Bo vê yekê Îskender zûrqerneyn wê hêrîşî herêmên kurdistanê bike. Di vê çerçoveyê de wê di mejiyê xwe de wê xwediyê aqilekî bê. Hîtîtîyan jî wan dixwest ku ew heta sînorê misre kevn herin. Lê rêya vê jî herêmên ku wê dibin desthilatdarîya hûrîyan de bin ên weke Enteb, xetay û hwd herêmên ku ew di roja me de dihên bi navkirin, wê xwe li wan serdest bikê. Bi wê re jî wê bixwezê ku ew pê de herê.

Di vê çerçoveyê de şerê desthilatdarîyê û serdestîyê, wê di vê çerçoveyê de wê xwe ji aliyê anatolîa ve wê bide dîyarkirin. Ev heta serdema Îskenderê Zûrqerneyn wê bidomê. Di vê demê de jî wê xwe zêdetir bide domandin. Her wusa, wê kurdistan wê bi vê rengê wê hertimî wê bê weke herêmeka ku wê li wê şerê desthilatdarîyê wê ji aliyê hêzên herêmî û ne herêmê ku wê li hemberî wê û ankû li ser wê, wê were dayîn bê. Di vê çerçoveyê de rewşa vê herêmê wê ji dema hûrîyan ve wê, bi vê rengê wê hertimî wê bê temenê şer û pevçûnan. Ev herêm, hemû hêrîş, komkuji, tevkuji û hwd, wê bi vê re wê werênina kirin.

Herêma Anatolîa, ji aliyê desthilatdarî ve wê ji dema hûrîyan û berî van ve jî wê, ji navikê ve wê bi hûrîyan û piştre bi mîtannîyan ve wê girêdayî bê. Ev herêm, dema ku ew xwediyê sînorekî bi wê re bê, wê weke ku wê ji gelek aliyên ve wê bêbêhn wê bimênê. Her wusa, herêma anatolîa rewşa wê wusa ya. Piştî serdemên Îskenderê Zûrqerneyn, wê heman rewş bi roma re wê xwe bide dîyarkirin. Her wusa, wê roma, piştî ku wê xwe pêşî weke hêzêkê li anatolîa wê bigrê û piştre wê bike û bixwezê ku ew herê herêmên din ên asya û misre kevn. Hêzên ku wan hêrîşên xwe li herêmên kurdistanê kirina û ew kirina ku bikina bindestê xwe de wê, piştre wê berê xwe bidina misre kevn. Piştî kurdistanê wê misre kevn, wê bê dûyemin navenda ku wan xwestîya ku ew li wê xwe serdest bikin. Bo vê yekê, ji dema roma û piştre heta serdemên piştre ên osmanîyan jî wê wusa bê. Osmanî wê bi alikarîya keyanîyên kurdan ên herêmê wê li anatolîa karibin xwe bigrin. Her wusa, wê deriyê anatolîa ji wan re bidestê kurdan wê were vekirin. Herêmên keviya anatolîa ên bejî ên weke ku wê bikevina ber sînorê rojavayê kurdistanê roja me û bakûrê kurdistanê roja me, wê li wan bicih bibin. Piştre jî wê li wan hin bi hin pêşbikevin. Lê piştî ku wan dîsa bi alikarîya kurdan bi tememî li anatolîa serdestbûn û pê de wê, piştre wê êdî weke ku wê bihizirin ku ew êdî wê mihtaciya wan bi kurdan nemênê û wê piştre jî wê, berê şûrê xwe wê bidina kurdan. Kurdan, hertimî ev şûrê ku berê wê li wan hatibû vegeandî weke 'şûrê xayînîyê' bi nav dikirin û li ser wê re ji vê demê û heta hemû serdemên piştre wê bo wan bigotan "baxtê romê nîn a." Ev gotina bûya weke gotinaka xalkê a civake kurd. Hertimî hatîya ser ziman. Ev gotin, bo ku vê rastîya bi bêbaxtî ku wê bi wê werênina ser ziman. Li kurdistanê, di vê demê de wê piştî ku osmanî wê xwe li anatolîa bi hêz kirin û kirina desthilatdar, wê piştre wê weke keyên hîtîtî ên dema hûrî û mîtannîyan û piştre weke Îskenderê Zûrqerneyn wê berê xwe bidiina kurdistanê. Di destpêka xwe kirina desthilatdar a li anatolîa osmanîyan hizir fikir ku ew têrî wan dike. Lê piştre wê li wir ne sekin in. Wê hizir bikin ku ew wê karibin, herêmên kurdan jî wê bikina bin kontrola xwe de. Piştî vê re wê şerê wan bi kurdan re wê dewam bike. Şerê osmanîyan û şahên wê, wê ji destpêka wê û heta dawîya wê, wê bi kurdan re wê bibê. Kurdan, piştî ku rastîya zihniyeta osmanîyan û şahên wan dîtin, wê piştre wê bikevina pozisyoneka li dijî wan de. Her wusa, bi vê re jî wê şerê wan bi kurdan re wê bidomîn. Her wusa, ji serdema Qanûnî suleyman û heta Yavuz Selim û piştre heta demên hemû şahên wê, wê ew seferan li herêmên kurdan bikin û wê xwûna kurdan birijênin.

Di vê serdema navîn a piştî zayîna Îsa de wê li kurdistanê wê pêvajoyek pirr zêde wê bi xwûn wê derbas bibê. Her wusa wê civake kurd, wê rastî hêrîşên mazin wê were. Her wusa, lê di vê demê de ber kurd, di nava xwe de bi aşîrî, mîrgehî û herêmî xwe bi rêxistin kirina, wê hemû hêrîşên ku wê li wan bibin jî, wê çendî bixwûn jî bin bo kurdan, lê wê kurd, karibin wan derbas bikin. Kurd, wê di vê demê de wê bi desthilatdariyên xwe yên giştî ên weke ya şadadî, merwanî, eyûbîyan û hwd re wê bi serwerî wê derbas bikin. Em li vir, divê ku vê yekê jî bi teybetî werênina ser ziman ku wê heta vê dema eyûbîyan jî wê serdestîya herêmî û heta ku ya olî jî wê di destê kurdan de bê.

Ola îslamê ku ew nû derketîya jî, ew ber ku wê ji aliyê nîrxên xwe yên pîroz ve ku ew esas digirê wê ji vê herêma ber diclê û firatê a kurdistanê bin, êdî wê ev jî weke temenekî wê serdestbûnê a din bê. Wê bo vê yekê, wê serdestîya li vê herêmê wê wê hertimî wê giring bê. Ji aliyê çandî ve wê hertimî ev herêma berdiclê û firatê û ankû kurdistan wê serdest bê. Çendî ku wê dem bi dem civake kurd û beşên din ên civatî wê serdestîya desthilatdarî wê ji dest winda bikin jî lê wê, ji aliyê çandî û hwd ve wê serdestîya wê bi awayekî mayîndayî wê xwe bide domandin. Ev serdestîya çandî a kurdistanê wê heta roja me jî wê hebûna xwe wê bi heman rengî wê bide domandin.

Çi rasthatinaka ku wê çî rêveberî ku wê li herêmê derkeve ku weke wê li herêmên anatolîa û hwd, wê hertimî wê li ser van nîrxên ber diclê û firatê re wê mazin bibin û xwe bi çand û zanebûn bikin. Lê bi wê re jî wê hertimî berê şûrê û ankû çeka xwe wê bidina vê herêmê wê heman hêz piştî ku ew bihêz bûn wê komkujiyên herî xadar wê li vê herêmê wê bînina ser civake kurd û ankû xalkên din ên herêmê. Di dema hîtîtîtan de ev wusa bûya. Hîtîtî, wê ji aliyê çandî, bawerî û zanebûnên xwe yên çand û hwd ve wê hertî tîstê ji hûrîyan bigrin. Wê bawerîya xwe bi yazdanên hûrîyan wê werênin. Lê wê hêrîşên xwe yên dîrokî jî wê li hemberî hûrî û civake hûrî wê bikin. Ev rewş wê piştî di dema mîtannîyan de jî wê wusa bê. Her wusa, herêmên anatolîa û ankû girêk jî wê ji çand û felsefeya mîtannîyan û demên wê yên berê wê xwe pêşbixin. Lê piştî wê herina bi ser wan de. Girêkî, wê li anatolîa wê bixwezin ku ew bi aramî bijîn. Lê desthilatdariyên piştî ên weke yên Îskender û hwd wê hirs û azwerîya desthilatdariyê û nexweşîya wê, wê bikeve mejiyê wan de û wê ew bikevina nava pêvajoyên hêrîşkirinê de. Piştî jî ev nexweşî wê bi desthilatdariyên piştî ên ku wê li anatolîa serdest bibin wê bi wan re wê xwe bide dîyarkirin. Osmanî, wê ji aliyê zanebûnê û

çandê ve wê hertiştê xwe wê ji çanda herême a ber diclê û firatê bigirin. Heta ku wê alikariyê ji wan bigrin ku ew li wir xwe bigrin û bibina desthilatdar. Lê ku bûna desthilatdar, wê berê şûrê xwe wê bidina civake kurd. Ev rewş, wê bi bermehîya wê komare tirk re jî wê xwe bide nîşandin. Ji her aliyê ve wê ji çand, ziman û kevneşopîyên civakî ên civake kurd wê sûdbigirin û wê xwe mazin bikin. Lê wê dîroka xwe bikina dîroka şer a bi civake kurd re jî. Wê komkujiyên herî xadar û bixwûn ku wê di dîrokê de wê bi îbret were bîrhanîn wê werênina werê civake kurd. Hêrîşên desthilatdariya tirk a roja me ên li hemberî civake kurd dike û dîplomasîya wê ya di qada navnetewî de a li hemberî pêşketina statûya kurd dide meşandin û bi wê re jî qadaxayên ku wê danîna ser ziman û çanda civake kurd û bi wê re meşandina bernemeyên bişavtinê li ser serê civake kurd, mirov dikarê weke rewşna ku mirov dikarê weke **bineterna bi jîyankirinê re ku ew afirîna ên dîrokî** ên vê dîroka hêrîşên li civake kurd ên li herême jî werênina ser ziman a. Li herême civake kurd, tevî van herîşên li herême bi dîroka herême û desthilatdariyên wê re ku li wê bûna re wê, karibê hebûna xwe bide domandin heta roja me. Em î ro di sedsale 21'ê de di sale 2016'an de dijîn û ev xate hêrîşan a li hemberî civake kurd, li berçavê hemû cihanê û mirovatîyê li hebûna civake kurd hê didomê.

Ev pêvajoya roja me a civake kurd, wê weke pêvajoyeka ku wê civake kurd wê ji çar aliyên we ve wê bin hêrîşên xadar de bê. Ji aliyê bakûr ve ku li anatolîa bi alikarî kurdan serdestîya desthilatdariya tirk, Ji aliyekî rojhilat ve ku ew bi hezaran salan bi kurdan re jîya ya û pêşketina xwe ya civatî weke ku bi wê di demn susa, med, axamanîş û sasanî û hwd de ku wê çê bike îran û ji aliyê din ve jî wê îreq û sûrîyeya roja me ku ew li wan arab û faris bi hevdu re dijîn, wê kurdan ji xwe re wê bikina armanc. Li herême, di vê demê de ti desthilatdariyên ku ew li wê serdest in, di vê demê de wê nikaribin bibêjin ku ew destê wan ne ketîya nava xwûna kurdan de. Her wusa pêvajoyek bi vî rengî a bixwûn bi rê ve diçe.

.**Şerê** li hemberî civake kurd, gotina 'terorê' ji wê re weke ku rejima tirk dike, ji wê re weke 'maske' bikardihênin. Wê çiqasî karibin şerê jenosîdkirina civate kurd bi maskeya gotina 'terorê' bi veşêrên? Heta roja me, rejimên herême ên weke rejima tirk, şerê jenosîdkirina civate kurd li hemberê wê dana. Lê bi wê re jî, hertimî hanîna li ser ziman ku ew "tekoşînê bi terorê re dîkin." Her wusa, hinek zagonên bi navê 'tekoşîna bi terorê re' jî derxistina. Li ser wan re hertimî kurdên ku wê doza maf û azadiyê bikin jî wê biderizênin. Her wusa, li ser wê re têkilî û

dîplomasîya xwe jî bikarhanîn û rêxistinên kurdan dan xistin li hundûrê listeyên terorê de. Ev rewş hemû, bo çi bûn? Ev rewş hemû, bi armanca wê şerê jenosîdkirina civate kurd ku ew li ber çavê hemû cihanê li hemberî civate kurd dihê dayîn, di bin wê de bidina vêşartin.

Rejima tirk, bi tank û topên xwe hêrîşî bajar û malên kurdan dike li herêmên wan. Bajarên kurdan yn roja me ên weke Cizîra bota, Sûr, Farqîn, Nisêbîn, Hezex, Gever, Silopî, Şîrnax û hwd, tèn rûxandin. Her wusa di dewama wê şerê jenosîdkirina civate ê li van bajarên kurdan ku rejima tirk dimeşênê de bo ku ew pêşîya xwe hanîna li ser ziman werênina ser ziman, wekilên kurdan jî destlênedana wan dirakê weke ku di 20 gûlana 2016'an de kir. Li ser wê re jî, rayadarên tirk ên weke T. Erdogan ku ew destê wan di xwûna kurdan de sor bûya, wê bibêjin ku ew dibê ku 'bêrdêla kirinên xwe bidin'. Lê gelo, ew kujarên weke Dawutoglu û Erdogan ku bi fermana wan şerê jenosîdê li hemberî civate kurd dihê meşandin û artişê diajona ser bajarên kurdan û wan dixûrixênin, wê berdêla wê bidin?

Ya ku rejima tirk ku ew wê li ser serê civate kurd û li hemberê wê dimeşênê, ku mirov gotina 'terorê' jî ji wê re werênê ser ziman, wê kêmbimênê. Her wusa, wê çawa kurdan bêvîn bikin û wê bi civatî wan tûna bikin û ji dîrokê bibin, hertimî şerê wê bi kurdan re dana. Bi zanebûnî bê û ne bi zanebûnî bê, saziyên navnetewî jî yan bi bêdeng mayîna wan li hemberê wê şerê rejimê ê li hemberî civate kurd re bûna hevkarê wê û yan jî bi zanebûnî di çerçoveya hin hasab û kîtabên aborî, bîrdozîkî û hwd de wan jî, di meşandina wê şer jenosîdkirina civate kurd de li rex rejimên herêmê ên weke rejima tirk cihgirtina. Her wusa, alîkarîya welatên NATO a ji tirkîya re di vê çerçoveyê de divê ku mirov bike berlêpîrsînê de. Tirkîya, hertimî ew bikarhanîna. Di destpêka konseptê şer a ku rejima tirk wê li hemberî civate kurd ku wê piştî 7ê hezîre 2015'an ku wê da destpêkirin de ku wê di cih de bi saloxgirîya xwe dana kirina taqînên weke li anqara û pîrsûsê û li ser wê re banga civîna giştî a NATO kirin jî, di vê çerçoveyê de weke îstîsmarkirin û bikarhanînekê jî mirov dikarê werênê ser ziman.

Çendî ku hinek welatên ewropî, bi awayekî bêwijdan û bêahlaq, ew peymana ku wan li ser pênaberan re ku bi tirkîya re çêkirin re bi wê re li hemberî şerê jenosîdkirina civate kurd ê rejima tirk ku ew bi kurdan re dike bêdeng mayîna wan jî, wê di vê çerçoveyê de ji aliyê ahlaqî, rewşenbîrî, mafê mirov û xalkan ve wê were xistin berlêpîrsînê de. Di vê demê de ev pêvajoya şerê rejima tirk ê bi armanca jenosîdkirina civate

kurd ku ew bi kurdan re dike, çend welatên cihanê ku ew şermazar kirina û ankû ne kirina, mirov dikarê wê weke ast û pîvana mirovatîyê jî wê werênê ser ziman. Di vê demê de bêgûman, ji 20 gûlana 2016'an û pê de bi rakirina destlênedana wekilên kurd re wê li herêmê di doza şerê jenosîdkirina civate kurd ê ku rejima tirk bi kurdan re dide de wê gûharîn bi aliyê xirabî ve were û bibê.

Di vê demê de ev hêrîşên ku di sedsale 21'ê de li hebûna civate kurd dibin, mirov nikarê bi ti ahlaq û wijdanê re werênê ser ziman. Ti gotinên weke gotinên 'terorê' jî wê nikarin wê ser wê binûxûmênin û wê ji wê şerê jenosîdkirina civate kurd re bibina maske. Her wusa, li vir, weke maskeya sernûxûmandinê fahmkirina gotina 'terorê' ji aliyê pergale sîyesî, leşkerî, dadî û hwd ve wê rastîyê baştir bide ravakirin. Pergal jî, li gorî bikarhanîna gotina terorê weke maske ji vê şerê jenosîde re hatîya adilandin. Destûr û zagon û destûrnameyên di hikmê zagonan û hwd de ku ew di vê çerçoveyê de hatina amede kirin jî, rastîya bikarhanîna gotina 'terorê' weke maske wê hem piştrast bike û hem jî wê baştir bide rava kirin. Di vê çerçoveyê de bi gotina terorê re derizandin, teşîrkirin û her wusa tohmetbarkirin, wê di vê çerçoveyê de bi armanca tafisandinê û şikandinê bê.

Ya rastî, em li vir, divê ku vê jî dûbare bipirsin ku ev gotina terorê, wê çiqasî karibê vê şerê jenosîdkirina civate kurd di bin xwe de wê karibê bi veşêrê? Yan jî, wê çendî karibê, wê rastîya rejimên herêmê ên weke rejima tirk a faşîzan û şerê wê yê li hemberî hebûna gelan, wê bi maske bike? Dema ku mijar dibê kurd, 'kuçik pêl dûvê kuçik nakê.' Hemû sazî û partiyên rejimê dibina yek.

Em li vir, divê ku vê yekê jî werênina ser ziman ku em divê ku rakirina destlênedana wekilên kurd, bi şerê rejimê ê bi artîşa wê ya li herêm û bajarên kurdan re wê hildina li dest û fahm bikin. Divê ku em bi wê qadaxaya li ser zimanê kurdî a bi armanca asîmle kirina civate kurd re wê hilde li dest. Divê ku mirov rakirina destlênedana wekilên kurd, bi şerê rejima tirk ê li bajarên kurdan ên weke Cizîra bota, silopî, hezex, Nisêbîn, farqîn, sur, gever, şîrnaxê û hwd re wê hildina li dest. Rakirina destlênedana wekilên kurd, divê ku mirov bi van hêrîşên rejimê ên li hemberî hebûn û nîrxên civate kurd re hilde li dest. Her wusa, di vê çerçoveyê de weke şerê jenosîdkirina civate kurd û bi tîgîn û zihniyeta rejimê a ku ew bi wê wê şerê jenosîde li hemberî civate kurd dimeşênê re em vê rakirina destlênedana wekilên kurd hildina li dest û werênina ser ziman.

Rayadarên wan bi xwe jî di vê demê de farq kiribûn ku wê gotina 'terorê' nikaribê hemû şerê wan ên bi armanca jenosîdkirina civate kurd di bin xwe de binûxûmênê. Çendî ew zagonên wan ên bi wê di çerçoveya gotina 'terorê' de pergale dadê jî bikardihênin jî, wê nikarîba ser kiryarên wa binûxûmênê. Wê nikarîba zihniyeta wan ya jenosîdkar ku teşîfre bûya wê binûxûmênê. Bo vê yekê, di vê demê de weke kiras, bidest li kirinên xwe kirina ol û bawerîyê kirin. Di vê çerçoveyê de bi gotina terorê re rayadarên tirk, bi dest weke maskeyek sernûxûmandinê bidest bikarhanîna kirasê ol û bawerîyê kirin. Her wusa, di vê çerçoveyê de kirpandina gotina bi rengê olî û hwd, hinekî jî di vê çerçoveyê de divê ku mirov werênê ser ziman.

Di aslê xwe de ev şerê rejima tirk ê li bajarê kurdan ên weke Cizîra bota, silopî, hezex, Nisêbîn, farqîn, sur, geve, şîrnaxê û hwd û hêrîşên wê yên li hemberî kurdên rojava û hwd, pîrr baş da nîşandin ku ew bi zihniyetê na. Her wusa, ew jî da nîşandin ku ew gotina 'biratiyê' ku ew car bi car bikardihênin jî, wê jî ji kirinên xwe yên qirêt ên li hemberî civate kurd re weke gotina terorê, gotina olê û hwd çawa bikardihênin. Di ti demê de rayadarên tirk, nîyet û zihniyetek baş a mirovane û biratiyê nêzî kurdan nebûna. Nîşanak û birhana wê jî, şerê wê yê li hemberî civate kurd, hêrîşên wê yên li kurdên rojava û dîplomasîya wê ya li hemberî statûya civate kurd a mihtemel ku wê pêşbikeve bê. Ew bixwe jî, vê rastiya xwe dizanin. Ji ber vê yekê ya ku ew bidestê xwe sansoran didênina ser çapameniyê ku ew newê ser ziman. Ji ber ku ew bixwe jî dizanin ku çapamenî dema ku bi awayekî xweza binivîsênê û werênê ser ziman wê rastiya wan deşîfrebûyî wê werênê ser ziman. ..

Bo vê yekê, hêrîşê dikin û naxwezin ku ew hêrîşên wan di çapameniyê de cih bigirin. Yan jî, dixwezin ku ew kirinên wan vajî rastîya wan werina şîrovekirin û ser ziman. Di bin maskeya rakirina destlênedana wekilan de jî dîsa ev rastî heya. Ev çend sal in ku her dordor dihênina ser ziman ku divê ku 'destlênedan, nebê weke maskeya kirinên ne baş'. Mirovekî ku ew tecewûz û ankû destavêtinê dike, û ku ew ji partiyên rejimê ên weke AKPê û hwd bû, di bin maskeya destlênedanê de dihat vêşartin. Dizî û her cûre bêahlaqî dikir, lê dîsa ti kesekî ne dikarî destlê bide. Lê wekilên kurd, doza maf û azadîya civate kurd kirina. Li hemberî şerê ku rejimê li hemberî civate kurd daya sekinî na. Bo ku rayadarên rejimê ti astengîyê li pêşîya şer xwe yê li hemberî civate kurd nehêlê, bi vê rakirina destlênedanê, dixwezê ku wekilên kurd ên ku ew bi tenê na ku wê dihêna rojevê, wan jî dengê wan û wan bitefisênê. Yanî bi

gotinaka din, ne bi armaca ku tecewûz, dîzî û bêahlaqîyên xwe biderizênin.

Mirov dikarê, vê rewşa rakirina destlênedana wekilên kurd, bi mantiq û zihniyeta girtina partîên kurd ên weke DEP û DTP û hwd jî werênê ser ziman. Berê çendî, wan partîyên ku weke dengê kurdan dihanîna ser ziman ku ew derdiketina li holê digirtin, li şûna wê yek din divebû. Dîtin ku w girtina partîyan, zêde fêdeyê li wan nekê. Bi vê rengê, êdî di heman zihniyet û mantiqê de rewşên weke rakirina destlênedanan pêşxistin. Li vir jî, bi wê re jî wê çawa, di vê çerçoveyê de wê hem li ser çapameniyê re wê bibêjin ku 'meyîzênin, digotin ku bila destlênedan rabin û nûha li dijî na'. Yanî, ev rewş jî bi vî rengî bi awayekî qirêt û bêahlaq dihê bikarhanîn. Niyetên baş, çawa bi awayekî bêahlaq û nemirovane dihên bikarhanîn û îstismarkirin, di aslê xwe de em bi vê rewşa rakirina destlênedana wekilan re wê bi awayekî pirr dibînin û kifş dikin. Bi vê rengê, gotina mirovatiyê jî, weke gotina terorê, ya ol û bawerîyê, biratîyê û hwd, weke maskeya sernûxûmandinê ji kiryarên xwe yên qirêt re **bikardihênin**.

Ev pêvajoya hêrîşê ku em dihênina ser ziman a li ser civake kurd, wê weke rastîyeka hêrîşên li ser hebûna civake kurd ên vê demê jî bê. Her wusa, wê di vê demê de wê ev pêvajoya hêrîşan, wê weke pêvajoyek hêrîşan a li hemberî civake kurd bê. Bêgûman ev pêvajoya hêrîşan a li hemberî civake kurd, di çerçoveya dîroka civake kurd a hemdem de jî mirov dikarê wê bi vê rengê wê werênê ser ziman. Ev pêvajoye hêrîşên vê demê de mirov dikarê reng û şewayê hêrîşên hîtîtan ên li hemberî hûrî û mîtanîyan, hêrîşên artişên îskenderê Zûrqerneyn ên li hemberî civakên herêmê ên medî û piştî jî weke hêrîşên dema osmanîyan ku wê di dewama van hêrîşan li herêmê de heta roja me tîn, mirov dikarê werênê ser ziman. Li herêmê, dîroka van şer û pêvajoyên komkujîyên mazin ên li hemberî civake kurd, wê weke renekî dîroka hemdem a civake kurd jî wê ji wan demên pêşî û heta roja me, wê xwe bide dîyarkirin. Em dema ku hewl bidin ku rastîya civake kurd a hemdem bi dîrok û mejûya wê re hildina li dest û werênina ser ziman, wê her wusa ev rengên hêrîşên li hemberî hebûna civake kurd wê bi awayekî vekirî wê derkevina li pêş.

Di vê demê de jî ku li ser axa rojavayê kurdistanê û beşên din ên kurdistanê ku weke ku çawa ku di dema hûrî û mîtanîyan de bi civakî ew serdestî hatibû sazîkirin û pêşxistin, di vê demê de jî ew hatîya sazîkirin û pêşxistin. Ya ku weke ku çawa ku di wan demên berê de ku wê bi hêrîşî li hebûna civake hûrî û mîtanîyan wê were kirin, wê di vê demê

de jî wê biheman rengî were pêşxistin. Newîyên hûrî û mîtannîyên wê demê kurdan, di vê demê de weke ku ew serdem ji nû ve li 'rojawa' vejandin. Her wusa, ew dem li gorî dema me ya roja me pêşxistin. Di aslê xwe de ya ku ew di vê demê de di temenê hêrîşên li rojava de ya jî wê ev rastîya civakî a dîrokî bê.

Lê divê ku mirov tevî hemû hêrîş û komkujiyên ku ew di vê demê de dihênina serê civake kurd jî wê civake kurd, di vê demê de wê karibê bi pêşketina xwe ya weke ya li rojava û başûrê kurdistanê û hwd re derkeve dîika dîrokê. Her wusa, tekoşîna wan ya li bakûrê kurdistanê jî em divê ku di vê çerçoveyê de wê bi rûmet bibîr bînin. Bi wê re rengê civakî derket li holê. Ev civakî jî, hatîya bi sazûman kirin. Sazîyên wê yên civakî û şariştanî ên weke yên ramyarî, aborî, dadî û hwd hatina pêşxistin. Ev pêvajoyê, bi vê rengê, wê temenê pêşketina civake kurd a hemdem a vê demê jî bê. Em li vir, divê ku vê yekê jî werênina ser ziman ku ew serdem, wê dema 'rojawa' a civake kurd, weke serdema mîtannîyan a piştî hûrîyan ku wê xwe ji nû ve saz kir û sazûmanak civakî a nû avakir jî ya. Di vê çerçoveyê de em, dema ku li ser wê wê dihizirin, em gelek teybetîyên wê yên vê demê û wê demê ên ku ew dişibihina hevdu dibînin. Di wê demê de jî pêvajoyek hêrîşan ji gelek aliyan ve wê li hebûna wê ya civatî wê hebe. Wê gelek bajar û herêmên wê, weke ku wê di roja me de wê were kirin, wê werina kivil kirin û xûrixandin û bi sedan mirovên kurd wê di wê de wê werina qatil kirin. Î ro jî, rewş, bi vê rengê ya. Rejîm û desthilatdarîyên herêmê ên weke Îran, Tîrkîya, Sûrî û Îraq, wê hertimî pêvajoyê û konseptên şer wê li hemberî hebûna civake kurd a ku wan di nava xwe de parve kiriya û wê dikin ku wê ji dîrokê bibînin, pêş dixin. Her wusa pêvajoya hêrîşên hov ên li rojava û bakûrê kurdistanê ku wê bînin kirin jî, mirov dikare bi vê rengê werênê ser ziman.

Bêgûman, ew serdema civake kurd, wê weke serdemeka ku wê di wê de wê hem gelek hêrîşên xadar û dîrokî wê li wê werina kirin bê û hem jî wê civake kurd bixwe jî wê pêşketin û pêşveçûnên dîrokî ên weke li bakûr, rojhilat, başûr û rojavayê kurdistanê wê bi xwe re çê bike. Civake kurd, di vê demê de wê, li navenda hûrî û mîtannîyan a wê demê (di dema wan bixwe de), wê bi awayekî weke ku çawa ku hûrî û mîtannîyan xwe bi cihê xwe re weke 'navenda dunyê' didîtin wê weke ku wê piştrast bikin, wê gavên dîrokî wê li wir biavêjin. Her wusa, herêmên hûrîyan û mîtannîyan ku ew li wê serdest in, î ro di vê serdemê şoraşa rojava li wê dihê kirin. Dîrok û mejûya civakî a li ser wê axê, weke ku ew bi gîyane xwe re di roja me de jî pêşengîyê ji hemû pêşketinên li wê herêmê re

dikê. Her wusa, mirov dema ku bi têngîneka dîrokî diçê herême û pêşketinên li wê dibîne, mirov vê rastiye biawayekî vekirî dibîne. Bi heman rengî, mirov çendî ku dikare wan pêşketinên roja me, ji aliyê civakî û şariştanî ve bişibihêne yên dema hûrî û mîtannîyan, bi heman rengî mirov dikare van hêrîşên xadar ên li ser hebûna civake kurd û herêmen wê ji bişibihêne yên wê demê ku wê weke ku wê Hîtîtî ên weke **key Hattûşîlê yekem û key Şuppiluliuma** û hwd, ku ew li wê dîkin. Di her demê de weke ku bûya baxtekî desthilatdariyên ku ew li anatolîa avabûna, wê hertimî bi şewayekî hêrîşkarî wê hêrîşî hewirdora xwe bikin. Ev di demên berê de ji bûya û di roja me de ji wusa didomê. Sedema vê ji ew a ku ber ew desthilatdar, li serdestiyek metingerî digerihi, bo vê yekê wê hem li herême xwe wê temenê pevçûnan bi hevdu re wê çê bikin û hem ji wê hertimî wê bi hevdu re li herêmen din wê hêrîşan bikin. Anatolîa, weke ku bûya baxtê wê, yan wê bi desthilatdariyên çîranê wê ên Asyayî re wê têkiliyek baş çê bike û bijî û berê xwe bide bi wir ve û yan ji wê berê xwe bide bi rojava ve û wê bi vir ve wê têkiliyên xwe çê bike û wê weke paşbaxçeyê wê êdî wê bijî. Bi serê xwe weke hêzek herêmi mayîna wê, ji van herdû aliyan ve wê temenê wê zêde pêşnekeve. Ya ku ew herî zêde bi pêşve çû, Wê desthilatdariya tirk bê ku ew bi piştgirî û alîkarîya rojava(ewropa) ku ew dike ku ew civake kurd bişikênê û li ser wê re xwe li herême bide jîyankirin a. Her wusa, ya ku di roja me de ji ew dike ji vê û pê ve ne ti tiştêkî din a. Nîqaşên ku ew dîkin û bi gotinên tîrsê ku weke ku şûckirinekê dihênina ser ziman ku "kurd dixwezîna cûda bibin" jî, wê tenê di temenê wê de ev rastiya herêmi ya anatolîa bi dîroka wê re wê hebe. Wekî din ji mirov nikare di temenê van gotinên bi vî rengî de ti têngînen bi gotina biratiya gelan û hwd re di temenê wê de li wan bigerihê. Her wusa xwe li ser rewşa wûcana civake kurd û xalkên din ên li herême bi vî rengê dayîna jînkirin ji wê ji aliyekî din ve wê di temenê van gotinên bi vî rengî de wê li herême wê hebe.

Di roja me de desthilatdariya tirk ku ew li ser herêmen anatolîa bûya serdest, herêmen bakûrê kurdistanê ên ku wê di dema hûrîyan û mîtannîyan de hîtîtan hêrîşî wan dîkir û dixwest ku wan bikina destê xwe de û li ser wan re deriyekê xwe li herêmen Asya vebikin, li wan jî xwe bi metingerî serdest kirîya. Her wusa bi vê re ji wê desthilatdariya tirk a roja me, bi ev ser sedsalî re ya ku ew dike ku ew civake kurd a bakûrê kurdistanê vîna wê bişikênê û bêvîn bihêlê û bi wê re wê deriyê xwe yê ku bi metingerkirina bakûrê kurdistanê re di destê xwe de bigirê.

Di vê çerçoveyê de ew ji aliyekî ve temenê serdestîya xwe ya li herêmê li ser wê metingerkirina wê beşa civake kurd a li bakûrê kurdistanê û her wusa di bin metingerîya xwe de hiştina herêma bakûrê kurdistanê re dibînin. Bo vê yekê, her cûre rengê hêrîşan li ser serê kurdan pêşdixe. Hêrîşên ku ew li herêmên bakûrê kurdistanê û rojavayê kurdistanê dikin, her wusa bi vir ve girêdayî dîrokek wan ya kevn heya. Em dema ku dervî şert û mercên herêmê û wûcana wê û her wusa têgînên desthilatdarî ên serdest şîrove bikin, emê nikaribin bi tememî wan fahm bikin. Her wusa, li vir, ez dema ku van hêrîşên desthilatdarîyî ên li ser bakûrê kurdistanê dinerim, hêrîşên keyên hîttîti ên weke Key **hattûşîlê** yekem û yên dema key Şuppiluliuma û hwd, dihêne berbîra min. Di dema xwe de van keyên hîttîti jî wê van herêmên bakûrê kurdistanê ên roja me ku desthilatdarîya tirk kirina dest û bin metingerîya xwe de wê, bixwezin ku ew wan bikina dest û xwe li wan serdest bikin. Bi heman rengî, herêmên rojava jî ên roja me, wê bi heman rengî di wan deman de jî wê rastî hêrîşên xadar ên hîttîtiyan wê werin. Î ro jî, desthilatdarîya tirk xwe li şûna wan li anatolîa bicihkirîya û serdest bûya, ew xal û nûqteyên herêmî ku hîttîtan di dema xwe de hêrîşî wan dikir û dixwest bindest bike, ew jî hêrîşî wan dike û dixwezê ku wan bindest bike. Rewşa anatolîa, bi vê rengê hertimî bi dîroka wê re bûya temenê hêrîşên li herêmê û pêşxistîna nearamiyê li herêmê. Her wusa civake ku herî zêde ji wan hêrîşan û nearamiyê bahra xwe zêdetir digirê jî wê civake kurd bê. Kîjan hêze li herêmê derketîya, bo ku ew xwe bike hêz û serdest, wê hêrîşî herêmên civake kurd bike. Wê hêrîşî jîyane wê bike. Ev, di demên bûhûrî ên hûrî û mîtannîyan de bû û di roja me de jî bi heman rengî dibê.

Civake kurd, weke civake dîrokî wê di bin van pêvajoyên hêrîşê de wê hebûna xwe di serdemên xwe yên civatîyê de wê bide domandin û werênê heta roja me. Di roja me de jî civake kurd, di sedsale 21'ê de di sale 2016an de jî ew hê tekoşîna maf û azadiyê û statûya xwe ya li herêmên xwe dide. Ev rewşa civake kurd, wê bi serê xwe wê di derbarê dîroka herêmê ya şer û desthilatdarîyên wê yên demên berê û roja me de wê gelek rastîyan bi felsefeya wan re wê bide nîşandin û fahmkirin. Civake kurd, di roja me de jî wê, bi heman rengî, bi van rewşên dîrokî re wê hebûna xwe wê bide domandin. Pirsgirêkên wê yên dîrokî ku wê biafirin, wê ji gelek alîyan ve wê di temenê wan de wê ev têgînên mêtîngerî a desthilatdarîyên herêmî û ne herêmî ên bi şêwayekî mêtîngerî wê hebe.

Rewşa jîyane bisazûmanî û civaknasîya wê ya dema hûrî û mîtannîyan û dewama wê.

Em dema ku hewl bidin ku rewşa sazûmana civakî û civaknasîya civatê fahm bikin, bi wê re em divê ku wê rastîya pêşketina civakê jî bi wê re fahm bikin. Di aslê xwe de em dema ku wê rewşa pêşketina civakê hewl bidin ku wê fahm bikin, em bi wê re rengê pêşketina civakê jî bi wê re fahm bikin. Î ro, em dema ku wê rewşa pêşketina dema hûrî û mîtannîyan ku em dikin ku wê fahm bikin, bi wê re em çendî ku wê fahm bikin jî wê bi wê re rewşa pêşketina civatî a berî wê ya dema sûmer û gûtîyan jî wê bi wê re hin bi hin wê hinekî were fahm bikin. Em li vir, divê ku vê yekê jî fahm bikin û werênina ser ziman ku wê dema hûrîyan wê weke serdemeka ku wê dîroka wî li gorî zankirinê wê bi pêşketina civaketîya wê re wê herê heta li dora du-hezar û pncsad salî berî zayîna îsa. Ev jî, dihê wê watayê ku civake hûrîyan, weke civakek bi sazûmanî û pêşketî wê xwediyê dîrokek civakî a pirr kevn bê. heta roja me jî, bineterên nivîskî ên ku ji bajarên hûrîyan ên weke Nûzî, Arrapha, Marî, Alalakh û ji hinek deverên din derdikevin, hin bi hin dîroka şariştanîya civakî a li ber diclê û firatê zdetir kevntir dibê. Hin bi hi bi lêkolînên kolanî derdikeve li holê ku ew çolên komê ên ku ew li hin herêmên nîvgirava araba û hwd derketina li holê, wê piştî di ancama gûharînên bi **birehe** (atmosfer)ê de ku ew dibê re wê bibê.

Rewşa jîyane civatî a herêmê, em dikarin bibêjin ku wê ji serdemên sûmerîyan ve wê were dîtin. Di hundurê destana gilgamêş de rengê tefsîrîkirinê ku wê jîyane destpêkê dihênina ser ziman, wê hinek nîşanakên rengê pêşketina civaketîya demê jî bi xwe re wê werênê ser ziman. Bi wê re divê ku mirov vê yekê jî werênê ser ziman ku civaketîya herêmê, wê bi demê re wê pêvajoyên pêşketinê wê bi xwe re wê derbas bike. Li ber diclê û firatê, ew ardên wê yên ku ew bi şinahîya xwe re pirr dewlemend in û her wusa avîya wê, wê temenê jîyanê pirr zêde wê bixwe re wê biafirênin. Di vê çerçoveyê de em dema ku wê jîyane demên berê lêkolîn dikin, em dikarin vê yekê jî bi wê re werênina ser ziman ku wê, weke ku wê heta roja me jî wê di nava jîyane civake kurd de wê were roja me, wê pergale jîyane koçerîyê wê xwe bi awayekî vekirî û pêşketî wê bide pêşxistin. Li vir, em dema ku vê rastîya jîyane civakî bi sazûmanî û civaknasîya wê re bikin ku wê hildina li dest û fahm bikin, bi wê re em divê ku vê yekê jî werênina ser ziman ku jîyane civakê, wê weke ku bi pergalek jîyane koçerîyê re dihê dîtin wê bi lingekî wê bi 'jîyane deştê' re bê ku ev w taqabûlî jîyane çohtkarîyê, çandiniyê û hwd

bike. Lingê din ê jîyane koçerîyê wê lingê 'jîyane zozana' bê ku ew jî wê taqabûlî jîyane şivaniyê û hwd bikê bê.

Em dema jîyane dema gûtî, hûrî û mîtannîyan bi hevdû re û di dewama hevdû de wê dihildina li dest, em dibînin ku wê bi rengêkî bi vî rengî wê weke bi du lingên weke 'jîyane deştê' û jîyane zozana' wê pêşbikeve. Sazûmana civakî, wê ya dema hûrî û mîtannîyan, weke ya dema dema gûtîyan wê temenê wê yê civakî wê li ser temenê şivaniyê û çandiniyê bê. Di vê demê de mirov vê jî kifş dike ku wê malbatên mazin ên ku ew çandiniyê û hem jî şivaniyê bi hevdû re dikin wê derkevina li holê. Minaq, her malbatek ku wê xwediyê gelek kerîyên sawalan bê. Bi wê re jî wê xwediyê gelek ardê ku ew jî xwe re dişênê bê. Di malê de wê, karê çandiniyê û yê şivaniyê bi hevdû re wê bimeşê. Bi teybetî di dema hûrî û piştre ya mîtannîyan de mirov, kifş dike ku ev pirr zêde pêşketîya. Wê malbat, çi berhevdû bike, wê bêşa xwe ya welêt jî wê bide. Lê bi wê re wê qasra welêt ya key ew bixwe jî wê xwediyê gelek ardên ku ew dide çandin û kerîyên sawalan ên mazin bê. Ev jî, wê weke kevneşopîyekê bê. Her wusa, hem ardê çandiniyê û hem jî hijmara kerîyên sawalan ên malbatên mazin û piçûk, ku hena, wê yên key wê ser yê wan re bê.

Bi wê re jî divê ku mirov vê yekê jî werênê ser ziman ku wê gelek malbatên ku ew li rex ya key dijîn û wê kar û xabate çandiniyê û şivaniyê ya key û qasra wî bikin jî wê hebin. Teybetîya van malbatan, wê weke malbatên li dora key wê werina dîtin û wê di nava xalkê de jî wê navekî wan yê derketî wê hebe. Mirov, nikarê wan tenê weke mirovna ku ew kar û xabatê tenê dikin, wan werênê ser ziman. Ji wê zêdetirî wê, xwediyê wateyekê bin. Dema ku key, bihizirê li rewşekê, divê ku ew weke ku çawa ku ew rewşa xwe û malabte xwe hasabê wê dike, wê bi heman rengî hasabê ya malbata wan mabatan jî bike. Ev jî, wê hema bêja weke çîneka xalkî ku ew li rex ya serdest û key û qasrê mazin dibê bê. Wê, gelek derfet di destê wan de wê hebin. Wê derfetên di destê wan de wê hertimî jî ya mirovên dnava xalkê wê hinekî zêdetir bin. Ew, wê bi awayekî wê weke ku di bin 'parastvanîya' key de bin.

Ev rewş, wê di nava jîyane de wê derkeve li pêş. Dema ku wê şerek derkeve, ev dordorên ku ew li dora key û qasrê na, wê li rex key di refên pêş de wê cihê wan hebe. Lê dema ku ew di şer û pevçûnan de ew mirin û ankû hatina kuştin, wê malbate wan, wê bi heman rengî wê her tiştê wan wê key berpirsîyarîyên wan bide hanîn li cih. Zaroyên wan ên li şûn wan mana, wê weke zaroyên xwe wê wan mazin bike, bide xwandin û wê

wan bizewicênê. Dema ku ew zaro gihan û balixbûn û hatina dema zewavê wê ew key 'wê weke bavê wan' wê wan bizewicênê. Dem bi dem wê key, zaroyan weke zaroyên wê hild nava malbate xwe. Wê navê wan û mohra wan, wê hilde ser navê xwe. Her wusa, di vê rewşa zarokan de wê di nava xalkê de jî wê hertimî li zimtîya asta yekemin were lêgerîn. Ku ew nebê, wê li yên asta duyemin were lê gerîn. Ku ew jî nebê, wê li yên asta sêyemin werê lêgerîn, Ku ew kûtûka zaroyê hilde ser xwe.

L li vir, em divê ku vê yekê werênina ser ziman ku wê rewşa malbatan, wê weke malbatên mazin wê hertimî wê hebûna xwe bide domandin. Di vê de jî wê di nava malbatê de wê ji ji piçûkatîyê û heta yê herî mazin ê li ser serê malbatê, wê di hîyererşîyekê de wê rêz û hûrmet bêt ku ew li ser were nîqaşkirin wê bê dayîn nîşandin. Ev rewşa malbatên mazin, em dema ku wan bineterên nivîskî ên li ser keviran ji bajarê **Nûzî, marî û arrapha** ên li dora sedsale 16 û 15'an û hwd, ku em li wan dinêrin, em vê rewşê dibînin ku wê werina hanîn li ser ziman. Di dema mîtannîyan de em, dibînin ku wan di qasrê de wê mûşawîrên aborîyê ku ew rewşên aborîyê bi nivîskî qayd dikin wê hebin. Bi teybetî, bineterên nivîskî ên ji bajarê arrapha ku ew di dema mîtannîyan de ya, wê di derbarê rewşa aborîya demê ya malbatî û qasrê de wê gelek rastîyan di vê çêçoveyê de wê werênê ser ziman û raxê li berçav. Di vê çêçoveyê de afirandina sazûmanek civakî û her wusa li ser wê re pêşxistina sazîyên ramyarîyê, rêzanîyê, aborî û rewşenberîyê û hwd, bi gelek sazîyên din ên şariştanî re em dibînin ku wê hûrîyî li herêmê xwedîyê pêşengîyek dîrokî bin. Di hinek bineterên nivîskî ên ku ew ji bajarên hûrîyan ên weke Nûzî ku ew derketina, wê di derbarê rengê jîyane hûrîyan de wê têgihna bidina me. Her wusa, key û ew dordora wî ya ku me li jor bahse wê kir û her wusa ku ew jî ji van mirov û malbatên li dora key ku wê ji wan werina naqandin şêwirmendên rêveberî ên bajarî ku wê taqabûlî şaradîyên roja me bikin, wê ji wan derkevina li pêş. Ew wê, weke nimînêrê key ên di nava xalkê de jî bin. Her wusa wê mirov weke yên rêvebirinê ên weke 'Halzuhlû' wê yên ku ew sehêr dikin û rê nîşan didin wê hebin. Bi wê re jî wê 'daianu' jî hebin ku ew jî wê 'dadger' bin. Wê li dadger, wê nivîsar û ankû 'katîb' wê hebin.

Key, wê ewlehîya xwe û ya qasrê, wê ji mirovên xwe yên ku ew pîr zêde bi wan bawer a û wan bi malbatî li rex digirê re wê bide kirin. Ev jî, wê weke mirovna ku wê ji nava wan malbatên ku ew beşek civakê di afirênin û li dora key civîyane, wê ji nava wan wê werina naqandin. Li dora key, wê bi wê re jî wê mirovên bîaqil wê zêdetirî wê li civate wî

bicivin. Ev wê weke kevneşopîyekê bê. Bi wê re jî wê ev ji nava xalkê wê bi awayekî weke çînekê' wê werin û derkevina li holê. Ev, wê weke mirovna ku wê zêdetirî karibin derfet û azadiyê ji qasrê bidest bixin û di jîyanê de û di nava xalkê de wê serdest bin. W li gotina wan zêdetirî wê werê hisandin.

Em vê jî dibînin ku wê di nava jîyane hûrîyan de wê jîyane gûndîyan wê bi awayekî wê li ser esasê afirandina wan ya bi çandiniyê û şivaniya wan re wê derkeve li pêş. Ev, wê weke beşna civatî ên pirr zêde xwedî derfet in. Di afirênin. Malê wan zêdetir weke ku wê hebe.

Di vê çerçoveyê de wê ev jî wê bi jîyane wan re wê rengê pêşketinê ê teybet ê bi jîyane civatî a dema hûrîyan re bê. Her wusa, gûndîtî, wê piştî wê dem bi dem wê zêdetirî wê pêşbikeve. Her wusa wê her mal, wê kerîyên sawalan wê ji xwe re peyda bikin û wê kedî bikin û wê wan weke sawalên malê wê xwedî bikin û ji wan wê tiştên wê dabara xwe bi wê bikin wê ji wan hilênin. Bi demê re wê çavçe ku ew ne biqasî bajaran mazin û ne jî biqasî gundan piçûk in wê derkevina li holê. Ew jî wê key, wê yekî ji malbate xwe re wê dênê ser serê wan û wê bide bi rêvebirin. Lê em weke ku em di dema mîtannîyan de dibînin wê civatên giştî n mazinan wê hebin ku ew wê hertimî dema ku pîrsgirêkek rûda wê ew li hevdû bicivin û wê dest biavêjina wê pîrsgirêkê ku wê çareser bikin. Bi vê rengê, wê jîyaneka wan ya hevbeş a bi hevdû re ku em dikarin di rengê jîyanek komînal' de werênina ser ziman wê hebe.

Rengê jîyane civatî a mîtannîyan, wê bi awayekî pêşketî bê. W xwediyê civaknasîyek pirr zêde xort û pêşketî bê. Ardên çandiniyê, baxçeyên malbatî ku ew ji xwe re tiştan diçênin û hwd wê hebin. Wê warzên wan ên ku ew di wan tiştên weke tirî û hwd diçênin wê hebe. Tirî, wê weke tişteki ku ew zêde tê çandin bê. Piştî şebeş, patîx, gundir, tirozî, şimamok, nîsk, nahk, genim û hwd, wê çend ji wan tiştên ku ew diçênin bê. Her wusa bi wê re jî wê gelek tiştên wê biçênin ên weke bacanên sor û reş, îsot, pîvaz, tivr û hwd wê bi gelek tiştên din re wê werina çandin. Di dema mîtannîyan de wê, ji tiştên ku her malbatê şandin wê bêşek piçûk jî wê weke bahre qasrê wê were vaqatandin û wê bê şandin ji wê re. 'Marî-annû' ku wê weke çîneke serdest a ji mîrxas, leheng û gernasên wê biafirê, wê hebe. Ev jî, wê ji aliyekî ve wê bi qasrê ve wê girêdayî bê. Lê ji aliyê din ve jî wê di nava xalkê de wê jîyane xwe weke ya xalkê wê bidomênin. Hinek ji van mirovên wê çîna civakê, wê ardan hevbeş bi malbatên din re wê bidina çandin û wê bi vê rengê wê dabara xwe bikin. Lê em li vir, divê ku mirov vê yekê jî werênê ser

ziman ku wê ji nava xalkê wê mirov bi xwendin û zanebûna xwe re wê karibê derkeve li astaka civak a li jor û ew were herê kirin. Minaq, wê weke oldar, şêwirmend, rewşenbîr û hwd wê derkeve li pêş. Di vê astê de jî wê pîr, wê hertimî wê weke beşeka civakê ya serdest wê hebin. Ji xwe, di nava bawerîya hûrîyan de jî û ya mîtannîyan de jî wê di ola wan a yazdaniyê de wê weke meneka sazîyî ya pîroz wê 'civate pîran' û ankû 'civate kalan' wê li pêş bê. Wê mirovekî bi navê 'şekîn bîttî' wê hertimî ew wê bi karûbarê qasrê ve wê alaquadar bûba. Ew ji hemû ardên ku wê weke 'ardên key' in û ew tên çandin wê berpirsîyar ba. Heta ku wê hza vî mirovî wê heba ku wî ji ardên key, ard daba ba malên ku ew bêardîn ku ew ji xwe re biçênin. An jî, malbatên ku wan zadê wan nemaya û ankû tûna ya, wê serî li wî bida û wî jî wê bi navê key wê zad û ankû tiştê wan xwestiba wê bide wan.

Li vir, em divê ku vê yekê jî werênina ser ziman ku ev malbat û mirovên li dora key ku wê hertimî li ard û qasrê kar bikin, em nikarin wan weke mirovna ne azad û ankû mirov 'kole' wan werênina ser ziman. Vajî wê, wê ev rewşa li rex key, wê ji wan re rewşek zêdetir azad û serbixwe wê ji wan re wê biafiranda. Ev malbat û ankû keseyet, wê karîban ardên key û ankû qasrê jî bi şertê ku ew nikaribin wê bifiroşin wê ji xwe re karîban her demê biçandan û ji wê ji xwe re zad hildan. Ev ard, wê weke ardên qasrê û ankû ên welêt ban. Wê bi vê rengê wê ew di rewşek serbixwe û xweş de ban. Gelek ji van malbatan, wê di mala wan de wê ji zaroyên wan zêdetir jî carna zarok wê weke zaroyên wan wê bijîyan. Dema ku wê ahlekî wan ku ew di şer de mir û pê de û zarokên wî ti kesekî wan nema, wê wek ezaroyê ew hildaba, mazin kiriba û piştê ku ew balix bû wê bi zewicanda. Wê ji zaroyên xwe wê ew cuda nekiriba. Ji xwe, ev rewşa cudakirinê di nava xalkê de wê weke rewşeka ayîb jî wê bi heta dîtin û wê biheta mahkûm kirin.

Lê em dikarin vê jî bibêjin ku wê her malbat, karîba ji xwe re xwedanê(mulkîyet) çêkîra. Wê ji xwe re gelek ardên çandiniyê çê bikîra. Wê bi dehan kerîyên sawalan wê cuda bi cuda wê çê bikîra. Wî dikarî gelek mirovên ku ew di ardên wî de kar bikin û û ankû herina ber sawalên wî û ji wî re 'şivaniyê' bikin, wan bibînê. Lê ew jî ew mirovên bi vî rengî wê ew mirovê xwedî xwedan û ankû mulkîyet, wê ji wî mirovê ku ew li cem wî kar dike û malbata wî jî wê weke ew berpirsîyar bê ku ew her tiştê wan ji wan re bide ku ew karibin dabara jîyane xwe bikin. Wê ti kêmesîyên wan nebin. Dema ku ew mirov, dibin mesûlîyeta wî de ew mir û ankû hat kuştin, wê ew mirovê dewlemend ê xwedan mal,

wê ji wê malbata wî mirovê mirî wê weke malbate xwe wê xwediyê berpirsîyarîyê bê. Wê zaroyên wan bide xwandin. Wê ne hêlê ku ew ti kêmesîyên wan hebe. Ev, wê weke berpirsîyarîyek 'pîroz' jî wê bi heta dîtîn. Mirovê ku wî ddê û ankû bavê xwe winda kir, wê weke mirovê 'sêwî' wê bi heta bii navkirin û ev mirov, wê bi bawerî id nava xalkê de wê bi heta gotin mafê wî yê xwedanê ji yê dewlemend wê hebe. Wê ew bixwe jî ji aliyê ferîşteyên yazdanan ve wê were parastin.

Di dema hûrîyan de wê mirovên xwedî ard û dewlemend, wê ew jî berpirsîyarên wan li hemberî welêt wê heba. Minaq, weke ji bineterên ji Nûzî derketina li holê, mirov ji wan dixwênê ku wê mirovên xwedî ard û dewlemend ê sûxravanîya xwe ya 'îlkû' wê bikiran. Ev jî ew bû ku wê dema ku wê yek xwediyê ardekî jî ba û wî ardê xwe tewr jî bikira, wê ew berpirsîyarîya li hemberî welêt wê biheta domandin. Li herêmên weke navçe yên welêt, wê bi malbatî wê malbatên mazin wê bijîyan ku ew jî ji wan re 'bitû' dihat gotin. 'Bitû' dihat wateya 'mal'ê û bi wê re ya di hîyararşîyekê de bi hevdû re jîyankirinê jî. Ev herêmên ku wê li wan bijîyan ji wê re «dîmtû» dihat gotin. 'Dîmtû' wateya wê ew 'ardê dordorê' ê li ser dijîn' bû. Li vir, divê ku mirov vê yekê werênê ser ziman ku ew navçeyên jîyanê, wê di dema hûrîyan de wê teybetîyek wan ya teybet wê hebûya. Wê civate wan ya weke ji wê hertimî di wê de mirovên mazin ên navserî xwe li wê rûniştiban û wan bîryar di derbarê her tiştî de bide û çareserî ji pîrsgirêkan re wê bidîtan. Wê mirovên ku pîrsgirêkên wan heba, wê serî li wan bida. Lê wê ev navçe, wê malbatên ku wê li wan bijîyan, bi teybetî wê hevdû nasbikiran û wê bi xizmî wê bihevdû re bijîyan. Mirov dikarê, gotina 'malbate mazin' jî ji wan re bikarbênê. Bo vê yekê, wê ew civatên wan ew mirovên kal ên mazin ên ku wê li wan rûniştiban, wê mirovên mazin ên wê navçeyê hemûyî ban. Wê di awayekî hîyarerşîkî de wê bi van ve girêdayî ban. Wê bi hevdû re wê wê bi şêwayekî komînalî wê bi hevdû re bijîyan. Wê ev jî ji wan re weke kevneşopîyekê bê. Ew mirovên kal ên li ser hemûyan re bû, ew ku wê gotîna wî ji her kesekî re wê derbasbûba û w bûhûrîba, wê "ewrî" ba. Ew weke xwediyê hemû ard û niştecihê wê herême jî dihat zanîn. Bi vê re ku wê bi heta wateya serok û ankû yê 'xwedî' wê jê re bihata gotin "ewro." Cihê vn mirovên mazin, wê li rex yazdanên wan wê bi heta çêkirin. Ew, hertimî bi wê re berpirsîyar bûn ku ew bergê ji yazdan re bikin û bidina kirin jî. Bi vê rengê, wê berpirsîyarîyeka wî ya olî jî wê heba. Rewşa mirovê 'ewro' wê di şêwayekî 'babe şêx' ê di ola êzdayîyê de ku ew heta roja me jî heya de bê. Mirov dikarê di reng û awayê wî de jî werênê ser

ziman. Di roja me de 'babe şêx' weke alikarê mîr jî di êzdayîyê de wê bahs jê were kirin. Di dema mîtannîyan de wê bi olî jî wê mirovên weke 'babe gavan' ku ew li gundan digerîyan û şîret dikirin û rêzikên olî digotin, wê bi şêwayekê wê heban.

Dema ku wê andamekî malbatê wê ardê xwe bifirota û hwd, wê destûra serekê malbatê 'ewrî' wê bigirta. Bêi wî, wê ti kesekî ti tiştê xwe ne firota. Bi demê re wê malbatên nû wê li wê malbata mazin ku ew ji gelek malbatan pêk tê wê li wê zêde bibê. Cihê ku ew li wê dijîn jî wê, bi wê re wê hin bi hin mazin bibê. Dema hûrîyan de wê, karê çandiniyê wê pirr zêde wê pêşbikeve. Heta ku em dikarin vê jî bibêjin ku wê ev karê çandiniyê wê, weke karekî giring ku wê ji qasra key wê li ser wê bisekinin û wê were bi rêve biriin bê. Ardê qasrê ku wê key xwediyê wê bê, wê ew hertimî wê baş were çandin bi malbatên li dora wî ku ew bi tememî wê ji her aliyê ve bi malbate key û qasra wî ve girêdayî bin. Her sal, wî çendî zadê genim û hwd wê bi çandinê wê bi dest bixin, wê alb bi alb wê bipîvin û wê piştî wê bikina kûwar û ambaran de. Wê çi ji ardê qasrê were bidestxistin, wê weke malê key bê. Wê ew bêqûsûr wê were bicihkirin di kûwarên qasrê de. Her ard, wê çiqasî genim, nîsk, nahk û ankû zadn din ên ku ew hatina çandin ji wê hatina girtin di dawîya salê de wê ew penûs bi penûs wê were nivîsandin û qaydkirin û wê bê danîn li pêşîya key. Key jî wê, bi wê re wê zanibê ku wê di wê demê de wê qasrê çendî zad bidest xistîya.

Ev rewş, wê weke rewşek dayîmî a ku wê were pêşxistin bê. Wê her wusa, ne tenê bi çandiniyê re wê bi sawalgerîyê û hwd re jî wê heman rewş hebe. Weke kerîyên sawalên qasrê, wê bi dehan kerî wê hebin ku wê bi dehan malbatên şivan ên qasrê ku ew bi van ve girêdayî bûn û alaadar dibûn wê heban. Bi wê re jî ev malbatên şivan, wê ji her aliyê ve wê bi kerîyên sawalan ve wê alaquadar bûban. Bi wê re wê ji sawalan şîrê wan bidohtan, wê di demsala wan de ew derxistan şewînê û wê xwê daban. Wê hîrîya wan ji wan qûsandiban û ew çekiriban. Wê ji wî şîrî cêr bi cêr wê tiştî panîr, mast, rûnê nivîşkî û hwd, wê ji sawalan bigirtan. Jîyane malbatên şivan, wê di şêwayekî koçerî de wê xwe bide domandin. Wê weke kevneşopîyekê wê ji bav derbasî kûr bûba. Ev rewşa jîyane şivaniyê a bi rengê koçerîyê, wê di bineterên nivîskî ên Nûzî de jî wê were ser ziman. Wê ew malbatên şivan, wê ji gelek karên welatî ên weke 'leşkerîyê' hwd wê bi hetan muaf kirin. Ev jî, wê di bineterên nivîskî ên Nûzî de wê derbas bibê. Lê ew berpisîyarî ji wan re hatiya pêşxistin ku wê dema ku li welêt hêrîşek bibê, wê ew jî wê tevî artişê wê bibin. Wê

bi wê re hinek berpirsîyarên ku ew wê hildina ser milê xwe wê hebin. Lê wekî din, ew wê xwedî mal ban. Wê di demsalên çûyîna zozana de wê bi kerîyên sawalan re wê çûban zozana û wê zozanî wê bikiran. Di nava jîyane wan malbatên şivan de wê ew jî xwediyê jîyaneka bi hîyarersîkî ba. Wê di rengê malbatek mazin de wê bijîyan û wê li ser serê malbatê wê 'ewrî' wê heba ku wê herkesekî bi gotina wî bikira. Wê bi wê rengê, wê kê çi bikira û çawa bikira, wê wî ev bide kifşkirin.

Wê jîyane wan di vê çerçoveyê de wê xwediyê şêwayekê ba. Her wusa, bi jîyane şivanîyê re wê jîyaneka bi xwezayê re wê bijîyan. Bi wê re jî wê, herdû lingên jîyane wê bijîyan. Bi lingê "jîyane zozana" re wê lingê "jîyane deştê" jî wê bijîyan. Wê bi lingê jîyane zozana re wê 'jîyane çolê' wê bijîyan. Bi wê re jî wê bi lingê jîyane deştê re wê 'jîyane torê' wê bijîyan. Di vê çerçoveyê de wê ev malbat, wê xwediy zanînaka pirr zêde pêşketî a di derbarê xwezayê de bûban. Wê çawa di nava wê de wê bijîyan, wê gelek teher, rêbaz û teknîkên wê bi xwe re wê bi aqilê xwe re wê pêşxistin. Ev rewşa bi jîyane zozana a bi xwezayê re û jîyane deştê a li bajêr û ankû li gund re wê bandûra wê li zimanê wan jî wê xwe bide dîyarkirin. Devokê zimanê malbatên şivan, wê bi wê re wê awayekî bi xwe re wê bide pêşxistin. Her rengê jîyanê wê bi xwe re wê xwediyê şêwayê xwe yê jîyanê bê. Mirov çawa dijî, wê bi wê rengê wê bi gotin bike û salix bike. Bi heman rengî wê jîyane mirovên li bajêr û hwd jî wê bi heman rengî wê gotinkirinên xwe yên zimanî re wê xwediyê heman rengên ji hevdû cuda bê. Mirov dikarê ji zimanê malbatên şivan re gotina 'zimanê çolî' jî bikarbênê. Bi heman rengê, wê di zimanê wan de wê gotinên çolî wê zêdetir bin. Gotinên ku wê weke ji xwezayê, jîyane xwezayê û navên tiştên wê bin, wê zêdetir bin. Bi heman rengê wê zimanê jîyane deştê jî wê bi gotinên xwe re wê zêdetirî li gorî wê jîyane bajarîyî a bi komî bê. Wê xosletên wê, zêdetirî wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Ew rewşa ku wê ji aliyekî ve wê zimanê wan weke **zimanê çolî** bê û ji aliyekî ve weke **zimanê torî** bê, wê zimanê kurdî wê di xwe de van xosletan wê heta roja me jî wê karibê hinekî jî bê biparêzê.

Serdema hûrîyan, wê di warê bajarvaniyê de wê gavna mazin wê bi avêjê. Ev rengê weke sê dîmenî ên weke bajar, navçe û gund, wê di dema hûrîyan de wê zêdetirî derkevina li pêş. Bajarên mazin ku ew weke welatek dihên bi rê ve birin, wê li wan li dora qasrê wê jîyanek wê were ava kirin. Minaq rewşa qasrên bajarê alalakh nîkpapa û li Marî Zimrîlîm û hwd, wê minaqe vê bin. Qasrên wan, wê bi hêtên stûr ku wê li ser stûnên bilind bibê û wê li ser hêtên wê tefsîr û nîgarkirin wê werê çêkirin

wê hebe. Wê qasr beş bi beş wê bi stûnan wê ji hevdû were beşkirin. Wê di deriyê ketinê de wê korîdorên dirêj yên rayîxistî wê hebin. Minaq li Nûzî di qasra 'Yarîmlîm' de wê gelek beş bihevdû ve girêdayî ku wê pirrقاتî bê, wê hebe. Ev şewayê awadanîya hûrîyan, wê piştî wê di nava girêkîyan û herêmên din de jî wê belav bibê. Key Zimrîlîm li bajarê Marî, wê di dema li dora dema hemûrabî de wê bijî. Ew wê, qasrek mazin ku wê weke ku wê ji 'hezar û yek beşî' wê pêk were wê hatibê çekirin. Ew dixwezê ku wê qûdreta xwe bi wê qasra mazin re wê bide nîşandin. Bandûra awadanîya hûrîyan, wê li ser hemû pêşveçûnên şariştanî ên piştî wê hebe. Her wusa, li girêkê bê, li herêmên din ên Asya bê û ankû li herêmê bê, wê çanda awadanîyê a hûrîyan wê li pêş bê. Çanda qasrê a hûrîyan, wê bi awayekî kûr wê pêş bikeve. Ev çand, wê her wusa, li dora wê, wê pêvajoyên desthilatdarîyê ê hûrîyan wê li dûv hevdû di serdema wan de wê pêşbikeve. Her wusa, li herêmên rojavayê kurdistanê ên weke li dora qamişlo, Afrînê, amûdê, rimêlan, şadadê û hwd, li gelek deverên wê bermehîyên hûrîyan û pêvajoyên wan ên şariştanîyê wê heta roja me li wanderan wê hebin û werina jîyan kirin. Ji wan bermehîyan mirov fahm dike ku wê hûrîyî, wê di dema xwe de wê çandaka awadanîyê a pirr zêde pêşketî wê bi wan re wê hebe. Her wusa, li van herêmên rojavayê kurdistanê û hinek herêmên din, wê hinek cihên 'anfî' ên ku mirov li wan bigirse yî li hevdû di civîyan wê hebin. Hinek bermehîyên bi vî rengî wê jî wan deman mana heta roja me. Di wan 'anfî'yan de wê li hevdû bicivin, wê axiftina ji hevdû re bikin, wê leyistikan wê bi hevdû re ji hevdû re bikin û wê bi hevdû re li wan deveran bicivin û wê bergan bihevdû re ji yazdanên xwe re wê bikin. Ev deverên ku wê bo civînên girseyî wê werina çekirin, wê deverta ku wê pêşî bo bergirinê bin. Lê piştî wê li wan gelek karîgerî û ankû 'aktivîteyên' civakî wê li wan bikin.

Li bakûrê kurdistanê li dora Cizîra bota, nisêbîn, hezex, silopî û şirnaxê, bi wan re li hinek deverên din jî wê gelek bermehî wê jî dema hûrîyan wê bimênina heta roja me. Her wusa, wê li gelek dever û gundên li dora van herêman, wê bermehîyên bi kirmanî û hwd, wê werina heta roja me. Her wusa, wê gelek qasr jî wê jî dema wan bimênin. Çend ku wê ew qasr bi demê re wê heta ku ew werina roja me, wê di gelek jinûve çekirinê de wê derbas bibin jî wê karibin heta roja me werina. Li Cizîra bota, kirmana 'birca belek' û qasra ku weke qasra mîrê bota jî mirov dikarê di nava wê de şîrove bike û werênê ser ziman. Her wusa di vê çerçoveyê de wê xwediyê wateyekê bê. Li Nisêbînê û li gelek herêmên li

dora wê jî, wê pirr zêde wê bermehîyên ji dema hûrîyan wê hebin. Gundên weke gundên ku ew girêdayî herma 'stawrê' na ên weke 'keleha pozreşê' û hwd, wê li wan avahîyên weke kirmanî û hwd wê li wan hebe û wê ew bi dîroka xwe re wê heta van deman wê herin. Li doran herêmên weke van herêman wê gelege herêmên weke wê ku ew weke herêmên niştecih in, wê li wan ew rewşên awadanî wê hebin. Her wusa, wê hinek malên weke kirman ku ew ji wê demê mana heta roja me, wê hebûna xwe biparêzên. Bi wê re jî mirov divê ku bi teybetî bahse wê bike ku li Amede roja me 'kirmana sûrê' ku wê di dema hûrîyan de wê di hundurê wê de bajarek were avakirin û wê li tihêla wê gûlistanên hewserê wê hebin, wê were avakirin. Ev kirmana sûrê, wê weke berhemeka dîrokî a ji dema **hûrîyan bê**. Li vir, divê ku mirov vê yekê bi teybetî binxat bike û werêne ser ziman ku çendî ku mirov nikarê bêî baxçeyên hewserê sûrên amedê fahm bike, bi heman rengî jî, mirov nikarê bêî sûrê amedê û baxçeyên hewserê li heskîfê jî bihizirê. Heskîf jî wê di dema hûrîyan de û piştê di dema mîtannîyan de jî wê navendek dîrokî a herêmê bê. Wê gelek rêyên bazirganiyê wê werina wir. Mirov, dikarê Heskîfê, weke navendek hûrîyan a dîrokî a şariştanî jî werênê ser ziman. Kirmanên dîrokî ku wê di demê de li kevîya avê çê bikin û wê pirên mazin wê li ser wê ave wê ya firatê ku ew diharikê wê werina çêkirin, wê li herêmê wê pirr zêde wê binav û deng bê. Di vê çerçoveyê de ew herêm, wê bi hevdu re di çerçoveyê de li herêmê temenê jîyanê biafirênin. Her wusa, sûrê amedê di demên hûrîyan de demekê weke kirmana hûrîyan jî hatiya binavkirin. Nîşanaka vê jî, ku heta roja me jî, ji deriyê Reha re ku wê 'deriyê hûrî' jî bê gotin a. Her wusa, bi wê re ji 'deriyê çiyê' re jî 'deriyê xarpûtê' hatiya gotin. Ev bi navkirin, wê têngîna bidina di vê çerçoveyê de. Ji vê şewayê ku wê her deriyekê wê yê ku wê ji aliyekî ve vebê ku wê were bi navkirin, mirov fahm dike ku wê ev herêmek weke navendek şariştanî a hûrîyan a dîrokî bê. Her wusa, xarpût, î ro, navê çem û herêmekê jî ya li kurdistanê. Her deriyek ji aliyekî ve divebê û wateya xwe ji hatin û pêşveçûnên ji vî deriyê ve dibin ve dihêne ser ziman. Minaq, teybetîya deriyê hûrî, ew a ku li rojava divebê û li rojava herêmên weke Reha(**Urşu**) û hwd hena û ev weke herêma navend ên hûrîyan in. Bi wê re jî, rojavaya ku di keve vê aliyê de wê weke herêmek navendî bê ji pêşketina jîyane şariştanîya hûrîyan re. Ev binavkirin jî, wê ji dema hûrîyan ve li herêmê were bikarhanîn. Bi teybetî wê bi heman wate û têngî wê were bikarhanîn. Awadanîya kirmana sûra amedê, wê di derbarê têngîna **awadanîya dema hûrîyan** de wê têngîneka pirr zêde vekirî

û pêşketî wê di roja me de wê bide me. Bi heman rengî wê bermehîyên **"zaogma"** wê di derbarê rengê awadanîya dema mîtanîyan de wê têngîhiştineka baş wê bide me. Bi demê re wê weke ku wê bi naqşkirinê û hwd, wê li wan zêdekirin jî wê werina kirin. Lê em divê ku van bermehîyan bi vê rengê baş şîrove bikin bo fahmkirina van serdemên kevn ên hûrî û mîtannîyan.

Serdema mîtannîyan, wê di gelek waran de wê ji aliyê avakirina qasran û şêwayê avakirina wan û awadanîya wan, wê bi têngîna hûrîyan re wê têngîneka baş bidina me. Her wusa, dema ku mirov serdema mîtannîyan lêkolîn dike, her wusa, mirov dibînê ku ew xwediyê qasrên bilind ên bistûnan in. Di hundurê qasran de wê gelek beş bi hevdû ve girêdayî wê werina çêkirin. Hêt û tawanên hundûr ve wê naqşan çê bikin. Di serdema mîtannîyan de em dibînin ku wê di bawergehên Mîtra û hwd de wê li ser hêtan wê tefsîrên jîyane wî wê werina çêkirin. Wê bi vê rengê, wê bi naqşan wê serborîya wî vebêjin. Ev rewş, wê bi heman rengî wê hin bi hin pêşbikeve û weke çandekê wê di dema wan de derkeve li pêş. Naqşkirin, wê bi vê rengê, wê ji du aliyan ve wê were kirin. Aliyek weke ku em di bawergehan de dibînin bo tefsîrkirinên pîrozî û nîrxn xwe bi serborîya keseyetîyên wan ên pîroz re ya. Aliyê din ê duyemin jî wê di çerçoveya têngîna xweşîkbûn û xweşkirinê de bê. Bi vê rengê wê bi wê naqşkirinê re wê hûnerên xwe raxina li berçav. Ji aliyê desthilatdarîyê ve wusa xweşik û mazin bi naqşkirinên ku wê serborîya wan bi rastîya wan re wê werênina ser ziman re wê bixwezin ku ew bi wê qûdreta xwe û mazinahîya xwe werênina berçav û bidina nîşandin.

Ji aliyekî din ve jî wê weke ku mirov bi rewşa qasrên mîtannîyan re dibînê, wê li devê derîyê wan a aliyê derve wê peykelê yazdan û ankû keyên xwe bi heybet wê bikin ku wê çê bikin. Her wusa wê bi heman rengî şêr jî wê peykelê wê, pîrr zêde wê were çêkirin. Di gelek tefsîran de wê weke ku em bi şêwayê bi laşê şêr ve ku serê key hatîya pêvekirin li ser serê wê, wê were çêkirin. Bi vê rengê, wê di hinekan de jî wê weke ku laşê şêr, pîrrên baz û ankû eylo û serê key wê bihevdû ve wê werina çê kirin. Ev rewş, wê awayekî din jî wê weke ku bi laşê key ve wê li şûna serê wî, wê serl hinek sawalên din ên weke şêr û ankû afirandinên mejiyê xwe ê mîtolojikî ku wan afirandina wê ji wan tefsîran derxin û wê li şûna wê bicih bikin.

Em di nava tefsîrên ji dema hûrîyan n bawergehên wan de tefsîrên yazdanên wan û nîrxên wan n pîroz dibînin. Her wusa, bi heman rengî bi wê re wê **'sevîl', 'cêr', 'kedûn' û 'den'**, wê ji axê wê werênina çêkirin

ku ew di wan de tiştên xwe yên xwarin û vexwarinê bicih bikin. Sevîl û ankû sevîlk, wê bo av vexwestinê bê. Wê zêde ne mazin bê. Cêr, wê li malê bê û wê mazin bê û wê bo avê û dew bê. kedûn, wê bo tişkirina panîr, mast û hwd bê. Bo hilandina panîr di binêardê de jî bê. 'Den' jî wê bo nîvîşk bê. Bo ku malbat karibin nîvîşkên xwe di wê de bikina ser hevdû de û bo demek dirêj hilênin wê bikarbênin. Den, wê weke cêr mazin bê. Lê wê devê denê ne weke ya cêr piçûk bê. Den, wê devê wê pirr zêde vekirî bê. Lê wê weke cêr bi destik bê û wê kevîyên devê wê bi aliyê wê yê derve ku ew hatina stûrkirin û şikandin bê. Lê dema ku w sevîl, cêr, kedûn û den wê werina çêkirin, wê li ser wan wê naqşkirinan jî wê çê bikin. Li herêmên botanê, rojavayê kurdistanê û herêmên zagrosan û hwd, sevîl, zerik, kevçî, qatên cêran û hwd ku ew ji van serdemên hûrî mîtannîyan hatina dîtin, wê li ser wan naqşkirinên pirr xweşik ku ew dihêna li berçav wê hebin. Ji wan naqşkirinan, mirov fahm dike ku wê di di wan deman de wê naqşkirinên bi vî rengî û afirandinên weke ji axê ên weke sevîl, cêr, kedûn û denan wê pirr zêde wê hebe.

Bi wê re mirov dibînê ku wê di wan de wê weke ku wê heta roja me di nava civake kurd de wê hebe, wê 'destar', 'tanûr', 'teşî', 'tifik' û hwd wê hebin. Ev jî, wê bidina nîşandin ku wê di wan deman de wê bi van şêwayê afirandinê wê pirr zêde wê hebe.

Wê di demên piştî mîtannîyan de jî wê ev rewş wê zêdetirî wê werina pêşxistin. Minaq, em di di dema medîya de dibînin ku wê bihemam rengê wê qasrên bi stûnê ên bilind û ku hêtêna wan hem ji hûndûr ve û hem jî ji derve ku ew hatina naqşkirin wê çê bikin û wê li devê wê, wê peykelên keyên xwe ên mazin bi heybet wê çê bikin, weke parastvan. Bi heman rengî, wê peykelê şêr jî wê pirr zêde wê wê were bikarhanîn. Di vê çerçoveyê de wê bi wan çêkirina qasran wê bikin ku ew heybeta xwe bi wê bidina dîyarkirin û werênina berçav. Medîya, wê di vê demê de wê ji van aliyan ve wê xwe zêde pêşbixe. Her wusa, wê pirranîya naqşên wê ji dîrok û mejîya wê ya bawerîyî û civakî bê.

Qasrên ku wê di van deman wê werênina çêkirin, wê piştê jî wê hebûna xwe wê bidina domandin. Wê hingî xweşik werina berçav, wê herkesek wê bixwezê ku ew herê hundurê wan û di wan de bijî. Di vê çerçoveyê de wê bi naqşkirinê re wê bi têngîna xweşikatiyê û afirandinê bi hevdû re wê zorê bidina sînore aqilê mirov. Piştî serdema medîya jî wê ew qasr, kirman û hwd, wê bidom in. Dem bi dem, desthilatdarîyên herêmî ku wê werin, wê li wan zêdekirinan wê bikin. Li herêm wê pêşxistinên nû wê çê bikin.

Piştî serdemma Medîya re jî wê ew kirman, qasr û hwd wê xwe bidina domandin. Şêwa, reng û awayê naqşkirina qasr û kirmanan wê piştî jî wê bê mînaq ji pêşketinê piştî re jî. Wê keyanî û desthilatdariyên nû wê derkevina li holê, wê şewayên nû ên pêşketinê jî wê derkevina li holê. Wê ew jî xwe li ser wê wan pêşketin û afirandinan re wê bigihêna têgîneka awadanîyê û jîyanê û hwd. Bi wê re jî wê xwe bidina dîyarkirin.

Bi teybetî li kurdistanê, wê di vê çerçoveyê de jî wê heta sedsalên 8, 9 'û 10'an jî wê pêşveçûnê mazin wê bibin. Minaq, di dema desthilatdariyên kurd ên weke kekoyîdiyan, eyerîdiyan, şadadîyan, merwanî û eyûbîyan û hwd wê, pêşveçûnê bi vî rengî wê li gorî ast û pîvanan demê bi têgîna wê re wê bibê. Piştî jî wê li herêmê desthilatdariyên ku wê biafirin ên weke ya osmanîyan û hwd, tenê li ser wan re wê bijîn. Desthilatdariyên bi vî rengî ên weke ya osmanîyan û hwd, mirov nikarê bahse ti têgînê wan ên bi vî rengî ên ku ew diafirînin bikin. Berî wê, bi derketina îslamê re weke ku mirov bi abasîyan re dibînê wê abasî bikin ku ew biawayekî qasrên xwe bi wê re çê bikin û bi wê re ku ew karibin li gorî zewk û sefaya dilê xwe bijîn. Bi wê re wê piştî hinekî bi desthilatdariyên îslamî re wê biafirê. Lê ew jî wê zêde pêşnekeve. Gelek deverên wan ên bergirinê wê yên berê bin ku ew hatina çêkirin bin. Wê bi vê rengê wê xwe di wê de bijîn. Têgîna awadanîya bi kirmanî, wê weke têgîneka hûrîyan û piştî ya mîtannîyan bê. Wê hîtîtî jî wê ji wan bigirin. Piştî jî wê li herêmê ev belav bikin. Şewayên kirmanî ên ku em bi birca belek, sûra amedê, kirmana nisêbînê, kirman û xanîyên kirmanî ên li heskîfê û hwd, mirov dikarê weke çend mînaqên ji van serdemên hûrî û mîtannîyan werênê ser ziman bê. Wê piştî, wê heta serdema Eyûbîyan, wê dem bi dem desthilatdariyên ku wê werin, wê li wan zêde bikin. Ankû wê li gorî ku ew dixwezin, wê hin ji nû ve rastkirinê û ankû bi naqşkirinê jî bê wê di wan de gûharînan bikin. Ya ku wê piştî li wan pêşveçûnê kirmanî ên dema hûrî û mîtannîyan wê were zêde kirin wê ev bê. Lê wê bi demê re wê pirranîya wan jî wê werina xira kirin û xûrixandin. Minaq, weke ya birca belek, qasra cizira bota, kirmana nisêbînê, sûra amedê, heskîfê û hwd ku ji aliyê rejima tirk a roja me ve ku ew hatina xirakirin û hwd. Bi wan xirakirin û rûxandinan, dixwezin ku wê aslê wan ê pêşî ê dîrokî tûna bikin. Hem herêmê û hem jî civake ku ew di wê de dijî ji rastîya wê ya bi dîrokê re ku ew heya dûr bikin.

Di dema şadadîyan de em dibînin ku wê şahên şadadî ên weke Fadl û hwd, wê pirr zêde wê giraniyê bidina çêkirina qasran, kirman, pirên

kêvanî û hwd. Piştî jî wê, bi heman rengî wê pişre di dema şadadîyan û merwanîyan de wê xwe bide domandin. Desthilatdariya eyûbîyan, wê di dema xwe de wê gelek malgeh, kirman û bawergehên bi vê rengê wê çê bikin. Ev çanda afirandinê wê bi awayekî wê heta dema wan wê xwe bide domandin. Piştî jî wê, weke ku wê bi dema osmanîyan û piştî bi rejîma tirk re wê were dîtin, wê hemû bermehîyên dîrokî ên herêma wê bîn xistin bin hêrişan de. Her wusa, herêma 'zaogma' di ava bendavan de hiştina, wê hewldana bi heman rengî di bin avê de hiştina heskîfê û hwd, mirov dikarê bi heman rewş û zihniyetê werênê ser ziman. Bi wê re wê bi teybetî, herêma dîrokî û ên pîroz ên bo civakê ku ew xwediyê rewşeka xêwî a dîrokî na, ew li ser wan bendav hatina çêkirin. Mirov dikarê, vê rewşê weke rewşeka hêrişkirinê a li nîrxên civakî ên dîrokî ên ku wê ji serdema sûmer, gûtî, hûrî, mîtannîyan û piştî medîya û heta roja me ku ew bi civakê re afirîna jî werênê ser ziman. Bi armanca tûnakirina civak û nîrxên van serdeman jî ew bendav û xûrixandinên wan kirmanan li herêma hatina çêkirin.

Civake kurd, weke civakek dîrokî wê bi dîroka xwe re wê di van pêvajoyên dîrokî ên destpêkê û heta roja me, wê pêvajoyên xwe yên pêşketinê ên civatî wê bijî. Mirov dikarê wê weke civake dîrokî a herî kevn jî bi dîrok û mejûya wê re û bi nîrxên wê re wê werênina ser ziman. Dîroka wê, her serdemên wê bi hezaran pirtûkên ku wê di derbarê wan de wê werina nivîsandin jî wê, têrê nekin ku ew wê dîrok û mejûya wê ya dîrokî a kevn werênê ser ziman. Ev dîroka wê ya civakî ku wê heta roja me, gelek nîrx, pêşketin û pêşveçûnên dîrokî ên şariştanî dana mirovatiyê û kirina temenê wê de î ro, dibin hêrişên xadar ên bêwijdan de ya. Em î ro, vê dema ku em wê dijîn, em şahidîyê ji vê re dikin.

Em di serdemên gûtî, hûrî û mîtannîyan de rastî awayekî civaknasî a pîr zêde pêşketî di nava civakên gûtî, hûrî û mîtannîyan. Bi teybetî, rewşa hûrî û mîtannîyan wê piştî a sûmer-gûtî-qasîtiyan re wê bi awayekî teybetî were dîtin. Teybetmendîya dema civakî a hûrî û mîtannîyan ew a ku wê heta vê demê, wê ji dema sûmerîyan û hwd wê serdema gûtî û qasîtiyan û bi wan re loloyan wê pêşveçûnna dîrokî wê bi xwe re wê bidina jînê kirin. Heta ku wê dem were dawîya serdema gûtî, qasî û loloyan wê bi civatî û pêşketina wê re wê pêşveçûnek dîrokî wê xwe bide diyarkirin. Wê temenekî pîr zêde pêşketî ê bi çerçoveya civatî re wê bi afirê. Bi wê re wê ev temen, piştî dema ku wê dem were serdema hûrîyan û pê de wê ev serdem pîr baş were xwandin, têgihiştinkirin û wê bi wê re were derxistin li têgihiştinê bi hemû zanîn û pêşketin û

pêşveçûnên wê yên civatî, aqilî û hwd re. Li ser wê re wê serdema hûrîyan wê weke serdemek bi ast û pîvan a civakî wê li ser wan deman re wê pêşbikeve. Serdema hûrîyan, di vê çerçoveyê de wê xwediyê serdemek bîaqil a pêşketî bê. Di wê serdemê de wê aqilê felsefeyê wê pêşbikeve û wê bi zanebûna wê re wê civatîti wê pêş bikeve. Di aqilê xwe de wê serdema gûtîyan wê di wê de wê hin bi hin filosofên civatî û xwezayî wê derkevin. Minaq, Êrûkagîna ku wê di wê demê de wê li Lageşê wê derkeve, mirov dikarê wî weke filosofekî civatî jî wî werênê ser ziman. Êrûkagîna wê bi aqilê xwe re wê ne kemî filosofekî dema aqilê zanistê wê bi zanebûnê bê û wê bi çerçoveyek civatî re wê hizrên xwe bi nivîskî wê werênê ser ziman. Her wusa î ro tenê ew destûrên wî yên ku wî nivîsandina, wê di vê warê de wê aqilekî baş bidina me. Piştî Êrûkagîna re wê Gûade-ensî wê were ku ev jî wê di şêwayekî ku ew xwenûkirinê li ser hizrên Êrûkagîna re wê bide çêkirin bi hizrên xwe yên ku ew weke wî dihênê ser ziman de re. Hizrên Gûade-ensî, wê di vê çerçoveyê de wê pvajoyek nû a civatî wê di dema gûtîyan û qasîtîyan re wê bi xwe re wê wê bide destpê kirin.

Bi vê rengê derketina Êrûkagîna, gûeda-ensî û hwd, wê di wê dema gûtî û qasîtîyan re wê gelek mirovên bizane wê derkevin. Nûh bixwe jî ku ew di nava kurdan de weke 'nebî nûh' dihê bi navkirin û navê wî di kurdî de dihê wateya 'nûbûnekê' jî wê di vê demê de wê ew derkeve. Wê hizrên wî di vê demê de wê bandûra wê re wê di nava civatê de wê deng vedin. Li gorî gelek dirokzanan nûh, wê ew keseyetê di destana gilgamêş de ê bi navê 'utnapîştîm' bê. Utnapîştîm û berî 'ûbar-tûtû' û serborîya wî ya li ber çemê diclê ku ew dijî, wê di nava xalkê de wê were ser ziman. Di aslê xwe de wê serborîya Êrûkagîna, wê bi xwe re wê gelek tiştan vebêjê ji me re. Ew wê rêwîtiyekê li ser ava çemê diclê re li ber cizîra bota û ankû 'mezra bota' a roja me û heta şîrnax'a roja me, wê herê. Di vê qadê de wê di nava darîstanên pirr gûrr û geş re wê herê. Navê 'şîrnaxê' bixwe jî ew li gorî hinek vegotinên ji nava civake kurd a roja me ku ew dihênin ser ziman, diibêjin ku ew tê wateya 'bajarê nû' wê 'şîrnax' û ankû 'şîrnûh' wê bibêjin.

Di dema gûtîyan de wê herêm, di vê çerçoveyê de wê xwediyê rewşek pirr teybet a pêşketî a civaknasî bê. Her wusa divê ku mirov vê yekê jî werênê ser ziman ku wê piştî gûtîyan re wê li ser wê pêşketina dema wan re wê dema hûrîyan wê were birêxistin kirin. Wê bajarên mazin wê were avakirin. Wê di wan de wê qasrên mazin wê werina çêkirin. Wê bawergehên mazin wê ji yazdanên xwe re wê çê bikin. Wê li dora wan

bawergehan wê xalk bigihijê hevdû. Wê civakatîya wan wê biwê re wê hin bi hin wê biafirê. Hûrîyan bawerîya xwe di vê çerçoveyê de ew di farqê de na ku ew bi wê re pêşveçûnek mazin ya civatî û jîyanî bi wê re dijîn. Bi vê yekê, em dema ku li navaroka bawerîya wan dinêrin, em dibînin ku wê hewirdora li dora wan a xwezayî û her wusa ew jîyane ku ew wê dijîn, wê bikin ku wê bi tefsîran salix bikin û wê werênina ser ziman. Wê cejnên xwezayî wê pêşbixin. Ew dema ku minaq, piştî demsala palayîyê ku wan zadê xwe ji adrdê hilda, wê cejna wê li dar bixin. Wê xwarinên weke danûkê ku wê tenê dan were kelandin û ankû wê mast bexistin li navê wê weke xwarineka ku ew ji van cejn û pîrozbahîyan ku maya roja me ya. Her wûsa xwarinên weke meyîrê, danûkê û hwd, wê weke xwarinna civake kurd ên pîr zêde kevn ên ku ew bi pîrozî dihatina çêkirin. Xwarinên weke çêkirina pîraxan, ew wê bi teybetî dawîya demsala tirî ku wê ew bi pelên mêwên tirî wê bi heta çêkirin bû.

Ev rewş, wê di dema hûrîyan re wê bi bawerîyî wê zêdetir wê werina pêşxistin. Her wusa mirov kifş dike ku wê di her cejn û pîrozbahîyan de wê bi girseyî wê li hevdû bicivin û wê pîroz bkin. Wê xwarinan bi hevdû re bixwûn. û wê bi hevdû re danûstandinê wê bikin. Bi wê re wê dema xwe derbas bikin û bi bûhûrênin. Dema hûrîyan, wê di vê çerçoveyê de wê xwediyê civaknasîyek girseyî a pêşketî bê. Wê ev civaknasî wê piştî wê xwe bi derûnîya xwe re wê bide rûniştandin. Wê têgîna aîdîyet û ankû yawêtîyê wê bi wan re wê xorttir bike. Hûrîyî, di vê çerçoveyê de wê bi bawerîya xwe re wê weke gûtîyan wê ew di xate bawerîya yazdanî ya yek-xwûdayî de wê pêşketina xwe wê bijîn. Bi bawerîya xwe re wê ew xwe weke 'yên herê baş' û 'yên ku ew ji aliyê yazdan ve hatina bijartî' wê xwe werênina ser ziman. Di vê çerçoveyê de wê ew xwe li hevdû wê bidina hevdû. Wê têkiliyek wan ya teybet wê bi wan re wê hebe. Ew li ser yazdanîyê re wê xwe weke ku wê li ser hewirdora xwe re wê weke yên 'naqandî' û ankû 'bijartî' wê bibînin. Di vê çerçoveyê de wê xwe bi çêtirîyekê wê werênina ser ziman. Yek-xwûdayî ya yazdanî, wê di wê dema gûtîyan de wê heta dema hûrîyan jî wê bi awayekî du dîmenî wê bijî. Wê pîr-yazdanî û yek-yazdanî wê di zikhevdû de wê bijî. Wê bi wê re wê dem bi dem wê yekbûn ew di nava xwe de li ser têgîna yazdanîya xwe re wê çê bikin û wê pêvajoyên bib ber yek-yazdaniyê re wê bi demê re wê bi xortayî û zanebûna xwe re wê bijîn. Her wusa, di dema hûrîyan de wê di vê çerçoveyê de wê bi têgînek yazdanî a bilind wê di dema hûrîyan de wê bawerîya xwe wê bijîn. Lê dema ku wê dem were dema

mîtannîyan, wê di wê demê wê bi zêdeyî wê yek-xwûdayî ya yazdanî ku ew pêşketî wê bibê. Wê mîtannî wê ew wê bijîn. Wê teybetmendîya dema mîtannîyan, wê ew bê ku wê yazdan bi navê wî re wê weke ku em bi Mîtra re dibînin, wê bi têngîna yazdanî wê bjîn û wê bi wê re hizrên xwe bi felsefîkî wê werênina ser ziman. Wê di vê demê de wê têngîna yazdanî bi têngîna yek-xwûdayîyê w serdest bibê û wê bi wê re wê peyamnêr û ankû 'pêxemberên' wê wê peymana yazdan fahm bikin û wê werênina ser ziman wê werin. Dema ku yazdan derdikeve li jor, wê êdî li jêr, wê pêxember û bawermend wê li dewsa wî wî bijîn. Mîtra wê, weke pêxemberekî û filosofekî jî ku ew di xate bawerîya bi yazdanîyê re wê tê ya. Di vê çerçoveyê de wê teybetmendîya dema mîtannîyan, bawerîyan wan û civak û civaknasîya wan wê xwe bide nîşandin. Mîtannî, wê nûjenîyeka hemdemîya xwe wê bi awayekî vekirî wê bi vê rengê wê bijîn. Heta roja me jî wê herkesek, piştî hûrîyan re wê rengê pêşketina mîtannîyan ku wan pêşxistîya û wan jîya ya, wê bi ancamen wê yên ku ew pêşdixin re û ku bi wê dijîn re wê bijîn.

Serdema mîtannîyan, wê weke serdemeka ku wê bi pêşveçûn wê re wê pirr zêde wê kifşkar bê. Civaketîya dema mîtannîyan mirov dikare weke civaketîyek hemdem werênê ser ziman. Civaknasîya civaketîya vê demê wê pirr zêde pêşketî bê. Wê bi aqil, wê werê hanîn li ser ziman. Piştî serdema hûrîyan re wê serdema mîtannîyan, weke serdemek dîrokî a giring û pêşketî bê. Wê hemû fêr û ezmûn û cerbên civaketîya dema hûrîyan, wê di temenê pêşketinê dema mîtannîyan de bin. Wê bi vê rengê, wê xwediyê pêşketinekê bê. Serdema mîtannîyan, wê ji her aliyê ve bipêşketina wê ya civakî ve wê kifşkar bê. Wê civaknasîyek civatî a giştî wê bi afirê. Her wusa bi wê re jî wê li gorî wê, wê pêşveçûnê civatî wê bibin. Em dema ku li civaknasîya dema mîtannîyan dihizirin, em bi wê re ji gelek aliyan ve wê bi hemdemîya wê ya piştî dema hûrîyan re wê kifş dikin. Wê her wusa, serdema mîtannîyan, çendî ku wê weke serdemek teybet bê, bi heman rengê wê ev serdem weke serdemeka ku ew di dewama ya hûrîyan de jî bê. Bi vê rengê jî wê ew xwediyê wateyekê bê.

Di vê demê de wê zane û filosof wê derkevin. Her wusa, wê aqil û felsefekar wê derkeve li pêş. Mirov, wê xwe, hewirdora xwe û tiştên ku ew di jîyanê de dibînin, wê bike ku ew ji wan re şîroveyekê werênê. Ol, di aslê xwe de wê ji aliyekî ve jî wê ev bê. Aliyê mirov ê nezan, wê bike ku ew şîroveyekê ji wê re werênê û xwe bi wê bide jîyankirin. Di vê çerçoveyê de wê ol, xwediyê pêşketinekê bê. Hemû pirsên temen ê ku

mirov di derbarê wan de ne xwediyê bersivekê ya, wê bike ku ew ji wan re bersivekê werênê. Minaq, dema ku mirov mir, wê çi jê bê? Wê bike ku wê ji vê re bersivekê werênê. Armanca hebûna jîyanê çi ya? Wê bike, wê bide fahm kirin. Rast û ankû rastteqînî çi ya? Wê bike ku wê werênê ser ziman. Fahmkirin, wê di vê demê de wê pirr zêde wê derkeve li pêş. Hewldanên fahmkirinê wê derkevina li pêş. Zaneyên weke Mîtra derketina wan a li pêş, wê di van waran de wê nîşanaka fahmkirinek giring a demî bê. Mîtra, wê weke filosofekî û bawermendekî bê. Ew wê xwe weke bawermendê yazdan wê binav bike û wê werênê ser ziman. Bawermendên wî, wê weke bawermendên yazdan bin. Di vê çerçoveyê de wê mîtra xwediyê wateyekê bê. Mîtra, wê di gelek waran de wê xwediyê bersivna bi aqil bê. Wê di vê çerçoveyê de wê ew derkeve li pêş. Di vê serdemê de wê, nîqaşkirin bi aqil wê bibin. Ev jî, wê di nava civakê de wê regekî pêşketinê wê bi xwe re wê biafirênin. Mîtannî, wê di vê çerçoveyê de wê li pêş bin biaqil.

Di serdema mîtannîyan de ew pêşveçûnên wan ên ku ew dibin, em dema ku li ser wan û şewayê wan dihezirin, her wusa mirov bi wê re kifş dike ku ew pêşketina wan, wê weke pêşketinaka ku wê di wê de wê êdî aqilê civakî wê êdî serdest bûbê bê. Her wusa mirov dikarê bi vê rengê w bi teybetî wê werênê ser ziman. Li ser wê re wê pêşketin bibê. Piştî Mîtannîyan re wê pêşketina Medîya û hwd, wê weke pêşketineka biaqil a li ser wê re bê. Mirov dikarê li dûv pêşketina mîtannîyan pêşketina dema Medîya di vê çerçoveyê de wê bi giringî wê werênê ser ziman. Di dema medîya de wê bi civakî wê êdî wê aqil civakî wê serdestîya xwe wê weke wê denezênê. Her wusa, zane û filosofên weke Zerdeşt derketina wan û hanîna hizrên xwe bi avêsta û hwd re wê, wê nîşanaka vê rastiye bê. Civaknasîya dema Medîya, wê civaknasîyeka civakî a bi aqil û pêşketî bê. Wê bi aqil wê pêşve herê. Wê serdema wê, wê bi pêşveçûnên bi aqil bê. Wê ew rengê wê aqilê wê jî wê di regekî aqil pirr zêde pêşketî de bê. Her wusa wê aqil wan, wê aqilê felsefeyê bê. Medîya, serdemeka pêşketî a li pêşîya dema xwe wê bijîn. Piştî wan re wê dema wan wê were fahm bikin. Di vê çerçoveyê de mirov dikarê werênê ser ziman ku wê Medîya, wê serdemek aqil a teybet bê.

Piştî Medîya re wê li ser wê rengê pêşketina wê re wê pêşveçûnên civakî û civaknasî wê bibin. Wê pêşveçûnên biaqil wê derkevina li pêş. Civakêfî, wê pirr zêde wê derkeve li pêş. Di aslê xwe de mirov dikarê avêsta, wele binetereka hemdem a ku ew li gorî aqilê demê û felsefeyê ku ew hatî nivîsandin a ku ew rê nîşanî serdemên civakî ên piştre ku wê bide

bê. Di vê çerçoveyê de mirov dikarê wê rastîya wê werênê ser ziman. Piştî wê re pêşveçûnên ku wê bi civake Medîya û civakên din ên li herêmê re wê bibin, wê vê rastiyê wê piştrast bikin.

Her wusa, piştî Serdema Medîya û Zerdeşt re hatina dema Manî û Abgarîyan û bi wê re di rex wê de dema Sasanîyan jî bi hemû kêmesîyên wê re mirov dikarê bibîr bike. Wê di vê çerçoveyê de wê serdemek nû wê bibê. Serdemên piştî Medîya û Zerdeşt re ku ew dibin, heta wê dema derketina Manî û dema wî, wê di vê çerçoveyê de wê pirr zêde watedar û vegotinbar bin. Wê ev serdem, wê weke serdemna bîaqil ên felsefîkî bin. Manî, di dewama hizrn Zerdeşt de ew hizrên xwe yên ku wî hanîna ser ziman, wê di nava civakên avêstayî de wê pêvajoyek nû a olî û felsefîkî wê bide destpêkirin û wê pêşavanîyê ji wê re bike. Rastîya Manî, di dewama ya Zerdeşt û avêsteya wî de wê, pirr zêde wê bi vê rengê wê watedar bê. Wê fahmker bê. Mirov, divê ku Manî di dewama Zerdeşt û Avêstaya wî de werênê ser ziman û fahm bike.

Di dema Manî de wê rengêkî civakî ê teybet wê hebe. Di vê demê de wê civake ku ew bi sazî û sazûmana xwe ya civakî pêşketîya û bi wê re li gorî wê dihizirê û bawerîya xwe pêşdixe wê derkeve li pêş û hin bi hin jî wê pêşbikeve. Ola Manî, wê di vê çerçoveyê de wê wateyê ji xwe re wê bibînê. Ew, wê di çerçoveya civake hemdem de wê oldarîyekê bi felsefeyê bike. Ola Manî ku wî pêşxistîya, ku mirov ji aliyê felsefeyê û aqilê wê ve li wê dinerê, wê bi awayekî vekirî weke pergelek felsefeyî wê derkeve ber me. Her wusa ji aliyê têgîn û olzanîyê ve jî ku mirov li wê dinerê, wê dîsa bi heman rengî wê weke olek û bawerîyekê wê derkeve li ber me. Di vê çerçoveyê de wî bi felsefeyê û aqilê wê, ol û bawerîya xwe pêşxistîya û jîya ya. Ev teybetmendî, wê berî wî wê bi Zerdeşt re jî wê hebe. Heta ku wê berî Zerdeşt wê bi Mîtra re jî wê hebe. Di vê çerçoveyê de wan, hizrên xwe bi felsefeyî hanîna ser ziman. Manî, wê di vê çerçoveyê de wê xwediye kevneşopîyeka hizirkirinê bê. Em dema ku li wê rengê pêşketina ola wî û pergale wê û sazûmana ku wî bi wê ew hanîya ser ziman ku em li wê dinerin, em dibînin ku wê sazûmanaka civakî a hemdem a hîyararşikî bê. Wê di wê çerçoveyê de ew bike ku ew li gorî xwe û bawerîya xwe û pîvanên dema xwe wê bawerîya xwe bisazûmanî werênê ser ziman.

Pêşveçûnên vê demê ên civakî wê xwediye şêwayekê civaknasî ê pêşketî bin. Her wusa, civaketîya vê demê wê civaknasîyek bîaqil a pêşketî wê bi xate pêşketina civakê re wê bide danîn li berçav. Pêşketina Manî û hizrên wî wê di vê çerçoveyê de wê fahmker bê. Wê vegotinbar

bê. Piştî Manî re wê, wê heta sedsala 6'an jî wê bi vê rengê wê li herême wê li ser rengê pêşketina wî û bigiştî ya yazdanîyê re wê pêşketin wê bibin. Wê civak wê pêşketina xwe wê bijî. Piştî wê re wê îslam wê were. Îslam, wê çendî ku wê ji van pêşketinan wê sûdwergirê jî lê wê, piştî ku xwe bisazûman kir û serdest kir û pê de wê, bidest hêrîşkirina li wê temenê ku wê bixwe jî ji wê xwe pêşxistiya bike. Her wusa, herêmen Zerdeştîyê, Manîyan û hwd, wê rastî seferên îslamîstan wê werin. Bajarên Zerdeştî û Manîyan ên ên weke şahrêzor û kirmanaşan û hwd, wê bi gelek bajarên din ên wan re ê werina kevil kirin. Rewşa kevilkirina wan, mirov dikarê weke van kevilkirinên ku wê bi hêrîşên rejima tirk ên roja me ku wê ew li bajarên kurdan ên weke Cizîr bota, Nisêbîn, gever, Silopî, Şirnex, Sûr û hwd re wê weke hevdu bê. Ev kevilkirinên ku wê di sedsale 21'ê de di sale 2016'an de wê li berçavê hemû cihanê wê rejima tirk wê li ser serê kurdan û civake kurd wê bike, wê weke hêrîşna xadar û hov ên vê serdema mirovatîyê ku wê hemû nîrxên mirovatîyê wê binpê bikin bin. Wê wijdanê mirovatîyê bidina girîyandin. Her wusa bi heman rengî wê hêrîşên hov wê piştî derketina îslamê wê li herêmen zerdeştîyan û Manîyan wê bibin. Piştî jî wê ev hêrîş, bi hêrîşên li ser beşên civake kurd ên weke ya yarsanî, êzdayî û hwd, wê hebûna xwe wê bidina domandin. Serdemên piştî hatina îslamê, wê civake kurd li kurdistanê wê gelek tengezerîyên dîrokî wê bi hêrîşên ku wê li wê bibin re wê bijî. Her wusa, wê di vê demê de wê civake kurd, wê li kurdistanê wê pêvajoyek nû wê bijî. Wê di vê demê de wê demên wê yên bilindbûnê jî wê bibin. Minaq, serdema desthilatdarîyên kurd ên weke serdema kekoyîdîyan eyerîdîyan, şadadîyan, merwanîyan, eyûbîyan û hwd. Serdem, her yekê wê di dewama ya din de wê were. Wê di vê demê de wê civaknasîya civake kurd wê, xwedîyê rengê pêşketinê ê ku ew di nava xwe de serdest bê. Wê bi wê re wê hertimî wê bijî. Ev serdem, weke serdemeka ku em divê ku wê bi başî lê bikolîn û wê fahm bikin bê.

Ev serdemên civake kurd ên piştî hatina îslamê wê weke serdemna ku wê civaka kurd wê xwe ji nû ve jî wê li gorî demê wê dûbare wê xwe bisazûman bike bê. Herwusa wê pêşveçûnên nû wê di vê demê de wê bibin. Her wusa, divê ku mirov vê yekê jî werênê ser ziman ku wê civak, wê bi nîrxên xwe yên kevneşopîkî re wê bijî. Pêşveçûnên dema kekoyîdîyan eyerîdîyan, şadadî û merwanîyan, wê di pêşketinên van deman de wê weke pêşketinna hîmî bin. Di van deman de wê zane û filosofên kurd ên weke bavê henîf dinwerî, bavê tahirê Uryanî, Qaranî, Êlî Herîrî, Ebûlîzê Cizîrî, û hwd wê derkevina li holê. Di vê demê de wê

Di nava civake kurd a yarsanî de wê pêşeng, zane, filosof û bawermendên weke Sultan Sahaq û bavê Serheng Dewdanî wê derkevin. Ew wê, vê beşa civake kurd wê bi hizrên xwe re wê ji nû ve sazûmana wê ya civakî a li gorî demê wê temenê wê biavêjin û pêşbixin. Bi wê re wê di heman demê de wê beşa civake kurd a civake êzîdî wê keseyet, zane, filosof, pêşeng û bawermendên weke Şêx Adî û piştî wî re ku wê di dewama wî de wê werina şêx Faxrê Adîyanî wê werin û derkevin. Ev jî, wê vê beşa civake kurd wê ji nû ve li gorî demê wê bihizrên xwe yên yên ku ew dihênina ser ziman wê bi rêxistin bikin. Wê temenê wê yê xwe jîyankirin û parastina wê ya bi hizrî wê pêşbixin. Her wusa, beşa civake kurd a ku ew bûya misilman jî wê zane û pêşengên weke Êlî herîrî, eliyê Êsir, Seydayê Cizîrî, Feqiyê teyran, Ahmedê Xanî û hwd, wê di dema zaneyên weke bavê henîfê dinwerî, bavê tahirê Uryanî, Qaranî, Êlî Herîrî, Ebûlîzê Cizîrî, û hwd de wê werin û derkevin. Piştî wan re wê gelek zaneyên din jî ê civatî wê derkevin. Wê mijarên felsefîkî û civatî wê bihizrên xwe re wê hildina li dest. Zaneyên weke Eliyê Êsir û bavê fida û hwd, wê dîrokzanna civate kurd ên demê bin. Her wusa, wê piştî wan re Seydayê Cizîrî û Feqiyê teyran, wê zaneyna ku ew pîrsgirêkên civakî bi aqilê felsefeyê û wêjeyî şîrove dikin bin. Wê ev zaneyên kurd, wê bi demê re wê temenekî mazin ji wêjeya civake kurd re wê biafirênin. Bi wê re wê temenekî civakî ê demê wê bi hizrên xwe re wê hin bi hin wê biafirênin. Wêjeya kurd a hemdem wê pêvajoyek pîrr zêde pêşketî wê di vê demê de wê ji aliyê van zaneyên civakî ve wê were dayîn destpê kirin.

Di vê demê de wê pêşveçûnên wêjeyî û yên olî û hwd wê bihevdû re wê di zikhevdû de wê bibin. Her wusa, gelek qasîdeyên ku wê zaneyên kurd wê pêşbixin, wê bo civakê wê wateyek wan ya wêjeyî jî wê hebe. Wê bi wê re wê temenekî civatî ê demî jî wê were pêşxistin. Civak, wê ji nû ve wê bi van şîroveyan re wê weke ku wê xwe û mejûya xwe re bidest nasîne wê bike. Wê dîrok, felsefe, aqil û felsefe û hwd, wê bi gelek mijarên din ên aqilî re wê werina hanîn li ser ziman. Zaneyên civake kurd ên weke Şemsedînê şahrezorî wê bi aqilê felsefeyê wê li ser vacê, metafîzîkê, stêrzanîyê û hwd, wê bihizrê wê gelek pirtûkan wê li ser van mijaran wê binivîsênê. Ev mijarên aqilî û felsefîkî wê di vê demê de wê di nava civakê de jî wê pîrr zêde wê li ser wan were axiftin. Wê gelek zane, wê li ser hizrên hevdû wê hizrên xwe werênina ser ziman. Wê hevdû rast bikin. Wê hevdû pêşbixin. Ev jî, wê bi demê re wê di nava civakê de wê bibê. Civake kurd, wê di vê demê de wê weke ku wê di

nava xwe de wê pêvajoyîna jinûvebûnê wê bi xwe re wê bijî. Lê tevî ku wê gelek hêrîş û mudahele bi wan hêrîşan wê li hebûna wê bibê jî, wê van pêşveçûnan wê bi xwe re û wê bi demê re wê bijî. Civake kurd, wê di vê demê de wê xwe ji nûve wê saz bike. Di vê demê de wê xate bawerî a yek-xwûdayî ya yazdanî a ku ew di nava civake kurd de ew pêşketibû û serdest bû, wê di vê demê de wê ne weke berê wê serdest bê. Wê serdestîya xwe ya giştî wê ji dest bidê. Di vê demê de wê yek-xwûdayîya semewî wê hin bi hin wê êdî wê serdest bibin. Wê di nava wê de jî wê yazdanîtî, wê were bişavtin kirin. Lê wê di vê pêvajoyê û serdemê de jî wê civake kurd wê heta serdema eyûbîyan wê di nava wê de jî wê weke hêzek civatî a kifşkar wê hebe. Nîşanaka wê jî wê ev desthilatdarîyên civake kurd ên weke desthilatdarîyên kekoyîdîyan, eyerîdîyan, şadadîyan, merwanîyan, eyûbîyan û hwd bin bi gelek desthilatdarîyên din ên herêmkî re. Bi wê re wê rewşa van zane, filosof û zaneyên civake kurd jî wê weke nîşanaka wê bê. Mirov, ji van herdû aliyan ve ku mirov demê û dîrokê lêkolîn dike, mirov rastîya civakê pirr zêde bi serdestîya wê ya demî re fahm bike.

Civake kurd, wê hebûna wê piştî serdemên eyûbîyan û pê de wê ji aliyê osmanîyan û piştî bermehîya wê komare tirk ve wê were xistin bin hêrîş û pêvajoyên tune kirinê de. Ev pêvajoyên hêrîşên li hebûna civake kurd, wê di nava civake kurd bixwe de jî wê pêvajoyek din wê bide destpêkirin. Bi bandûra hêrîşan re wê pêşîya xwe li gorî demê afirandinê a civakê wê were asteng kirin. Her wusa, wê hêrîş li kevneşopîyên wê werina kirin. Ji van deman û pê de wê civake kurd di nava xwe de wê, bikeve rewşek xwe parastinê de. Bo vê yekê wê zêde têkiliyên wê yên bi der ve wê nemênin. Her wusa ev pêvajoya xwe di rewşek parastinê de hiştina civake kurd wê, heta sedsale 20 û 21'ê jî wê bidomê. Di dawîya çeyreka pêşî a sedsale 21'ê de wê ev rewşa civake kurd wê bigûharê. Wê civake kurd, wê di çeyreka dawîya sedsale 20'ê de wê rewşa civake kurd wê bidest gûharînê wê bike. Ev dem, wê ji du aliyan ve pêş bikeve. Ji aliyekî ve wê pirr zêde hêrîşên xadar ên weke ku wê li îraqe wê demê wê saddam û piştî li tirkîya wê demê wê Ardogan bike. Pêvajoya hêrîş û komkujiyan a ku wê saddam bi komkujiyên weke yên Helebçê re ku wê li hemberî civake krud wê bide destpêkirin, wê Ardogan li tirkîya li bakûrê kurdistanê wê bide domandin. Di aslê xwe de wê T. Ardogan, wê ji saddam zêde û xadartir wê pêvajoyên hêrîşê wê li hebûna civake kurd wê bide destpêkirin. Çendî ku wê saddam di sedsale 20'an de wê van komkujiyan bike, wê Ardogan bê Saddamê sedsale 21'ê û wê di destpêka

sedsalê û pê de wê bidest hanîna komkujiyan li ser serê civake kurd. Li ser navê civake kurd çî li jîyanê heya, wê ji xwe re bike armanc û wê hêrîşî wan bike.

Ev rewş, wê piştî wê bi hêrîşên li bajarên bakûrê kurdistanê ên weke Cizîra bota, silopî, sûr, geve, Nisêbîn, hezex û hwd re wê bajaran kevil bike. Wê ji naqşayê bibê. Bi wê re jî wê, komên çete ên weke Cebetil-nasr' û DAÎŞ'ê û hwd wê bi rêxistin bikin û wê biajona bi ser hebûna civake kurd a rojavayê kurdistanê de.

Beşa civake kurd a rojava, wê di sale 2014'an de wê bi berxwedanên weke li Kobanê û hwd re wê dîrokê binivîsênin. Her wusa, wê ev pêvajoyên wê bina malê dîrokê. Wê serkevtinna mazin li hemberî van pêvajoyên hêrîşê ên ku wê rejima tirk bi alîkarîya rejimên din ên ku ew pîrsgirêka wan ya kurd heya wê birêxistin wê bidest bixin. Piştî vê pêvajoyê re wê hebûna kurd, wê li cuhanê wê cardin wê were nasîn. Her wusa, wê piştî vê rewşê re wê li rojavayê kurdistanê wê kurdistanî wê pergalek xwe ya civakî a desthilatdarî wê ava bikin. Wê xwe ji nû ve wê birêxistin bikin. Lê wê rayadarên tirk û rejima wê, wê di her pêvajoyên wê pêşketina kurdan de wê hêrîşan wê li wê pêşbixin. Wê di qada navnetewî de wê her cûre dîplomasiyê wê pêş bixin bo ku ew pêşîya wê pêşketina civake kurd bigirin. Bo ku kurd bi statûya wan re ew newina herê kirin û hebûna wan newê nasîn, wê her cûre dîplomasi û tehdîdan wê pêşbixin. Di destpêka şerê navxweyî ê sûrî de wê rayadarên bi milyonan mirovan bidina goçberkirin û wê bo ku ew wan weke 'kozekê' li hemberî welatên rojava û cihanê wan bikarbênin. Di berdêla wê ew karibin alîkariyê bistênin û bi wê pêşîya pêşketin û herêkirina statûya civake kurd bigrin. Tevî van rewşan hemûyan û astangîyan hemûyan jî wê kurd, wê karibin, rewşa xwe wê biparêzên. Her wusa, wê karibin desthilatdarîya xwe ava bikin. Komên hêrîşka ên ku rayadarên tirk wan bi rêxistin dîkin, wê pêşî hêrîşî du herêmên kurdistanê bikin. Li başûrê kurdistanê û rojavayê kurdistanê rêveberîyên kurd hatibûbûna avakirin. Wê bi teybetî ev herdû herêm wê bîn xistin bin pêlên hêrîşan de. Piştî jî rewşa civake kurd a bakûrê kurdistanê ku ew pêşketî û ku kurd li ser wê re doza statûya xwe dîkin, wê rejima tirk bi tank û topên xwe bidest hêrîşî bajarên bakûrê kurdistanê bike bo ku wê temenê xwestina statûya wan ya civakî tûna bike. Bo vê yekê, wê bi dehan bajarên bakûrê kurdistanê bi hêrîşan wê tarûmar bikin û wê kavihbikin. Raaydarên tirk, bo ku wan hêrîşan manipûla bikin, wê ji aliyekî ve hêrîşan bikin û civake kurd di pêvajoyên jenosîdê de derbas

bikin û wê bi wê re jî bo ku ew têgiheka din di mejiyê mirovan de çê bikin wê gotina 'biratiyê' bi xwe û kurdan bikarbênin.

Bêgûman mirov dikarê van hêrîşan bi dîroka wan re ji demên osmanîyan û hwd bidina destpêkirin û dem bi dem û pêvajoyên werênina ser ziman heta vê dema komare tirk. Li vir, di çerçoveya mijara me de fahmkirina hebûna civake kurd û rastîya civakenasîya wê ya civatî wê li vir giringtir bê ku mirov wê fahm bike. Dema ku em wê fahm bikin, emê hingê baştirîn fahm bikin, di van hêrîşan de çi rastî hatîya xistinbin hêrîşan de.

Civake kurd, wê li hemberî van hêrîşan, wê bêparastin wê bê hiştin. Wê ti mekanizmayên wê ên xwe parastinê di destê wê de newina hiştin. Rêxistin, komel û sazîyên ku li ser navê civake kurd derdikevin û tekoşîna maf û azadîya wê dikin jî wê, bi gotina 'terorê' wê were tohmetbar kirin bo ku ew ji wê tekoşîna xwe ya mafdar a maf û azadîya civake kurd bi şûn ve gavê biavêjin. Lê di aslê xwe de di roja me de fahmkirina van rastîyan, wê ji aliyekî ve wê bê fahmkirinek di derbarê rewşa civake kurd a vê demê de jî. Her wusa, di vê demê de wê civake kurd di çi rewşê de bê û wê di çi rewşê de wê bijî, wê vê raxê li berçav. Ez bixwe jî, van rêzan bi zimanê kurdî dinivîsênim. Lê ev zimanê ku ez bi wê van rêzan dinivîsênim, ew li civake kurd bixwe jî hatîya qadaxa kirin. Kurd, nikarin bi zimanê xwe ew xwe perwerde bikin û xwe werênina ser ziman. Bi vê yekê, mirovên ku wê bi vî zimanî wê binivîsênin ya wê werina kuştin û qatilkirin û yan jî wê bi deh salan wê werina girtin û bîr avêtin li zindanan û di zindanan de wê êşkenceyan wê li wan bikin. Ez bixwe jî, weke kurdekî ku di van pêvajoyên girtin û êşkencekirinê de derbas bûma, dikarim bêjim ku mirov dema ku di vê demê de ew bi kurdî dinivîsênê ew jîyane xwe dide berçavê xwe ku ew were kuştin û hertişt ku ew rastî wê were jî. Rewşa civake kurd a di destpêka sedsale 21'ê de wê bi vê rengê bê.

Civakek bi hemû rastîyên xwe re ew heya. Civak, xwediyê dîrokekê, zimanekî û jîyaneka ku ew wê dijî ya. Di vê çerçoveyê de wê ramanên xwe jî wê bi wê re wê werênê ser ziman. Ev rastîyên ramanî, zimanî û dîrokî û hwd, wê weke rastîya ku mirov dikarê weke stûnên hebûna civakê jî werênê ser ziman in. Dema ku civakek ji van rastîyên wê hat dîrêkirin, wê ew civak ji rastîya xwe dîrêkeve. Wê tûna bibê. Ya ku î ro, civake kurd bi wê re rû bi rû jî ya wê ev rastî bê.

Civake kurd weke civakek dîrokî, wê dîroka wê heta destpêka pêvajoyên şariştanî wê herê. Em dema ku dîroka civake kurd hildina li

dest, wê dîroka wê bi pêvajoyên wê yên civakî re wê bi pêvajoyên wê yên şariştanî re wê ji serdema sûmerîyan û gûtîyan û heta serdemên hûrî-mîtannîyan û piştîre dema mediya wê were û wê xwe bide domandin. Piştî serdema mediya re wê civake kurd, wê pêvajoyên xwe yên jîyanî wê bide jîyankirin û domandin. Piştî jî wê, serdemên kekoyîdî, eyerîdî, şadadî, merwanî, eyûbî û hwd, wê bi gelek pêvajoyên din ên herêmkî ên rêveberî û desthilatdarî re wê bide jîyankirin û domandin. Wê bi wê re wê heta roja me wê xwe bide jîyankirin û domandin. Di roja me de hebûn û pêşaroja civake kurd dibin hêrîşan de ya. Di çerçoveya van hêrîşên li her hebûn û pêşaroja wê ku ew bi armanca ji dîrokê birina wê na, mirov dikarê qadaxaya ser zimanê wê kurdî jî fahm bike û wê werênê ser ziman. Tevî wê jî ew dike ku wê hebûna xwe bi pêşaroja xwe re ji wan hêrîşan xilas bike û bide domandin.

Weke ku çawa ku civake kurd heta roja me tevî hemû pêvajoyên hêrîşan ên li ser hebûna wê jî, wê karîya ku hebûna xwe bide domandin li roja me. Di vê çerçoveyê de mirov divê ku werênê ser ziman ku wê civake kurd, wê weke civakek dîrokî wê heta roja me, wê karibê hebûna xwe bide domandin. Di dema hûrî û mîtannîyan de wê tevî hemû hêrîşên xadar ên hîttîtan wê karibê hebûna xwe bide domandin. Piştî di dema mediya de wê hêrîşên desthilatdarîya asûr û komên ku ji derve tên herêmê wê li hemberî wan wê li berxwe bide. Piştî dema mediya ne bi gelekî re hêrîşên hatina îskenderê zûrqerneyn a li kurdistanê û hêrîşên wî yên li hebûna civake kurd û civakên din ên li herêmê wê bê malê dîrokê. Piştî jî wê di dema sasanîyan de wê hêrîşên desthilatdarîya sasanîyan wê dem bi dem li herêmen kurdan wê bibin. Lê ew ji ber ku wê ji heman nirxên wê civake kurd wê sûdwergirin û wê xwe bi rêxistin û bîrdozî bikin, wê ev li pêşîya wan asteng bê ku ew zêde hêrîşên xwe bi xadarî bikin û bidomênin. Ev rewşa wan, wê piştîre wê piştîre di dema desthilatdarîya sefewîyan de wê hinekî din zêdetir bibin. Lê wê dîsa sînorekî wê hebe. Lê piştî ku osmanî li herêmê tevî ku ew alikarîya civakên herêmê ên weke civake kurd dihildin û dibina desthilatdar jî, ew piştî ku bûna desthilatdar, wê berê şûre xwe wê bidina hebûna civake kurd û civakên ên li herêmê. Wê komkujiyên mazin ên xadar wê werênina ser ziman. Di dawîya xwe de wê osmanî, gelek komkujiyên mazin weke ku wê li koçgirî, sasonê, botanê û hwd bê wê werina serê civake kurd û bi wê re wê civate ermenî li herêmê bi komkujîyan wê werênina ber ji dîrokê birinê. Piştî wê re wê bermehîya wê komare tirk, wê heman kevneşopîyên wê yên bi komkujîyan ên li ser serê hebûna

civaken bo hebûna desthilatdarîya xwe wê bidê domandin. Weke wan wê li dehan deverên din ên kurdistanê wê komkujîyan werênin serê civakê. Wê komkujîyên komare tirk ên li ser serê civake kurd wê heta salên 2016'an ên sedsale 21'ê wê bidomê û wê ji wê jî wê bipêşdetir wê herê. Wê temenê komkujîyên nû wê li hebûna civake kurd bi pêvajoyê û konseptên şer û hêrîşan re wê bi rêxistin bikin. Civake kurd, bi berxwedan, dîrok, çand, ziman û felsefeya xwe ya li hemberî van pêvajoyê û konseptên şer û hêrîşan ên li hebûna wê re ew hebûna xwe diparêze û dike ku ew barî pêşarojê bike. Bi vê re bi awayekî vekirî hatîya dîtin ku bi berxwedanê pêşaroj ya civake kurd a. Wê dîroka xwe bi wê bwerxwedanê re wê bi ber pêşaroja xwe re wê bide nivîsandin. Tevî hemû pêvajoyê û konseptên şer û hêrîşan ên li hebûna civake kurd, ez dikarim bêjim ku wê pêşaroj ya wê bê. Ber ku ew di vê demê de wê weke demên bûhûrî, ew di derbarê xwe û hebûn û dîrok û civaketîya xwe de bûya xwediyê têgihiştinê. Ya ku di demên bûhûrî de ew biserxist, wê ev bê. Di vê demê de jî wê ev bê. Bo vê yekê, gotina wê pêşaroj ya civake kurd bê, wê ne gotinaka vala bê. Wê gotinaka ku wê bi dîrok û hebûn û zanebûna wê ya demê re ku wê bi temen û hîm bê bê.

Cizîra bota, kurdistan, 2016, Abdusamet Yigit.